

3 KRONIKA 51

2003

časopis za slovensko krajevno zgodovino

51
2003

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.ff.uni-lj.si/kronika/default.htm>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.zrc-sazu.si/zzds>

Odgovorni urednik :
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana)

Tehnična urednica :
Majda Čuden (Ljubljana)

Uredniški odbor :
mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek
(Ljubljana), dr. Tone Ferenc (Ljubljana), dr. Stane Granda
(Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Olga Janša-Zorn
(Ljubljana), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta
Stavbar (Maribor), mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja
Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena :

30. septembra 2003

Naslednja številka izide : februar 2004

Prevodi :

Cvetka Puncer – angleščina
mag. Niko Hudelja – nemščina

Bibliografska obdelava :

mag. Alojz Cindrič

Uredništvo in uprava :

Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
tel. 01 24 11 200
e-pošta: kronika@uni-lj.si

Letna naročnina :

za posameznike 4.200 SIT, za upokojence 3.200 SIT,
za študente 2.100 SIT, za ustanove 5.500 SIT.
Cena posamezne številke v prosti prodaji je 1.900 SIT.

Izdajatelj :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Aškerčeva cesta 2
SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinansirajo :

Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije,
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Računalniški prelom :

Tisk :

Grafika-M s.p.

Naklada :

1000 izvodov

Na naslovni strani : Janez Andrej Auersperg (1645-1684)
(Fototeka Mestnega muzeja Ljubljana)

Razprave

KAZALO

Vojko Pavlin :	Gospodstvo Renče in Hoferjevi renški urbarji 16. stoletja	229
Irena Žmuc :	Zapuščina grofa Janeza Andreja Auersperga	249
Matija Žargi :	Doslej neznana upodobitev Kočevja	267
Jurij Šilc :	Rečni prehod struge Save pri Tacnu pod Šmarno goro	273
Vladimir Vilman :	Samotežne žičnice Kranjske industrijske družbe	287
Sergej Vrišer :	Mariborski sokolski prapori	307
Rok Glavan :	Antikvariat v Ljubljani	313
Borut Koloini :	Poletna turneja mešanega zbora ajdovske gimnazije leta 1955	327

Ocene

Jože Potrpin: Skriti zaklad : kronika župnije Svibno (<i>Jože Maček</i>)	341
Zbornik Janka Pleterskega (<i>Aleš Gabrič</i>)	342
Andreas Helmedach: Das Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor (<i>Eva Holz</i>)	344
Milan Trobič: Furmani po cesarskih cestah skozi postojnska vrata do morja in naprej (<i>Eva Holz</i>)	346
Dragan Matić: Nemci v Ljubljani : 1861-1918 (<i>Borut Batagelj</i>)	347
Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje slovenske gimnazije (<i>Jože Maček</i>)	349
Ana Benedič: Deželni dvorec v Ljubljani : 1902-2002 (<i>Tatjana Dekleva</i>)	351
Gabrovec : ob priliki stoletnice Društvene gostilne v Gabrovcu (<i>Boris Gombač</i>)	352
Gabrovec : ob 30-letnici postavitve spomenika NOB (<i>Boris Gombač</i>)	356
Navodila avtorjem	358

1.01 izvorni znanstveni članek

UDK 347.236(497.12 Renče)"15"
338(497.12 Renče)
prejeto: 20. 6. 2003

Vojko Pavlin

prof. zgodovine, Pod Škabrijelom 3, Kromberk, SI-5000 Nova Gorica

Gospostvo Renče in Hoferjevi renški urbarji 16. stoletja

IZVLEČEK

Renško gospostvo je leta 1464 dobil od goriškega grofa Leonharda v fevd Štefan Hofer. Plemiška družina Hoferjev, ki so bili sicer v 16. stoletju znani tudi kot zastavni gospodje in glavarji v Devinu, je obdržala renški fevd do konca osemdesetih let 16. stoletja. Na osnovi nekaj ohranjenih urbarjev in drugega Hoferjevega gradiva iz Semeniške knjižnice v Gorici je moč dobiti vpogled v obseg renškega gospodstva in značaj agrarnega gospodarstva ter nekatere druge značilnosti tega kraja v spodnji Vipavski dolini in njegovih prebivalcev.

KLJUČNE BESEDE

Hofer, urbar, Renče, Devin, Semeniška knjižnica, Gorica

SUMMARY

THE SEIGNIORY OF RENČE AND THE RENČE LAND REGISTERS FROM THE 16TH CENTURY

In 1464 the Gorica count Leonhard enfeoffed the Renče seigniorship to Štefan Hofer. The noble family of Hofers who were in the 16th century known as mortgage masters and governors in Devin, kept in possession the Renče feud to the end of the eighties of the 16th century. Based on some preserved land registers and other Hofer materials from the Seminary library in Gorica it is possible to acquire insight into the extent of the Renče seigniorship, into the nature of agrarian economy and some other characteristics of that place in the Lower valley of the Vipava river, and its inhabitants.

KEY WORDS

Hofer, land register, Renče, Devin, Theological Seminary library, Gorica

Urbar je beseda staronemškega izvora in pomeni zemljo, ki daje donos, rento. V urbarje so vpisovali prihodke in pravice zemljiškega gospostva z namenom zavarovati gosposčinsko premoženje ter imeti nad njim pregled in z njim lažje upravljati. Zato so urbarji temeljni vir predvsem za agrarno zgodovino nekega gospostva.¹

Srednjeveško renško gospostvo je bilo del dominija goriških grofov, ki so podeljevali svojo zemljo v fevd raznim ministerialom. V spodnji Vipavski dolini se omenjajo tri ministerialne družine, v 13. stoletju imenovane po krajih – sedežih gospostev Dornberk, Vogrsko in Renče. K tem bi glede na omembo dvora 1361 morda lahko prišteli še Prvačino. Prva znana omemba Renč datira v leto 1256, ko se kraj omenja skupaj z ministerialom goriškega grofa Romanom *de Renzsch*. Iz leta 1410 se nam je ohranila prva omemba renškega fevdalnega sedeža (*haws vnd turn*).² Od 1464 do konca osemdesetih let 16. stoletja je bil renški fevd v rokah goriške plemiške družine Hofer, katere člani so bili sicer v 16. stoletju bolj znani kot zastavni gospodje in glavarji v Devinu. Jedro renškega gospostva so Renče – kraj v spodnji Vipavski dolini na levem bregu reke Vipave in nedaleč od izliva Lijaka vanjo. Poleg osrednjega naselja v bližini mostu čez Vipavo se prištevajo k Renčam tudi številni zaselki pod kraškimi grebeni, čez katere vodi pomembna pot iz tega dela Vipavske doline na Kras.³

V Semeniški knjižnici v Gorici hranijo veliko urbarjev renškega gospostva od 16. do 19. stoletja. Ustrezno (Hoferjevo) urbarialno gradivo v nemškem jeziku za 16. stoletje zajema poseben fascikel,⁴ v katerem se nahajajo:

– Urbar iz leta 1519 (*Urbar register nach Cristi gepurdtt tausentt v hun[de]rtr vnnndtt in dem sybenttenn iar*); 46 folijev.

– Urbar (fragment) iz leta 1544; 2 folija.

– Urbar Štefana Hoferja iz leta 1545 (*Mein Schtefan Hofa[r] [v]rbar des 1545 iar*) z vpisi do leta 1547; 48 folijev.

– Urbar Štefana Hoferja iz leta 1548 (*Mein Schtefan Hofa[r] vrbar puech dess 1548 iars*) z vpisi do leta 1557; 145 folijev.

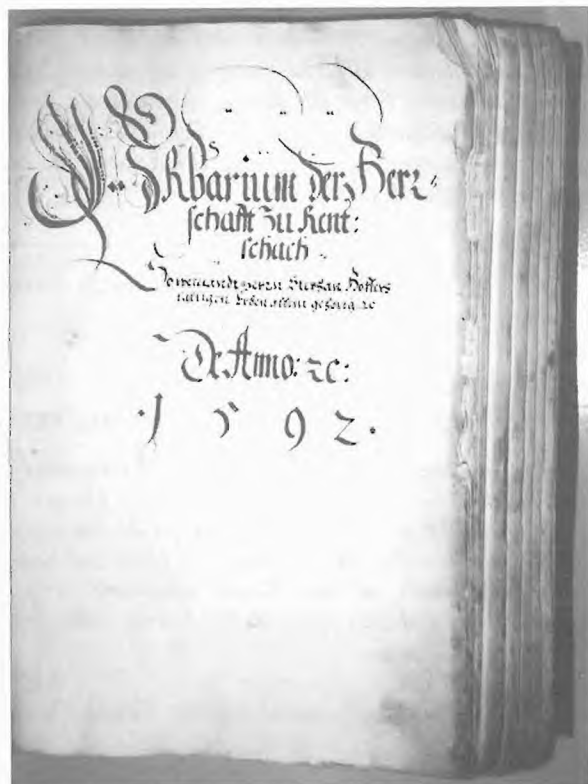
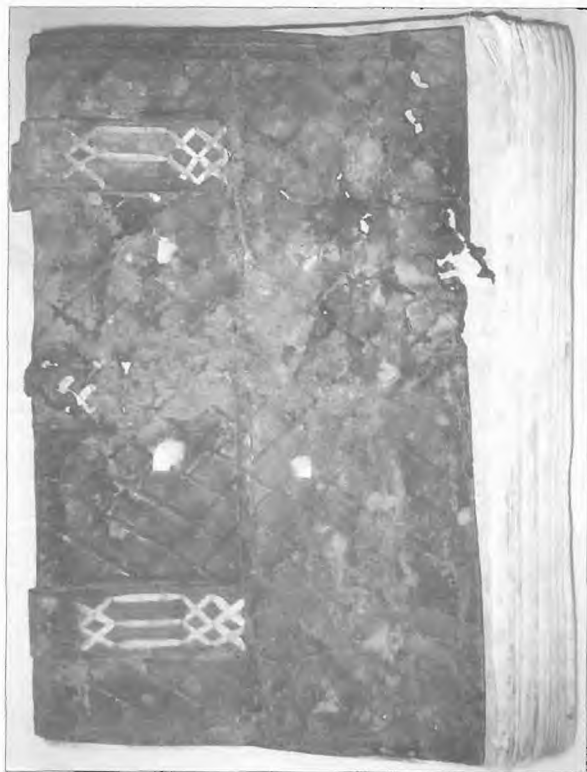
Zahvaljujem se dr. Darji Mihelič za koristne napotke pri nastajanju tega sestavka.

¹ GDZS I, str. 7-8; GDZS II, str. 172.

² Kos M., *Urbarji*, str. 24-25. Domnevni omembi s konca 11. stoletja (*Coronzach/Inceranzachi*) se najbrže ne nanašata na Renče, poleg tega pa sta vira, ki naštejeta veliko krajev, ki naj bi pripadali benediktinskemu samostanu Rožac že okoli leta 1086, šele iz 15. in 16. stoletja in zato ob mnogih netočnostih v tem pogledu ne zaslužita večje pozornosti (Kos F., *Gradivo za zgodovino Slovencev*, str. 224-226, št. 385).

³ Prim. *Krajevni leksikon Slovenije I*, str. 223-224.

⁴ BST, Strassoldo, Urbari, št. 152.

Urbar renškega gospostva iz leta 1592
(BST, Strassoldo, Urbari, št. 152).

– Urbar gospostva Renče dedičev pokojnega Štefana Hoferja iz leta 1592 (*Urbarium der herr-*

schaftt zu Rentschach so weillandt herrn Stephan Hoffers salligen erben allein gehörig. De anno 1592) z vpisi do leta 1594; 259 folijev.⁵

V registru urbarjev je prvi iz leta 1519 nekakšen tujec, saj se ne nanaša na Renče, temveč na švarceneško gospostvo, o čemer se lahko z zanesljivostjo prepričamo na osnovi omenjenih krajev v Brkinih in severni Istri, ki se v veliki meri pokrivajo s Kosovimi izsledki iz dveh švarceneških urbarjev iz okoli 1400 in 1412.⁶ Kako je urbar iz 1519 prispel v obravnavani fascikel Semeniške knjižnice, ni znano. Mogoče je, da so Hoferji ali kdo izmed kasnejših imetnikov renškega fevda za nekaj časa uživali tudi Švarcenek. Ta je bil v srednjem veku še last Goriških, ki so v tistem delu Krasa imeli poseben urad, nakar so ga dobili Habsburžani.⁷ Po Rutarju so švarceneško gospostvo že pod goriškimi grofi in nato pod Habsburžani uživali gospodje Raunacherji (Ravenski), imenovani po kraju Ravne pri Košani.⁸ Najstarejši urbarialni zapis, ki se nanaša na Renče, je torej majhen fragment iz leta 1544, zagotovo renške proveniencce. Z urbarjema iz let 1545 in 1548 je sredina 16. stoletja dobro pokrita. V Hoferjev urbar iz leta 1545 je vložen desetinski urbar Vogrškega iz 1549, ki v popisu urbarjev ni posebej registriran in verjetno tudi ni neposredno povezan z renškim gospostvom, morda pa s Hayss Khuenburgi, ki so bili gospodje na Vogrskem (*zu Ungerspach*) in so konec 16. stoletja dedovali po Hoferjih renški fevd. Podobno je v urbar iz 1592 inseriran precej poškodovan register krajev in udeležencev v renškem gospostvu, ki je starejšega datuma kot sam urbar.

Naslednji fascikli⁹ vsebujejo renške urbarje skoraj izključno v italijanskem jeziku od konca 16. do 19. stoletja, ki so pripadali najprej že omenjenim Hoferjevim dedičem iz družine Khuenburg, od srede 17. stoletja pa Khuenburgovim dedičem v Renčah, znameniti goriški grofovski plemiški družini Strassoldo.

Družina Hofer in renški fevd

Pred Hoferji se je v Renčah izmenjalo več zemljiških gospodov. Leta 1410 je goriški grof Henrik podelil Renče v fevd Nikolaju von Stan.¹⁰ Hoferji

so postali posestniki Renč leta 1464. V tem letu je namreč goriški grof Leonhard v Lienzu podelil renški fevd Štefanu Hoferju. Ta ga je z grofovskim privoljenjem odkupil od Rudolfa Harderja.¹¹ Družina Hofer (Hoffer; v virih tudi *Hover, Hovar, Ho(f)far*, tudi *vom Hof, de Curia*) se je v nemškem prostoru s številnimi gospostvi uveljavila predvsem na Bavarskem, medtem ko naj bi rod Hoferjev, ki se je v 15. stoletju ustalil na Goriškem, prišel iz Švabske in nosil plemiški naslov von Hohenfels.¹² Leta 1497, še pred smrtjo zadnjega goriškega grofa Leonharda, je rimski kralj Maksimilijan Habsburški odobril Štefanu Hoferju nadaljnje izvajanje sodne oblasti (jurisdikcije) v renškem gospostvu kakor tudi uporabo gozdov v bližini Gorice.¹³ Morda je šlo v tem primeru za posesti in pravice istoimenega sina Štefana (II.), ki je že dodobra utrdil Hoferjev rod v Gorici. Poročen je bil z Elizabeto iz goriške plemiške družine Hinter der Vesten (Postcastro) in bil glavar (*capitano*) v furlanskem Belgradu.¹⁴

Večina goriških vasi je bila še v prvi polovici 16. stoletja v sodnih zadevah podrejena deželskemu sodišču, Hoferji pa so se prištevali med redke zemljiške gospode na Goriškem, ki so izvajali jurisdikcijo še pred 16. stoletjem.¹⁵ Imeli so pravico do nižjega sodstva v Renčah, pa tudi v bližnjem Ozrenju, kakor nas prepriča popis gospostev, pravic in tlake v goriškem uradu leta 1523, kjer je bilo nekaj kmetov podložnih neposredno knezu; tu je sodni gospod (jurisdicent) lahko postavil župana. Višje sodstvo je bilo pridržano Gorici (glavarstvu).¹⁶ Hoferjeva sodna oblast na Goriškem se je leta 1568 razprostirala tudi čez nekaj bližnjih kraških vasi: Kostanjevica, Temnica in Novelo.¹⁷

Kamnika v srednjem veku, str. 86).

- 11 Morelli, *Istoria*, Vol. IV, str. 25; Manzini, *Documenti medioevali su Gorizia*, str. 157; Spessot, *Libri*, str. 94. Pri Della Boni in Spessotu je datum podelitve 28. avgust, pri Manziniju pa (očitno napačno) 5. avgust. V: BST, Strassoldo, *Investiture, Copia privilegii feudalis bonorum D. Stephani Hoffer Ranzani beremo: Nos Leonardus ... Stephano Hoffer cunitisque haeredibus suis iure recti et legalis feudi concessimus Sedimen, Domum et Turrim Ranzanum, cum omnibus et singulis Principibus, Privilegiis, Jurisdictionibus ... quae ab antiqua autoritate usque ad praesens tempus his pertinentibus et adiacentibus ... quae ... Rudolphus Harder, nostro consensu, fauore et Voluntate uendidit ... Actum Lynz, in die S. Augustini Anno 1464.*
- 12 Pichler, *Castello*, str. 285. Pichler in za njim drugi pisci navajajo, da je bil Štefan Hofer že leta 1434 prištet med goriške "patricije", za kar ni neposrednih dokazov; ne nazadnje se je termin patricial na Goriškem uveljavil šele v 18. stoletju (prim. Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, str. 86). Iz pregledanih virov tudi ni bilo moč potrditi obstoja plemiškega naziva von Hohenfels.
- 13 Pichler, *Castello*, str. 286 (op. 1).
- 14 Pichler, *Castello*, str. 286-287.
- 15 Morelli, *Istoria*, Vol. I, str. 149.
- 16 Kos, *Urbarji*, str. 60, 159.
- 17 Porcedda, *Un paese di sì piccola estensione*, str. 28 (op.

⁵ V nadaljevanju navajamo v opombah zadnje štiri urbarje okrajšano kot Fragment 1544, Urbar 1545, Urbar 1548 in Urbar 1592. V originalnih naslovih urbarjev so velike začetnice zapisane dokaj samovoljno ali pa se sploh ne uporabljajo; v tem zapisu je raba začetnic poenotena.

⁶ Kos, *Urbarji*, str. 133-144.

⁷ Kos, *Urbarji*, str. 39-41.

⁸ Rutar, *Završniška gosposčina na Krasu*, str. 219.

⁹ BST, Strassoldo, *Urbari*, št. 153 sl.

¹⁰ BST, Strassoldo, *Investiture, Nickel von Stan priff Copy*, 1410, 7. marec (*an freitag nach letare in der vassten*). Morda gre za Nikolaja iz Kamnika (*Niclas von Stain*), ki se omenja v letih 1425 in 1428 (Otošec, *Prebivalstvo*

Že goriški grof Leonhard in za njim novi goriški deželni knez Habsburžan Maksimilijan sta povečala posest Hoferjev v Gorici in drugih krajih v deželi. Najvažnejša podelitev se je zgodila julija 1509, ko je devinski grad po kratki beneški zasedbi ponovno padel v roke Habsburžanom. Maksimilijan je podelil devinsko gospostvo v zastavo Sigismundu, sinu renškega gospoda Štefana Hoferja, in ga imenoval za glavarja v Devinu.¹⁸ Renška zemlja ob Vipavi je mejila na kmetije bližnjih vasi, ki so od davnine pripadale devinskim gospodom.¹⁹ Od Renč do Devina v fevdalnem smislu torej ni bilo ravno daleč in Hoferji so se verjetno nadejali obvladovati prostor od morja preko Krasa do spodnje Vipavske doline. Novi devinski glavar Sigismund Hofer je še naprej služil Maksimilijanu kot vojaški poveljnik in je v enem zadnjih spopadov z Benečani leta 1516 izgubil življenje. Ista usoda je doletela tudi njegovega mlajšega brata Kristofa. Na srečo Hoferjev je imel Štefan kar šest sinov, poleg omenjenih Sigismunda in Kristofa še Jurija, Jakoba, Franca Volfganga in Ivana. Slednji je prevzel Devin, medtem ko sta v Renčah oziroma v Gorici živela Ivanova brata Jakob in Franc Volfgang, ki je bil tudi glavar v Maranu. Devinski glavar Ivan je leta 1537 padel v boju s Turki pri Klisu (od turškega meča je že prej umrl tudi Jurij). Mladi Ivanov sin, razvpiti Matija Hofer (umrl 1587), je bil zadnji iz moške veje Hoferjev v Devinu.²⁰

Nosilec renškega fevda (*Lehenträger*) je po Štefanovi smrti²¹ postal njegov sin Jakob. Ob investituri renškega fevda s strani cesarja Ferdinanda leta 1524 sta z Jakobom uživala renško posest oba še živeča brata, Ivan (devinski glavar) in Franc Volfgang.²² Jakob je preživel oba, a je umrl brez potomcev leta 1538. Malo pred smrtjo je v testamentu postavil za dediče renškega gospostva vseh pet nečakov: tri sinove pokojnega Franca Volfganga – Štefana, Kristofa in Sigismunda – ter dva sina pokojnega devinskega glavarja Ivana – Matija in Aleksandra.²³ Štefan je postal nosilec renškega fevda, Matija pa je po očetu nadaljeval glavarsko pot v Devinu, hkrati pa obdržal določene posestne in sodne

pravice v renškem gospostvu. Izvajanje jurisdikcije v deželi je odpiralo vrata v goriške deželne stanove.²⁴ V najstarejšem znanem ohranjenem seznamu goriškega stanovskega članstva iz leta 1569 sta za beležena tako Štefan kot Matija *Hofer zu Rendtschach*.²⁵

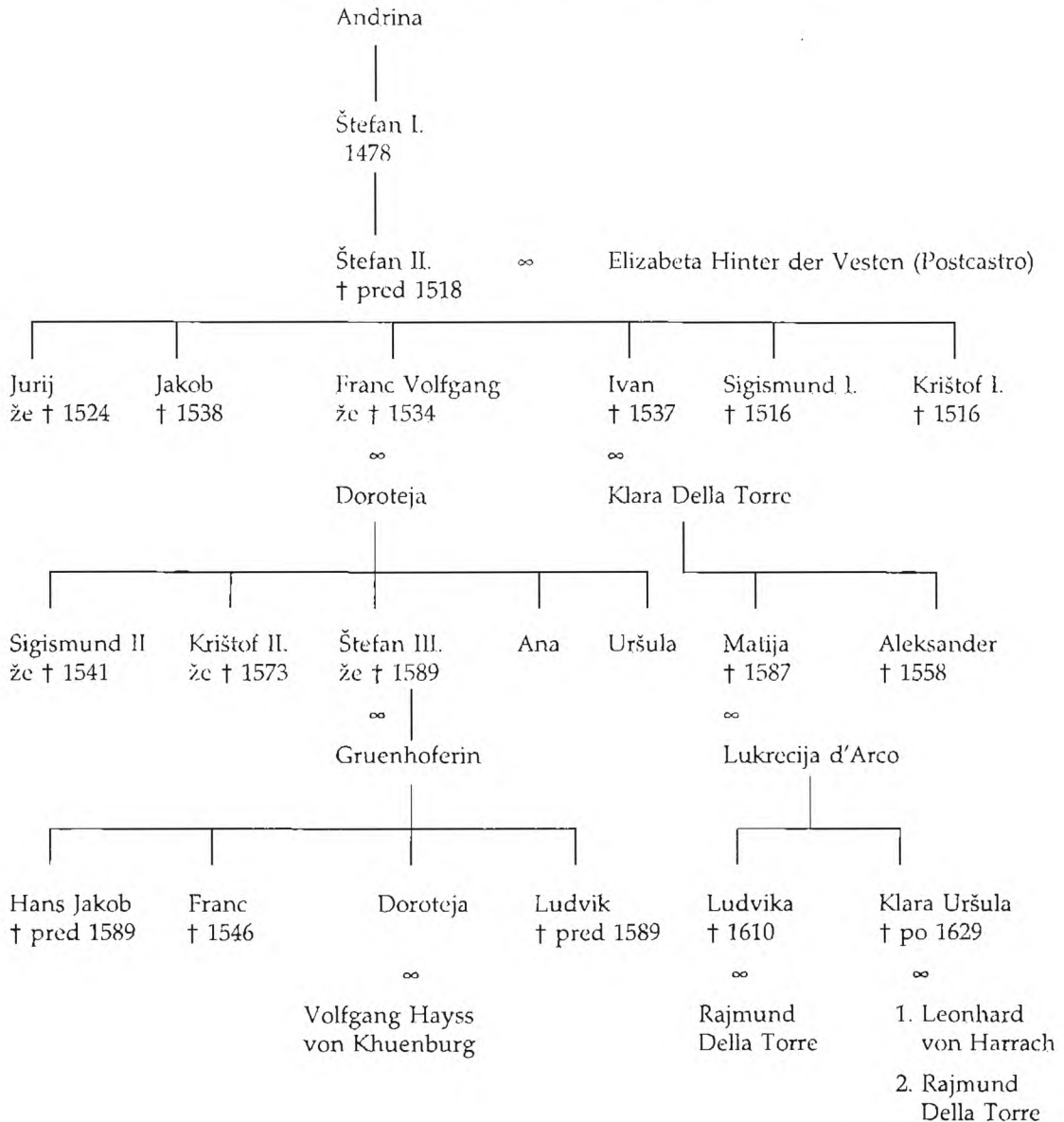
Devinski grad je dobil današnjo podobo v času glavarjev iz družine Hofer. (Ulmer, d'Affara, The castles of Friuli, str. 118).

Portret Matije Hoferja, domnevno avtorja Lamberta Sustrisa. (Ulmer, d'Affara, The castles of Friuli, str. 132).

69). Avtorica navaja seznam jurisdicentov na Goriškem po primarnem viru iz leta 1568.
 18 Pichler, *Castello*, str. 287.
 19 Prim. Kos, *Urbarji*, str. 208.
 20 Pichler, *Castello*, str. 287-304. Matija Hofer je "slovel" po svoji vročekrvnosti in je ob priložnostnih prepirih zagrešil dva umora.
 21 Štefan Hofer je bil vsaj leta 1507 (Morelli, *Istoria*, Vol. IV, str. 45) še med živimi.
 22 BST, Strassoldo, *Investiture, Jacoben Hofers Lehen Copi*, 1524, 6. november, Dunaj. Med tri brate je bila zemlja razdeljena po pogodbi iz leta 1519 (prav tam, *Copay des Vertrogs des Hannes 1534*), ki je pač sledila Štefanovi smrti in Maksimilijanovi investituri 1518 (Pichler, *Castello*, str. 386, op. 2).
 23 BST, Strassoldo, *Investiture, Copia Testamenti D. Iacobi Hofer*, 1538, 3. marec, in *Castro Ranzani*.

24 Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, str. 92.
 25 Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, str. 116.

Genealoška tabela plemiške družine Hofer iz Renč²⁶

Štefan (III.) Hofer, sin Franca Volkfanga in Doroteje ter Matijin bratranec, je torej skupaj z bratoma od leta 1538 rezidiral v Renčah.²⁷ Sicer pa

²⁶ Pričujoča genealoška tabela je nastala na osnovi tiste, ki jo najdemo na koncu Pichlerjeve knjige *Il Castello di Duino* in je tu dopolnjena z nekaterimi izsledki iz gradiva goriške Semeniške knjižnice. Rimske številke ob v Hoferjevi družini pogostem imenu Štefan ne rezultirajo iz sočasnih virov, temveč so bile dodane kasneje. Poleg tega obstaja dvom, ali nista Štefan I. in Štefan II. dejansko ena in ista oseba, kakor za razliko od Pichlerja trdi Francesco Spessot (Spessot, Libri, str. 94)! Renški gospod in devinski glavar Ivan je poleg dveh sinov, Matije in Aleksandra, imel še osem hčera, ki tu niso navedene in jih najdemo v Pichlerjevi genealoški tabeli.

²⁷ Prim. Spessot, Libri, str. 94; BST, Strassoldo, Investiture, *Copia Testamenti D. Jacobi Hofer*, 1538, 3. marec, in *Castro Ranzani* (v testamentu se omenja pokojna Do-

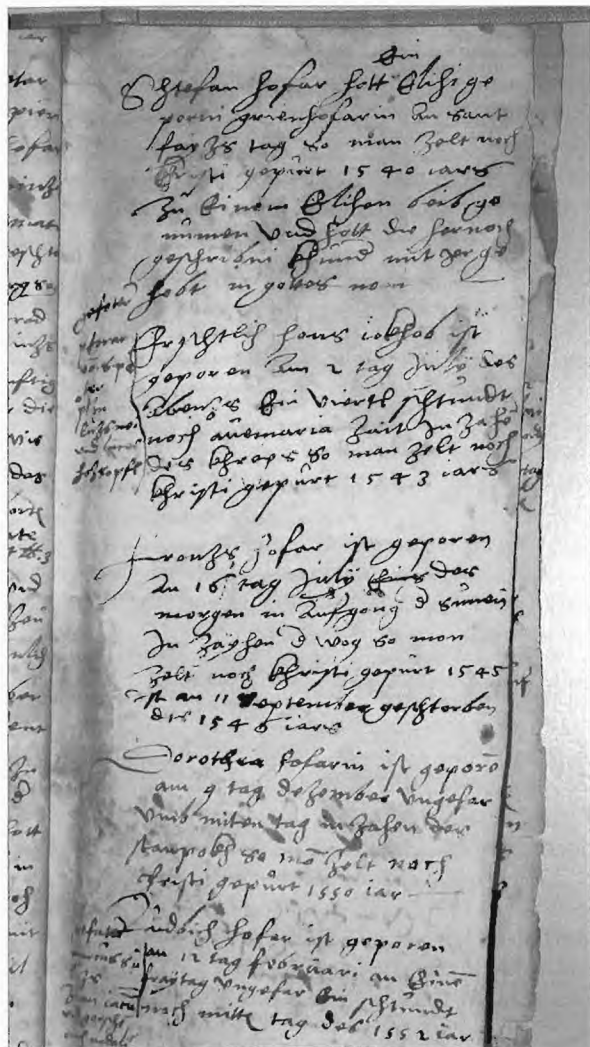
renška urbarja (1545 in 1548) omenjata le Štefana kot imetnika renškega gospostva, pri čemer je moč sklepati, da je brat Krištof užival določene dajatve kmetov renškega fevda in je bil vsaj leta 1555 še živ.²⁸ Sigismund je umrl najbrž ravno nekje v času smrti strica Jakoba. V testamentu slednjega²⁹ bremo, da je bil Sigismund v turškem ujetništvu, tako

roteja, mati Štefana, Krištofa in Sigmunda).

²⁸ Krištofovo ime je na več mestih v urbarju iz leta 1545 pripisano pri posameznih plačnikih činza, ki se je torej očitno stekal na njegov naslov; Urbar 1548, vloženi listič med fol. 122v-123 – Krištof Hofer se omenja kot prejemnik nekih dajatev leta 1555.

²⁹ BST, Strassoldo, Investiture, *Copia Testamenti D. Jacobi Hofer*, 1538, 3. marec, in *Castro Ranzani*.

da je mogoče, da se od tam ni več vrnil. Ob prodaji neke Kristofove hiše bratu Štefanu leta 1541 Sigismund ni bil več med živimi.³⁰ Jakobov testament imenuje tudi dve Štefanovi sestri, Ano in Uršulo. Uršula se je (morda leta 1540) poročila s Hektorjem Julijanom ali Zuljanom,³¹ medtem ko je Ana morala biti poročena z nekim *Wosermonom*, ki je kot doto (*hayrat guet*) dobil Štefanovo hubo v Devinu in nekaj drugih dohodkov renškega gospostva.³² Ne poznamo letnice Štefanovega rojstva, pomenljiv pa je podatek, da se je poročil s hčerko

Štefan Hofer je v urbar zabeležil rojstva svojih otrok. (BST, Strassoldo, Urbari, št. 152, Urbar Štefana Hoferja iz leta 1545, fol. 46).

maranskega glavarja Hermana Gruenhoferja.³³ Štefan je glavne dogodke v družini ovekovečil z vpisom v urbar. Tako lahko izvemo, da se je poročil na Vidov dan leta 1540 in da so se v zakonu rodili trije sinovi – Hans Jakob (1543), Franc (1545) in Ludvik (1552) ter hči Doroteja (1550). Le hči je preživela očeta in postala njegov dedič. Vsi sinovi so umrli prej; za Franca vemo, da že dobro leto po rojstvu (1546), ostala dva pa sta očitno zapustila ta svet ali v otroštvu ali že kmalu v odrasli dobi.³⁴ Prvi sin, tedaj že imenovan v furlanski inačici *Zuan Iakhum*, je bil v letih 1553 in 1554 še med živimi, saj mu je oče plačeval šolanje pri nemškem učitelju (*zu dem teyzschen schuelmaster*) v Gorici.³⁵

V drugi polovici osemdesetih let 16. stoletja sta umrla oba bratranca iz družine Hofer. Matijevi hčeri Klara Uršula in Ludvika ter Štefanova hči Doroteja so si "našle" ženinje iz uglednih plemiških družin. Dorotejin mož Wolfgang Hayss von Khuenburg³⁶ je dedoval renško posest, ki mu jo je slovesno podelil v fevd nadvojvoda Karel 14. novembra 1589. Oba Matijeva svaka, grofa Leonhard von Harrach in Rajmund Della Torre, sta zavračala takšno rešitev, vendar je kljub številnim tožbam ostalo pri starem.³⁷ Matija si je pri nadvojvodi Karlu že leta 1582 zagotovil dedovanje vseh Hoferjevih fevdov tudi po ženski liniji, da bi preprečil, da bi ti po njegovi smrti pripadli komori. Ko je nadvojvoda Ernest 1592 odločil, da renško gospostvo ostane Khuenburgom, je bila dodana klavzula, ki je določala, da v primeru izumrtja družine Khuenburg v moški liniji Renče pripadejo Matijevima hčerama oziroma njenemu potomstvu. Dejansko se je prvo sredi 17. stoletja tudi zgodilo, ne pa tudi slednje, zato so člani družine Della Torre iskali pravico na sodišču vse tja do začetka 19. stoletja, a zaman. Nasledniki Khuenburgov v Renčah, družina Strassoldo, so obdržali renško gospostvo.³⁸ V Devinu so zastavno gospostvo dedovali Turni iz veje Valsassina, kljub temu da je Matija Ludviko najprej razdedinil in si šele na prigovarjanje mnogih, tudi habsburškega kneza, premislil. Ludvika se namreč ni hotela ukloniti očetovim željam po poroki z beneškim plemičem

³³ Pichler, *Castello*, 287. Prim. Fragment 1544, fol. 2v – *hauptman Grienhofar von Maran*.

³⁴ Urbar 1545, fol. 46. Štefan je zapisal tudi datum rojstva svojih otrok in celo približen čas v dnevu ter zanimivo tudi astrološko znamenje, v katerem so bili rojeni. Pri Hansu Jakobu in Ludviku pa je zabeležil tudi botre.

³⁵ Urbar 1548, fol. 121-121v, 123v.

³⁶ Tudi zapis tega imena ima v virih polno inačic. Ferdinand Künburg, ki je pripadal eni izmed vej te plemiške družine, je bil v začetku 18. stoletja ljubljanski škof.

³⁷ Spessot, *Libri*, str. 94-95.

³⁸ Pichler, *Castello*, str. 302-303.

³⁰ BST, Strassoldo, Investiture, 1541, 24. julij, Renče.

³¹ Fragment 1544, fol. 2v. Svak (*schbager Ekhtor Iullian*) je namreč leta 1540 prejel nekaj guldnov za nakup poročne obleke Štefanovi sestri. Urbar 1545, fol. 36 (*schbogar Ekhtor Zulian dient von grunt seyynes haus ...*).

³² Urbar 1545, fol. 13; Urbar 1548, fol. 33, 42v.

Renški grad je bil v 17. stoletju predelan, v prvi svetovni vojni pa porušen; tako je ostalo o njem le malo pričevanj, stolpa pa sta bila kasneje adaptirana. Posnetek je iz leta 1993. (Jakič, Vsi slovenski gradovi, str. 283).

Germanikom Savorgnanom. Ludvikin mož Rajmund VI. Della Torre, imenovan "Stari" (*il Vecchio*), je na osnovi poročne pogodbe ohranil spomin na Hoferje v grbu in plemiškem nazivu: Della Torre-Hofer-Valsassina. Leta 1587 je bil imenovan za devinskega glavarja in se je po ženini smrti 1610 poročil s svakinjo Klaro, ki je ta čas ovdovela, ter na ta način združil vso devinsko posest.³⁹ Pridobil si je tudi del renške posesti in vasi Kostanjevica, Temnica in Novelo.⁴⁰

Na Goriškem je bila usoda bivših Hoferjevih posesti za pol stoletja povezana s Khuenburgi. Družina Hayss Khuenburg se je na Goriškem uveljavila nekoliko kasneje kot Hoferji. Jurij Hais je bil leta 1534 med prisedniki (*assessori*) goriškega (plemiškega) sodišča.⁴¹ Georg Heyss, s predikatom *zu Khuenberg und Ungerspach*, je bil v letu 1569 med člani goriških deželnih stanov.⁴² Khuenburgi so se ob koncu 16. stoletja uvrščali med redke ba-

ronske družine v deželi (ob edini grofovski – Della Torre, ki se je v eni veji povezala z družino Hofer – so se z baronsko titulo tisti čas lahko ponašale le še družine Eck, Dornberg, Lanthieri in Attems). Z renškim fevdom so si pridobili po Hoferjih tudi jurisdikcijo v kraju, od leta 1595 pa so jo izvajali še na Vogrskem.⁴³ Njihova starejša goriška posest je razen v Vogrsko segala predvsem v Šentvid nad Vipavo (danes Podnanos) in Brda, kjer so imeli veliko zemlje v Dolnjem Cerovem.⁴⁴ V začetku 17. stoletja so bili Khuenburgi v tem briškem kraju tudi jurisdicenti.⁴⁵ Po Volfgangu, zetu Štefana Hoferja, je dedoval renško gospostvo sin Viljem, zadnji v moški liniji te družine na Goriškem. Njegova hči Doroteja se je 20. maja 1645 poročila s Petrom iz ene najprestižnejših goriških plemiških družin Strassoldo-Villanova, ki je lahko dedoval renški fevd in bil začetnik nove stranske veje Strassoldov, imenovane po Renčah.⁴⁶ Ti so dolgo

³⁹ Pichler, *Castello*, str. 355-364.

⁴⁰ Porcedda, I Della Torre di Valsassina, str. 224. Tu navedeno Ravnico je treba popraviti v Temnico, kjer so dejansko imeli Hoferji posest, in tako kot v bližnji Kostanjevici ter manjšem kraju Novelo, ki se nahaja med obema kraškima naseljima, sodno oblast.

⁴¹ Morelli, *Istoria*, Vol. IV, str. 43, 53.

⁴² Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, str. 116.

⁴³ Porcedda, *Un paese di sì piccola estensione*, str. 19-21.

⁴⁴ BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, *Vrbario de Vogrischa, Colli, et S^o Vito sopra Vipauo del 1598*.

⁴⁵ BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, *Vrbario del 1604 del molto ill^{re} s^o Gulielmo Ais S^o de Chenburgo iurisdizente di Renziano et Zirou di Sotto*.

⁴⁶ Spessot, *Libri*, str. 95.

časa ostali gospodje Renč in šele leta 1893 so prodali renški grad (dvorec) plemiški družini De Grazia.⁴⁷

Hoferjeva posest

Hoferjeva posest na Goriškem ni bila omejena le na Renče, čeravno je bila zemlja v tem kraju ves čas velik del renškega gospostva. Hoferji so si pridobili zemljo in druge pravice v raznih goriških krajih še za časa goriških grofov ter nato prvega habsburškega kneza na Goriškem Maksimilijana. Kasneje je šlo slejkoprej za podelitve istih posesti ob menjavi na prestolu ali v Hoferjevi družini. Pichler omenja podelitve habsburških deželnih knezov: Maksimilijana iz let 1500, 1514 in 1518, Ferdinanda v letih 1525 in 1538 in Karla leta 1573 in pri tem navaja vidnejšo Hoferjevo posest v krajih Gorica, Komen, Sv. Jakob v Plavah, Cerovlje, Grgar, Sv. Marija Magdalena (Loke pri Kromberku), Solkan in Lokavec.⁴⁸

Fevdna pisma (*Lehenbriefe*) deželnega kneza poleg urbarialnega gradiva omogočajo natančnejši vpogled v Hoferjevo posest. Med temi so zelo zgovorne štiri investiture cesarja Ferdinanda z dne 6. decembra 1538, izstavljene na Dunaju in namenjene dedičem po nedavno umrlemu Jakobu Hoferju.⁴⁹ V vseh primerih gre za posesti in pravice, ki jih je užival že Jakob z bratoma, pa tudi že njihov oče Štefan Hofer. Razlog, da so bila izstavljena kar štiri fevdna pisma s podobno vsebino, očitno tiči v različnem izvoru in času prvotnih investitur. Ena se nanaša na Renče, ki so bile predmet investiture iz leta 1464. Posest, ki je od davnine pripadala gospostvu, v njej ni podrobneje navedena. Tudi ni gotovo, da je obsežnejša zemlja v Kostanjevici in Temnici, ki je izkazana v urbarjih – tam je nenazadnje renški gospod imel sodno oblast – bila že takrat organsko utelešena v renški fevd.

Ko je goriški grof Leonhard leta 1472 potrdil Štefanu podeljeno izpred osmih let (*Siczt, Geheus vnd Turn genant Rendtschach*),⁵⁰ je verjetno hkrati investiral Štefana Hoferja z "goriškimi fevdi", kakor se ti imenujejo v enem izmed Ferdinandovih fevdnih pisem. Franc Kos namreč navaja nekaj zemljišč v Gorici in okolici, podeljenih Hoferju prav v tem letu⁵¹ in jih najdemo tudi v Ferdi-

nandovi investituri. Med Štefanovimi goriškimi fevdi so naštet: huba s šestnajstimi njivami v Podturnu, hiša v goriškem mestu, košanija (*korb*) pred velikimi mestnimi vrati (*vor dem grossen thor*) v Gorici, košanija na Travniku (*an dem Annger*) pod Gorico z njivo, njiva pri potoku Koren (*Kurn*), njivi pri Soči, imenovani *Domica Braden*, travnik, imenovan *Wunana*, nekaj vinogradov v Stari Gori in huba v Grgarju.

Franc Kos pri opisu srednjeveškega Solkana omenja za leto 1472 še eno Hoferjevo pridobitev iz rok istega grofa, ki se nanaša predvsem na hube v raznih krajih.⁵² Notico bi morebiti lahko povezali s (tretjim) Ferdinandovim fevdnim pismom, ki v ospredje postavlja Lokavec z dvema hubama in desetino od desetih hub v tem kraju, navaja pa tudi hubo v Solkanu, nadalje še hubo v Plavah, hubo v Mošu (Mossa), hubo pri Sv. Mariji Magdaleni (Loke), hubo *zu Koschiz*, v okolici Gorice hubo in košanijo pod gradom (*vnter der vesten*), mlin na Kornu, travnik pri opekarni (*ziglofen*), travnika pri Beli nedelji (*bei dem Weisen Sontag*) in nazadnje še vso zemljo (*hueben, stuckh vnd guetter*), ki je prej pripadala pokojnim Ulrihu *Saluetobla* in *Vintefra*. Prav slednja navedba je pomenljiva, ker postavlja omenjeno investituro morda še pred leto 1464. Že 1455 je namreč goriški grof Ivan, Leonhardov starejši brat, podelil (potrdil) svojemu ministerialu (*dyenner*) Štefanu Hoferju zemljo, ki jo je prej imel pokojni *Vlreich Salhatobla*.⁵³ Kaže torej, da Hoferje na Goriško ni "pripeljal" šele renški fevd. V nekem prepisu iz šestdesetih let 16. stoletja se omenja podelitev zemlje pri Grabnu na goriškem Travniku v liberalični zakup. Najemodajalca sta bila Štefan Hofer in njegova mati *fraw Anntrina*, pogodba pa je bila sestavljena v Gorici na domu Štefana Hoferja (*in des Stefan Houer Behausung*) februarja 1462, torej dobri dve leti pred investituro Renč.⁵⁴

Četrto fevdno pismo prinaša devet hub v Komnu in pet hub ter desetino in gorski denarič pri Sv. Jakobu.⁵⁵ To zemljo so Hoferji očitno dobili v fevd od Maksimilijana in jo je imel prej od goriš-

njivo pri potoku Koren. Zunaj pred Velikimi (mestnimi) vrati je imel Štefan Hofer še eno zemljišče, ki jo je obdeloval Petelin.

⁵² Kos F., Solkan v srednjem veku, str. 137.

⁵³ BST, Strassoldo, Investiture, kopija, 1455, 26. februar (*am milichen nach dem sntag invocauit in der vasten quinquagesimoquinto*), Lienz.

⁵⁴ BST, Strassoldo, Atti di altre famiglie, Famiglia Hoffer, št. 210, Scrittura relative a cause e processi della famiglia 1470-1586, *Das akherlen so des Patrons ist gebest vnd iez der von Ekh Wona Vintura helt zu Gorz pay den Groben gelegen*.

⁵⁵ S Sv. Jakobom je verjetno mišljena kaka vas na Krasu (morda Veliki Dol pri Komnu) in ne Plave, kakor navaja Pichler (*Castello*, str. 286).

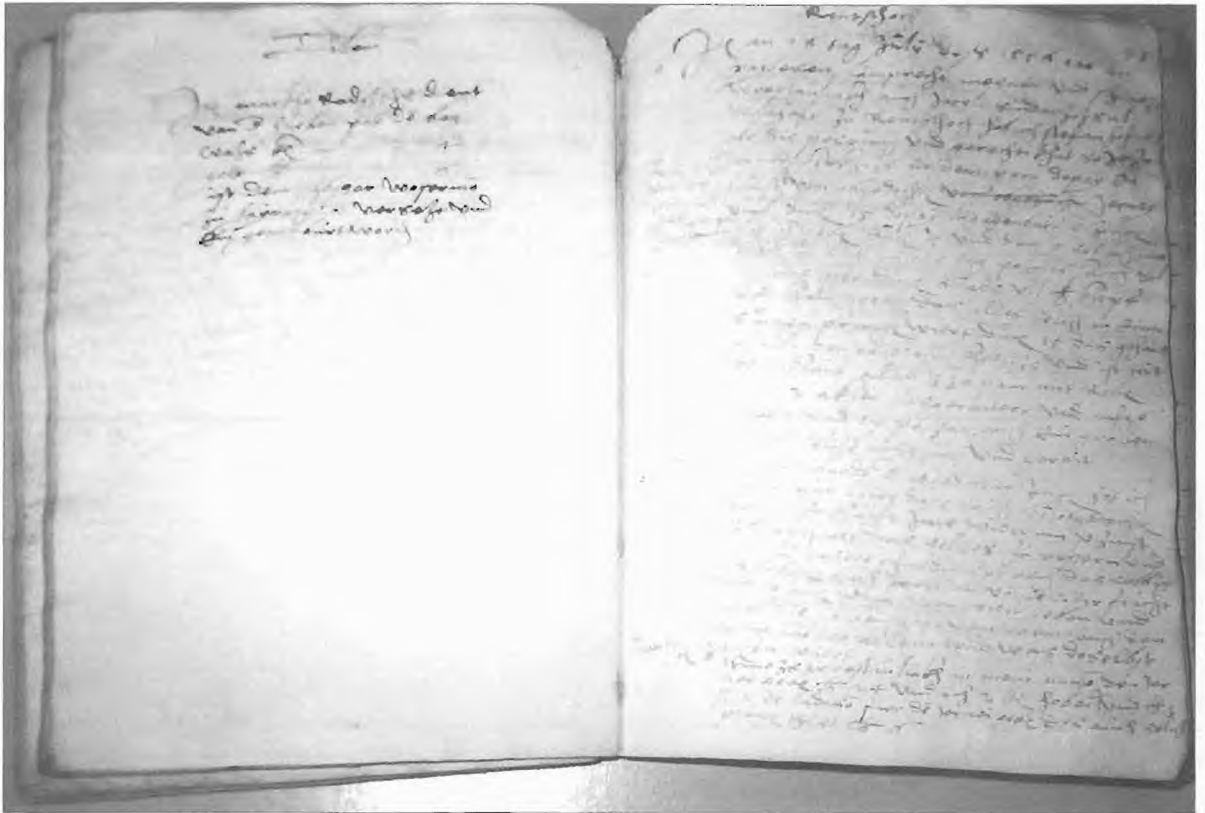
⁴⁷ Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 283-284.

⁴⁸ Pichler, *Castello*, str. 286.

⁴⁹ BST, Strassoldo, Investiture, *Khayssers Ferdinandt Lehen in 1538 jars Turen Renzsch, Lehenbrieff zu Locauiz, Lehen bay Gerz, Lehenbrieff dorff Komein vnd sandt Jakob* (kopije), 1538, 6. december, Dunaj.

⁵⁰ BST, Strassoldo, Investiture, *Copi Lehenbrieffs des ... Leonhartn Graf zu Görz*, 1472, 17. januar, Gorica.

⁵¹ Kos F., K zgodovini Gorice, 1919/20, str. 10, 14; 1921-1923, str. 1-2; 1926-1927, str. 32. Gre za hišo v samem mestu, košanijo (*korb*) na Travniku, pa kmetijo s šestnajstimi njivami v Podturnu (danes Sv. Rok v Gorici) in

Iz Hoferjevega renškega urbarja iz leta 1548.
(BST, Strassoldo, Urbari, št. 152)

kega grofa Leonharda Jošt Hinter der Vesten.⁵⁶ Podelitev bi verjetno razložila sorodstvena povezava Hoferjev z družino Postcastro, iz katere je prihajala Štefanova žena. Vendar pa za razliko od posesti ostalih treh zemljiških kompleksov, ki se (z nekaterimi izjemami) pokrivajo s tistimi v Hoferjevih urbarjih, o teh dveh vaseh urbarialno gradivo molči. Razlog nam razkrije odgovor Štefana Hoferja goriški fevdni komisiji leta 1567, v katerem pravi, da si je to zemljo nasilno prilastil Jurij Eck, ko je bil goriški glavar, nakar niso pomagale pritožbe in je bil Lovrenc Lanthieri tisti, ki je tedaj imel v zastavi sporno zemljo.⁵⁷

Ko primerjamo Hoferjeva urbarja iz sredine 16. stoletja z omenjenimi investiturami, moramo imeti pred očmi tudi interno razdelitev med člani Hoferjeve družine, kar je večkrat povzročalo spore med njimi. Sledove delitvene bilance med renškimi in devinskimi Hoferji lahko razberemo iz raznih bežnih omemb v urbarju tako v Renčah kot v

drugih krajih, kamor je segala posest te rodbine. Tako je npr. od hube v Rupih tri petine vinskih in žitnih dajatev pobiral Štefan, dva preostala dela pa sta šla njegovemu bratrancu, devinskemu glavaru Matiji.⁵⁸ Podoben primer zasledimo v Temnici.⁵⁹ Omenja se tudi Matijeva soba (*Matiasen Hofer shtuben*), ki se je najverjetneje nahajala v renškem gradu,⁶⁰ pa Matijev kostanjev gozd (*des Matiasen khestenbolt*) v Renčah.⁶¹ Matija je užival tudi del dohodkov goriškega gozdnega urada in skupaj z bratom Aleksandrom polovico desetini v nekaterih goriških krajih.⁶²

Kakor je Matija Hofer posedoval nekaj nepremičnin v Renčah, tako je njegov renški bratranec imel v Devinu celo stolp v gradu (*turen in der wurgen*), ki ga je poleg nekaj bližnje zemlje užival Baltazar (*Woltisar*). Omenjena je bila že huba v

⁵⁸ Urbar 1545, fol. 5v; Urbar 1548, fol. 21.

⁵⁹ Urbar 1548, fol. 40.

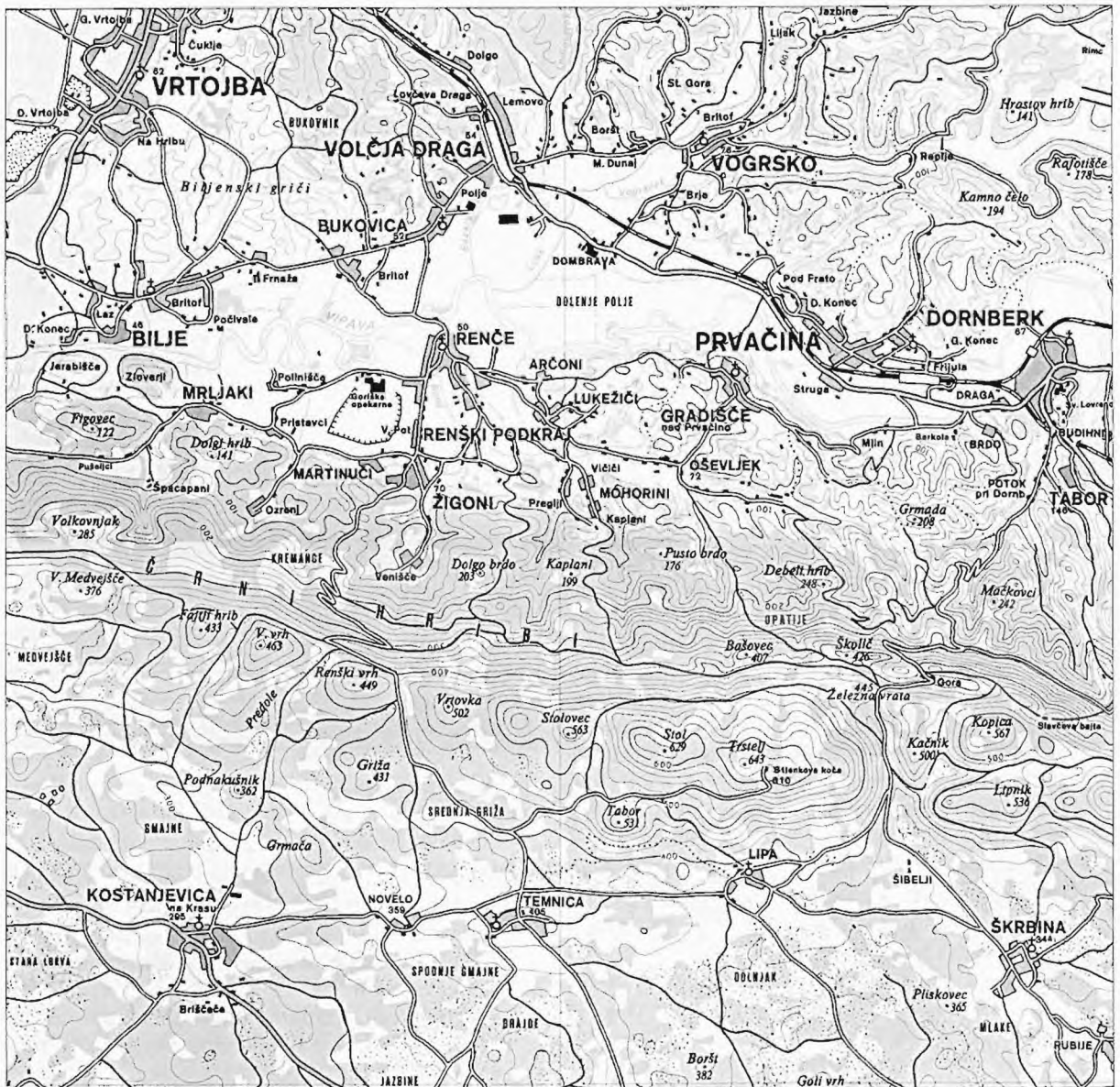
⁶⁰ Urbar 1545, fol. 45v.

⁶¹ Urbar 1545, fol. 15v, 26, 31.

⁶² Urbar 1545, fol. 29, 47v; prim. Urbar 1548, fol. 18 (*der zehent zu Lokhauecz von wein trad vnd khlan viech get iarlich zbsichen vnsrer Hofar vmb ein iar mier das ander den Matias*). Poleg renške in lokavške descline je Hoferjem šla še desetina v Solkanu in Mirnu oziroma kraju *Smell* (gl. op. 116).

⁵⁶ BST, Strassoldo, Investiture, precej poškodovana kopija fevdnega pisma, 1500, 26. junij, Augsburg. Prim. Pichler, *Castello*, str. 286 (op. 2).

⁵⁷ BST, Strassoldo, Investiture, 1567, 24. oktober, Renče. Jurij Eck, prej kranjski vicedom, je bil tretji goriški glavar 1512-1528 (Morelli, *Istoria*, Vol. I, str. 105).

Zemljevid dela spodnje Vipavske doline in Krasa z vasi Renče, Kostanjevica in Temnica, ki so predstavljale osrednji prostor Hoferjevega renškega gospostva v 16. stoletju. (Atlas Slovenije, 1992, str. 140, 159).

tem kraju, ki se je nahajala pri poti (*pey dem beg*) in je bila namenjena njegovemu svaku ob poroki.⁶³ Sicer je imel Štefan Hofer leta 1545 izven Renč obsežnejšo posest na goriškem delu Krasa – v Kostanjevici in v Temnici. V obeh vaseh je imel renški zemljiški gospod tudi sodno oblast.⁶⁴ V Kostanjevici je Hofer posedoval šest hub in še eno pusto zemljišče (*edung*). Tudi kostanjeviški "komun" je obdeloval neko zemljo renškega gospoda;

v letih 1547 in 1548 sta dva kmeta priznala Hoferja za njunega odvetščinskega gospoda (*fokht her*).⁶⁵ V Temnici so bile Štefanove dve ali tri hube, košanija (*khorb*) in pustota (*edung*).⁶⁶ V obeh kraških vaseh se konec 16. stoletja omenja veliko dolin in "jam" (*tall / dolina, grueben*).⁶⁷

Oddaljena Štefanova posest v Lokavcu (*Lokhauetz*) je štela med drugim dve hubi, številno podložnikov, ki so tam plačevali odvetščino

⁶³ Urbar 1545, fol. 31, 12v-13; Urbar 1548, fol. 41v-42v.

⁶⁴ Gl. op. 17.

⁶⁵ Urbar 1545, fol. 9, 10v-11v; Urbar 1548, fol. 33-37.

⁶⁶ Urbar 1545, fol. 9v-10v; Urbar 1548, fol. 37v-41.

⁶⁷ Urbar 1592, fol. 80 sl.

(*fokhtay*) ali ognjiščino (*feurgelt / von der foierschtot*), se je po urbarjih sodeč od dveh leta 1545 povečalo na enajst sredi petdesetih let 16. stoletja. Hoferjev je bil tudi opuščeni stolp pri Sobanovi hiši v bližnjem (Vipavskem) Križu.⁶⁸ V spodnjem delu Vipavske doline našteje urbar še dve hubi v Prvačini, po eno pa v Vitovljah, Vrtojbi in Šempetru (ta je bila leta 1546 pripisana kuratu).⁶⁹ Hoferjeva zemlja se omenja še v Biljah z brodom (*schef / vrfort*), gotovo čez reko Vipavo, manjše število zemljišč pa še v Solkanu, v kraju *Smett* (blizu Mirna ali Vrtojbe), kjer je na Vrtojbi obratoval mlin, v Bukovici, v Grgarju (košanija) in na Trnovem (košanija).⁷⁰ Po urbarju 1592 je prišlo do konca 16. stoletja le do manjših sprememb; ne omenjata se npr. več grgarska košanija in huba v Vitovljah, pač pa huba Jerneja Bavčarja v Selu in zemlja v Gradišču nad Prvačino (ta je verjetno v starejših urbarjih vključena med renško zemljo).⁷¹

V mestu oziroma njegovi okolici – Podturnom (*Vnter den turen*; danes goriška četrt Sv. Rok), na "Podturnskem polju" (*in Sent Rokher velt*), Na Kornu (*an der Khuren, pey der Khorniza*), na Štandreškem polju (*in Sant Andre feld*), Za gradom (*hinter der vesten, hinter den geschlos*), Na Grčni (*Gertzschina*) je imel renški gospod še več zemlje (brajde, travniki, njive, vrt, ronk, gozd), tudi dve hubi (ena se je nahajala pri Kornu), pa hišo na Travniku (*am Anger*) in eno znotraj mestnega obzidja, ne nazadnje še gozdni urad (*vorstambt*).⁷² Slednji je prinašal vidnejši zaslužek⁷³ ob proščanjih (*khiertagen*) v Gorici petkrat v letu (*die fünff Jär-märkh zu Gorcz*): na Andrejevo, na dan sv. Jerneja, mestnega zavetnika sv. Hilarija, na dan sv. Filipa Jakoba in na drugo velikonočno nedeljo ali belo nedeljo.⁷⁴

Zelo velik del urbarske vsebine se nanaša samo na Renče. Urbar 1545 navaja v Renčah sredi 16.

stoletja šest hub, le štiri so Hoferjeve (te uživajo Žigon Dominčič, Matevž Dominčič, Matija Furlan in (od 1547) Tomaž Gašparin), dve pa sta kraljevi (*des khunigs hueben*), kar je nesporno razumeti dobesedno, torej da sta pripadali Habsburžanu (kralju in deželnemu knezu). Od teh dveh hub sta bila renška kmeta Fajtič in Dvornik dolžna Štefanu Hoferju tlako (4 *robattar*) in desetino kot svojemu sodnemu gospodu,⁷⁵ medtem ko so se dajatve stekale deželnemu knezu. V vasi so imeli posest pač tudi drugi zemljiški gospodje. Nekaj kmetij si je zase pridržal že goriški grof in po 1500 novi habsburški deželni knez.⁷⁶ Polovičnih kmetij sredi 16. stoletja ni, razen če bi se morda – kar je malo verjetno – nekajkratna formulacija *dient auf den tal* (v teh primerih so tudi dajatve nižje) nanašala ravno na razdeljeno hubo ali košanijo (*khorb*). Slednjih je bilo v Renčah sedem, med temi je bila ena kraljeva. Včasih ni jasno, ali gre za košanijo ali hubo.⁷⁷ Konec 16. stoletja je bila ena izmed hub razdeljena na dva dela.⁷⁸ Številni travniki, njive, brajde, trebeži (krčevine), pa tudi ronki, vinogradi, vrtovi in kakšen gozd, npr. kostanjev gozd (*teia oder khestenboldt*),⁷⁹ grmičevje (*schaudach*), hrib/grič (*perg*) in drugi manjši kosi zemljišč so lahko pripadali določeni kmetiji ali pa so zelo pogosto nastopali kot samostojne parcele. Za nekatera zemljišča se je v urbarjih vsaj delno zasidral slovenski izraz: loka (*lokha*), dolina (*tall, dolina*) in pogosto krčevina oziroma trebež (*gerait, trebes*).⁸⁰ Na marsikateri s krčenjem pridobljeni zemlji so zaživele nove domačije.⁸¹ Ob intenzivnem krčenju se je število renških košanij v manj kot pol stoletja podvojilo, saj jih urbar iz leta 1592 našteje že petnajst.

⁷⁵ Urbar 1545, fol. 16, 29; Urbar 1548, fol. 46v, 69.

⁷⁶ Archivio di Stato, Gorizia (Državni arhiv v Gorici), Archivio Coronini Cronberg, Serie Atti e Documenti, mapa 257, fascikel 652, Goriški urbar iz leta 1507, fol. 17v – v Renčah sta habsburški dve hubi in eno zemljišče (*guet*). Podobno sliko nam dajejo tudi kasnejši kameralni urbarji, npr. iz let 1530 in 1561 (Biblioteca Statale Isontina, Gorizia (Državna obsoška knjižnica v Gorici), Biblioteca Civica, Ms 137 Civ, fol. 16 in Ms 138/139 Civ, fol. 24).

⁷⁷ Urbar 1548, fol. 53v (*zinsen von selihen khorb oder hueben...*).

⁷⁸ Urbar 1592, fol. 42v, 43v. Polovični hubi so uživali Ivan in dediči Valtiča Žigona.

⁷⁹ Urbar 1545, fol. 29v.

⁸⁰ Glede na sočasno rabo slovenske besede za nemški izraz *gerait*, je "trebež" morda na tem mestu ustrežnejši prevod kot krčevina.

⁸¹ Prim. Urbar 1545, fol. 19v / Urbar 1548, fol. 54v (*Wratuscha ... gerait so er sein haus darauf gemocht hott*), 28v / 68v (*des Schersan sun ... gerait wo er sein haus hott gemocht*). Težko je na osnovi enega primera (*ich Schtefan Hofar hab pebiligt meines tals den Juuan Brestaulikh / Wrestoliakh pay ... dess Matias khestenboldt ein haus zu mohen*) zagotovo trditi, da je za gradnjo hiše bila vedno potrebna privolitev zemljiškega gospoda (Urbar 1545, fol. 31; Urbar 1548, fol. 73).

⁶⁸ Urbar 1545, fol. 4-4v; Urbar 1548, fol. 15v-18v. Kaže, da gre pri obeh vrstah dajatev dejansko za eno samo. Vsak (najsibo plačnik odvetščine ali ognjiščine) je bil namreč dolžan plačati dvanajst šilingov, v enem primeru pa je izrecno zapisano *feurgelt oder fokhtay*. Pri novopridobljenih odvetščinah se očituje vloga župana (*Mikhilau Wesiakh hott durch den supan mier Stefan Hofar das 52 iar pebiligt focley B 12*).

⁶⁹ Urbar 1545, fol. 5-5v, 8-8v; Urbar 1548, fol. 15, 19-20v, 30.

⁷⁰ Urbar 1545, fol. 3v-4, 5v-8v; Urbar 1548, fol. 13, 14-14v, 21v-28v, 32.

⁷¹ Urbar 1592, fol. 140 sl.; prim. Urbar 1545, fol. 47.

⁷² Urbar 1545, fol. 1-3v; Urbar 1548, fol. 1-13v.

⁷³ V letu 1548 je bil dohodek najvišji na dan sv. Jerneja – nad 90 liber, najnižji na god sv. Filipa Jakoba – nekaj čez 14 liber, na ostale tri dneve se je dohodek gibal od 20 do dobrih 24 liber; prihodke je Hofer včasih dajal v najem (Urbar 1548, fol. 144v).

⁷⁴ Urbar 1545, fol. 47v; Urbar 1592, fol. 235v. Vsaj pri nekaterih proščanjih je semanj dan našel svoje mesto na trgu Travnik (*Anger*), ki je bil takrat še izven mesta.

Voda Vipave je ponujala možnost ribolova. Ribolovno pravico v njej pod Renčami in Gradiščem nad Prvačino je imel renški gospod, je pa proti ustreznemu plačilu (z žitom in/ali ribami) za nekaj let posameznikom oddajal svoje ograde in priprave za ribarjenje (*vischs zaun, rueten zu fischen, reyschen zu senkhen*).⁸²

Posebno pozornost vzbujajo v enem primeru slovensko poimenovanje za "predmet" (*das pfaifen oder in windischs genont to spilgranie*), od katerega se je plačeval činž, vendar ni jasno, za kaj dejansko gre.⁸³ Podobno ni znan pomen besede *truhen*.⁸⁴ V činž je Hofer dajal tudi les za kurjavo (*prenholtzs*).⁸⁵

Manjši del renške zemlje je renški fevdalni gospod pridržal zase. Hoferjeva dominikalna zemlja, pri kateri je v urbarju običajno zapisano *arbat ich* ali *man ich selbst*, je leta 1545 obsegala večje število njiv (npr. *tiste auf der Puschtza*), šest brajd (med temi novo brajdo pri opekarni (*pay der vernasen*)) in pet travnikov (med njimi velik travnik "V gozdu" (*in Boldt*), pa travnika na Lijaku (*in der Lajoch*) in "Na polju" (*in Felt*).⁸⁶

Omenjena brajda pri opekarni pravi tudi o neagrarni dejavnosti v Renčah in predvideva razvoj obrti, po kateri so bili prebivalci Renč v preteklosti poznani širom po deželi – zidarstva. Današnje Goriške opekarne so imele potemtakem svojo predhodnico. *Mein vernasar*, pravi Štefan Hofer (ali v njegovem imenu pisar), ko imenuje uživalca njegove opekarne v Renčah. Od marca 1547 je bil to Barnaba Fornazar iz furlanskega kraja Ratenj/Artegna (*Wornabo Vernasar von Artignia*), ki je prejel opekarno z bližnjim vrtom za činž šestih liber in treh kupnih mer pšenice, naslednje leto pa mu je Hofer zopet zaupal "frnažo" za 24 liber.⁸⁷ Markantnejša točka v Renčah je bil seveda Hoferjev grad, ki ga omenjajo urbarji. V sklopu dominikalnega bivalnega kompleksa je prebivalo tudi drugo osebje, ki je v zameno moralo zemljiškemu gospodu (*von turen in/ali von vnteren tal des turens, von der shtuben khuhll vnd khomer, von der khomer oben auf des grosen haus* in podobno) primakniti določen znesek denarja na različne dneve v letu. "Priimki" nekaterih (*master Zuan Maurar, Iakheli Schneidars sun*) dokazujejo njihovo obrtniško dejavnost. Na do neke mere neagrarni značaj renškega prebivalstva bi lahko domnevali na osnovi večjega števila Hoferjevih pod-

ložnikov, ki so v denarju plačevali za hišo, v kateri so bivali, dostikrat brez navedbe kakšnih k hiši pripadajočih zemljišč.⁸⁸ Poleg hiš se omenjajo kleti ali pa zemlja, na kateri je stala hiša (*hausgrundt*) ali klet, sem pa tja naletimo na *hofschtat* (domec), ki predpostavlja bivališče z nekaj zemlje, pa na hlevske prostore (*schtoll, khieschtat, shtadl*). Posebnega pomena za gospodarsko življenje na deželi je bil vsekakor mlin. Hoferjev mlin v Renčah je užival najprej Valentin iz Vogrskega (*Valant von Vngerschpoch*), za njim pa *Alex Milnar*.⁸⁹ Na drugi mlin nas opozori zapis, da je Mihael Silič užival zemljo, na kateri je Špacapan zgradil mlin (*grunt wo var der Schpatzapan die mill hott gepaut*).⁹⁰ Leta 1555 sta Žigon Dominčić in Lambert *Schuestar* imela v načrtu zgraditi mlin pri kraju *Zerouiza*.⁹¹

Topografske omembe v urbarjih dopolnjujejo podoba Hoferjeve zemlje v Renčah. Oznaka *ennhalb der Wipach* se iz zornega kota Renč, ki ležijo tik ob reki na levem bregu, nanaša torej na zemljo na desnem bregu reke Vipave. Poleg omenjenega broda čez Vipavo pri Biljah je moral obstajati še eden v sami bližini vasi,⁹² omenjata se srednji brod pri Gradišču in zgornji brod na meji gospostva.⁹³ Zasledimo tudi most,⁹⁴ verjetno čez isto reko. Na potok Renč, ki teče skozi vas, se slejkoprej nanaša poimenovanje *pach*. V urbarjih srečamo dokaj pogosto še dve splošni topografski oznaki: *im Velt/Felt* (1592 tudi *im Polia*; "V polju") in *im Bolt* ("V gozdu"). Njive so se nahajale tudi *oberhalb des wegs gegen dem Khorst*.⁹⁵ Sliko dopolnjujejo še *Obrauitza, Zerouitza, Wukhualiakh*, nadalje *Slouerie, Dresche(n) oder Dornoch, Puschtza*, pa (1592) *auf dem Plaz, Duwrawicza, Osrenerperg, Pristaua, Doga Berda, Wisokhimie, Lag/Log ...*

Nekateri pravni in gospodarski vidiki gospostva Renče

Iz renškega urbarialnega gradiva odseva marsikatera značilnost, ki osvetljuje bolj ali manj ustaljene odnose med zemljiškim gospodom in njegovimi podložniki pretežno na gospodarskem področju. Glede na številne omembe na novo izkrčene zemlje in praktično zanemarljivega števila pustih zemljišč bi smeli sklepati, da je Štefan Hofer posvečal precejšnjo pozornost razvoju svojega

⁸² Urbar 1545, fol. 47; Urbar 1548, fol. 93v-94.

⁸³ Urbar 1545, fol. 35v. Predpisani činž znaša 24 šilingov in *ein hosen*.

⁸⁴ Urbar 1545, fol. 28; Urbar 1548, fol. 71.

⁸⁵ Urbar 1545, fol. 25v.

⁸⁶ Urbar 1545, fol. 23-24.

⁸⁷ Urbar 1545, fol. 35v-36. Opekarna je oskrbovala Hoferja in gotovo tudi druge odjemalce z gradbenim materialom (*ziegl, planelen, khepf, kholch*).

⁸⁸ Urbar 1545, fol. 36 sl.; Urbar 1548, fol. 75v sl.

⁸⁹ Urbar 1545, fol. 22v.

⁹⁰ Urbar 1545, fol. 22.

⁹¹ Urbar 1548, fol. 107.

⁹² Urbar 1545, fol. 13v; Urbar 1548, fol. 61.

⁹³ Urbar 1548, fol. 93v-94 (*pay dem miteren furt zu Gradischkhut; auf der Wipoch pay dem oberen furt vnd vnser khunfin*).

⁹⁴ Urbar 1545, fol. 28. *Master Loretz Maurar zinst von ainem garten pey der prukhen*.

⁹⁵ Urbar 1548, fol. 98v.

gospodstva. Na ta način so se izoblikovale tudi nove kmetije, ki jih lahko topografsko postavimo predvsem v višje ležeče predele pod kraškimi grebeni. Matija Rizs je na primer obdeloval hubo, ki jo je izkrčil Špacapan,⁹⁶ Schersanov trebež⁹⁷ pa je leta 1553 že označen kot *gerait oder guet*, dve leti zatem pa le še kot *guet*.⁹⁸ Pri pridobivanju nove obdelovalne zemlje so sodelovali Hoferjevi podložniki, ki so bili po opravljenem delu nagrajeni z denarnim nadomestilom, pri čemer sploh ni bilo nujno, da je renški gospod prav njim podelil izkrčeno zemljo v uživanje. Pod datumom 9. september 1550 lahko preberemo, kako je Štefan Hofer podelil Toniju Kosu v uživanje krčevino, ki jo je odkupil od Jurija Batističa in Mihaela Fretarja, in še krčevino, ki jo je dal sam izkrčiti, za kar je bil Kos dolžan letno oddati štiri kupne mere pšenice in eno kupno mero ovsu Štefanu, desetino pa Štefanovemu bratu Matiji; delo, ki ga bo Kos opravil pri sajenju trt in izkopavanju jam ter dodatnem krčenju zemlje, pripadajoče krčevini, bo dolžan plačati Štefan Hofer, ko bo Kos potekel čas uživanja zemlje.⁹⁹ Podobnih primerov je v obeh urbarjih iz srede 16. stoletja zelo veliko. Zgodilo se je lahko, da je nekdo dobil kak trebež za nekaj let in bil oproščen dajatev, ni pa bil deležen plačila za izboljšave.¹⁰⁰

Podelitev zemlje ali drugih nepremičnin in pravic v uživanje urbar imenuje *verzinsigung*, ki je v urbarjih dostikrat natančneje opisana¹⁰¹ in se je zgodila v prisotnosti prič, običajno kar kmetov iz soseske. Nasprotno pa za nekoga, ki ni smel več uživati določenega zemljišča, pravi renški gospod, da ga je "poslal na dopust" (*ich hab in geurlabt*). Na Hoferjevih posestvih so se deloma uveljavila

nova zemljiško-pravna razmerja, ki so se ponekod na Goriškem zasedrila v 16. stoletju. Ni sicer kakršnih koli primerov kupnega prava, ki se je takrat razširilo marsikje na deželnokežji zemlji.¹⁰² Je pa moč na osnovi pogodb in dajatev v urbarjih skle-

Renški urbar Štefana Hoferja iz leta 1545.
(BST, Strassoldo, Urbari, št. 152).

⁹⁶ Urbar 1548, fol. 60 (*hueben so Schpacapan ausgerait holt*).

⁹⁷ Prim. op. 81.

⁹⁸ Urbar 1548, fol. 68v.

⁹⁹ Urbar 1548, fol. 133v (*... hab ich Stefan Hofar verzinst ... dass gerait so ich von Iury Batistiz auch Michel Fretar erkhaufft mit sombt den so ich ausgerait vnd hauen hob lassen den Toni Khozen ... iarlihen mier zu pezollen wazs k(haufmas) 5 haberen k(haufmas) 1 vnd den zehenten von allen den Matias Hofar... was der obenont Toni ansezen vnd graben mohen wiert pin ich ime ... schuldig ... was er ober mer ausraiteren vnd hauen wiert ... vnd zu selihen gerait gehert ... ich ime won er geurlabt wurd sunderlihen schuldig zu pezollen*).

¹⁰⁰ Urbar 1548, fol. 91 (*... hab ich den Warnabo vernasar ... gerait ausgelossen ... auf 3 iar fray das er weder zins noch zehent von selihen gebt vnd noch 3 iaren sol mier sollich gerait fray ledig ham follen vnd ime vmb sellich pezung nix schuldig zu pezollen ...*).

¹⁰¹ Npr. *verzinsigung* z dne 28. oktobra 1550 (Urbar 1548, fol. 60): *...hab ich ... hueben verzinst den Rokh vnd sein schbeher domit ... hunder pam vnd reben vntersezen das iar alli reben hauen auch die graben ausberfen wo sellichs nit geschah ... auch sollst vrlab nemen won si die reben nit arbatalen wie sich gepiert*.

¹⁰² GDZS II, str. 431 sl.

pati, da je bil v renškem gospostvu vsaj do neke mere že razširjen kolonat, kljub temu da ne naletimo na kakšno izrazoslovje, značilno za kolonska razmerja (npr. *affitto semplice, locazione, colono*), ki so si v tistem času z zahodne smeri marsikje na Goriškem utirala pota.¹⁰³ V Renčah je namreč zelo razširjena oddaja polovice vina, kar urbarji imenujejo *auf halbenschaft/holbenschoft*, zelo pogosto pa se omenja oddaja tretjine žita. Naj za primer navedemo njivo z brajdo, ki jo je Štefan Hofer prepustil Jermanu, za kar je ta oddajal polovicožita prve žetve in polovico vina ter tretjino žita druge žetve.¹⁰⁴ Kaže, da so tudi živino ponekod redili *auf holbenschoft*,¹⁰⁵ kar spominja na zakupniško razmerje med lastnikom in oskrbnikom živine, ki je bilo na primer razširjeno že v srednjeveški Istri, imenovano "socida".¹⁰⁶ V posameznem primeru naletimo na oddajo polovice sena (*halbs heu*),¹⁰⁷ pa polovice sadja (*pam fruchten*) in četrtnine sirka (*sierch ... den fierten tal*),¹⁰⁸ poleg tega, da so renški kmetje večkrat dobili neko zemljišče *auf zehent*. Prvi v italijanščini napisan renški urbar iz leta 1594 v veliki meri že uporablja pojem *semplice affitto*, kakor da bi z italijansko terminologijo "prodrila" tudi kolonska razmerja.¹⁰⁹ Prvi urbar 17. stoletja sicer pozna skoraj brez izjeme le *affitto*, nakar je v urbarju iz leta 1605 malodane povsod zabeležen "navadni zakup".¹¹⁰

Iz urbarjev se da povzeti nekaj značilnosti glede menjavanja kmečkih gospodarjev. Pri večjih zaokroženih zemljiščih je zaznati neko kontinuiteto. Zanimiv je primer zamenjave užívalca grgarske košanije ob prisotnosti še živečega bivšega kmečkoga gospodarja.¹¹¹ Pri številnih posameznih parcelah pa so se užívalci menjali zelo pogosto. V enem primeru je izrecno naveden čas trajanja najema – Andrej *Pierischinzizs* je prejel v uživanje trebež *in Wolt*, ki ga je dal Hofer tisto leto (1555) iztrebiti, za deset let. Ob novi *verzinsigung* ali tudi ob drugi priložnosti, npr. ob obračunu zaostalih dajatev, so bile upoštevane tudi morebitne izbolj-

šave na zemlji (*pessrung*), ki jih je bil zemljiški gospod dolžan odplačati posameznemu kmetu.

Včasih se je zgodilo, da je kmet sam odpovedal najemno pogodbo,¹¹² sem pa tja pa je prihajalo do raznih transakcij, ko je renški gospod zamenjal ali tudi prodal zemljo ali hišo posameznikom, očitno tudi iz kmečkoga stanu.¹¹³ Podobno se je prodajalo tudi vino, razne domače živali, živalska koža in drugo.

Podložnikove obveznosti

Činž, ki ga je renški kmet moral dajati svojemu fevdalnemu gospodu, se je precej razlikoval. Večinoma je šlo za dajatve v naturi, dostikrat se je k tem pridružil še denarni znesek, včasih (npr. za uživanje hiš, kleti; odvetščina) so plačevali le v denarju. Nič presenetljivega ni, da je žito v ospredju. Najpogostejši sta pšenica (*watz*) in oves (*haberen*), le sem pa tja še rž (*rockhen*), sirek (*sierch*), pira (*schpelten*), proso (*hiersch*), ječmen (*gerschten*). Med Hoferjevimi prejetimi pridelki najdemo tudi nekaj boba (*pon*).

Tabela: Hoferjeva žitna bera sredi 16. stoletja (v kupnih merah)¹¹⁴

	pšenica	oves	mešano (<i>gemischt</i>)	drugo žito
1545	ok. 320	ok. 135	24	ok. 5
1549	308	148	24	?
1552	78	150	/	28,5
1592	ok. 450	ok. 255	/	8

Zelo pogosto je prišlo v poštev vino (redko grozdje – *weiner*), ki ga očitno v renških hramih ni manjkalo. Kdor je prideloval vino v brajdah ali na s trtami obsajenih njivah (*angesetzte akher*), je večinoma oddajal polovico vina (ali mošta), belega (*rebule – ranuol*) ali črnega (*terana – terrandt*). V Lokavcu sta oba imetnika hub dajala pogačo (*po-*

¹⁰³ GDZS II, str. 426-427, str. 441; Stres, Oris kolonata, str. 175.

¹⁰⁴ Urbar 1545, fol. 24 (*auf holbenschoft das erst trad vnd wein vnd das letzt oder khlan trad so mon zum andermal sat auf dritt tal*). Uživanje zemlje, od katere se daje tretjina dajatev, se imenuje tudi *auf den terzs* (Urbar 1545, 32v).

¹⁰⁵ Urbar 1548, fol. 105, 132.

¹⁰⁶ Mihelič, Agrarno gospodarstvo, str. 218-220.

¹⁰⁷ Urbar 1545, 33.

¹⁰⁸ Urbar 1545, 32.

¹⁰⁹ BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, Renški urbar za leto 1594.

¹¹⁰ BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, *Vrbario del Anno adi 10. Ivglio 1601. In Ranzano*; BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, Urbar Viljema Hayss Khuenburg 1605 -1608.

¹¹¹ Urbar 1548, fol. 14 (*den ... khorb hob ich mit gueten willen des Wastian Troiar sein nochparen Gregor Fabian das 56 iar vmb den zins wie obschtet verzinst*).

¹¹² Urbar 1545, fol. 14 (*master Lukhes Schuester ... akher auf der Obrautza ... hays aufgeben*).

¹¹³ Urbar 1545, fol. 6v (*in 46 iar hot ... Fratnikh [iz Bilj] die wraden vonn mier khauft vmb g(ulden) 15*); prav tam, fol. 44 (*ich hab ...haysel verkhaufft den Iakhob Trampuschs*).

¹¹⁴ Urbar 1548, fol. 140. Tu Hofer sam navaja žitni letni donos med leti 1549 in 1552, pri čemer verjetno ni vključeno desetinsko žito. V letu 1552 je število kupnih mer pšenice nesorazmerno nizko. Podobnih podatkov za leto 1545 in 1592 ni; tu navedene cifre so le seštevek predpisanih žitnih dajatev za ti dve leti in dobro podkrepijo podatke za leto 1548 ter kažejo na občuten dvig žitnega donosa v 16. stoletju, pri čemer je vendar treba računati na določena povišanja dajatev. Šest kupnih mer ali pesonalov je verjetno tvorilo en star, ki je znašal okrog 80 litrov (Kos, *Urbarji*, str. 87; Vilfan, *Prišpevk k zgodovini mer*, str. 41).

gazschen) ali namesto nje štiri šilinge. Med pogostejše dajatve spadajo seveda predvsem jajca in kokoši, redko kopuni; mala živina (*khlain viech*) – jagnjeta in kozlički – je bila vključena v desetinsko dajatev. Od travnikov so včasih plačevali s senom, od kostanjevega gozda s kostanji; v poštev je prišel tudi (kurilni) les (*((pren)holtzs*) in v Lokavcu deske (*pretter*) ter *schtau*, kar so morali kmetje zvoziti svojemu gospodu. Renški kmetje so svojega zemljiškega gospoda po potrebi oskrbovali s slamo, od nje so prejeli gnoj.¹¹⁵ Omenja pa se tudi lan (*hor*).

Vidnejši dohodek je zemljiškemu gospodu vsekakor prinašala desetina. Od vsake kraljeve hube, ki je spadala pod renško sodno jurisdikcijo (*gericht Rentschoch*), je Hoferju šla desetina žita. Desetino je Štefan Hofer sicer pobiral v "domači" vasi in v Lokavcu, Solkanu in Mirnu oziroma kraju *Smett*, pri čemer se je polovica desetinskih dohodkov (v praksi vsako drugo leto) stekala bratracema v Devinu, Matiji in Aleksandru. V lokavškem primeru je šlo za desetino vina, žita in male živine od desetih hub.¹¹⁶ Desetino so Hoferji in njihovi nasledniki Khuenburgi lahko dajali v najem.¹¹⁷

Po kasnejših navedkih sodeč so se tudi dajatve iz obeh kraških vasi stekale na renški grad.¹¹⁸ Tistim podložnim, ki so živeli v sklopu grajskega poslopja, pa tudi drugim, ki so se ukvarjali pretežno z obrtniško dejavnostjo, je njihov gospod ob vsakoletnem obračunu upošteval njihovo opravljeno delo in temu ustrezno zmanjšal predpisani činž (npr. za zidarska dela – *master Lorentz Maurar ... mein shtodll gemauert hott, arbat im geschlos gemessen*; Mihael Mozetič je zaslužil kot klavec živine – *am schbein vnd khue schlohen*).¹¹⁹

Datum oddaje dajatev je bil določen. Če se je zgodilo, da je prišlo do zamude, je bila lahko kmetu odkazana "odškodnina", kot se je to primerilo Gregorju Peršiču, ki je obdeloval Hoferjevo hubo v Vitovljah (*Weytenburg*) in je zamudil rok (na dan sv. Jurija) ter se pogodil z zemljiškim gospodom za en renški goldinar.¹²⁰ Če ni šlo dru-

gače, si je renški gospod pomagal tudi z biričem – Špacapanu je Hofer del činža odvezel s pomočjo goriškega biriča (*mit dem schergen von Gorzs genumen*).¹²¹ V urbar se je zapisala tudi kakšna sodba, ki jo je Štefan Hofer lahko izvršil kot renški sodni gospod. Jurij *Schpazauzizs* se je pregrešil zoper poslušnost in moral plačati z eno marko šilingov. Hofer je naročil ta denar razdeliti v bogajme (*vmb Gottes willen austallen*).¹²² V podobni luči se nam Štefan Hofer kaže ob času obračuna neplačanih dajatev Lenke Kos v letu 1557, ko je njen manjši dolg zavoljo njenih otrok odpustil (*den khindern vmb Gottes wil gelossen*).¹²³

Renški podložniki so se v denarnih škripah mnogokrat obrnili kar na svojega gospoda. Ta je po določenem času kadarkoli lahko zahteval izplačilo dolga, sicer pa je moral dolžnik običajno letno oddati določeno količino žita, hkrati pa je jamčil z vsem svojim premoženjem, da bo dolg povrnil.¹²⁴ Zaostanke plačil naravnih dajatev so kmetje lahko poravnali tudi z drugimi pridelki, npr. z vinom, najbolj pogosto pa z denarjem. Urbar nam postreže namreč z zabeležkami oddaj posameznega činžnega obvezanca in od časa do časa, posebno če je šlo za dolgove, z obračunom, ki je upošteval tudi morebitne kmetove izboljšave na nepremičninah, nakupe npr. posameznih živali, ali tudi za gospoda opravljeno delo. Pri tem so bile prisotne priče, običajno kar iz domače vasi, ki so pri izračunu izboljšav opravile cenilsko nalogo.

Zelo pogosto je pri renških kmetih dopisana tudi tlaka oziroma število tlak (*robatar, robatter tag*) ali tudi košenj (*modar, mader*). Kmetje na hubah in košanijah so bili običajno dolžni opraviti štiri robote. Morda se na druge vrste tlačanskega dela nanašajo označbe kot *die robat zu der wiert* ali *robatar ally*. K robotniškemu delu se je prištevala tudi voznja z vozovi. Anderle Arčon je bil na primer obremenjen s tremi dnevi prevoznitva (*drey tag mit dem wagen zu robatten*).¹²⁵ Tlaki je bilo mogoče zadostiti tudi z denarnim zneskom. Konec 16. stoletja je 29 kostanjeviških in temniških

¹¹⁵ Urbar 1545, fol. 32-33 (*von dem grosen trad das ganzs schtro sy werden den mist von mier haben*).

¹¹⁶ Urbar 1545, fol. 29, 48v; Urbar 1548, fol. 18, 21v, 69v; Urbar 1592, fol. 149v. Prim. op. 62.

¹¹⁷ Leta 1594 je desetino v Mirnu užival goriški meščan Boštjan Hren (*Cren*) in je bil zanjo dolžan urbarju 135 liber; za solkansko desetino je Gregor Prion plačeval 30 liber; Renčan Matija Lampretič je bil za desetino v Lokavcu dolžan Khuenburgom 67 liber in 10 solidov (BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, Renški urbar za leto 1594, fol. 42v, 43v, 49v).

¹¹⁸ BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, Urbar Viljema Hayss Khuenburg 1605-1608. Iz nekaterih oddaljenejših vasi (Lokavec) so gospodu takrat oddajali kar "na roko".

¹¹⁹ Urbar 1545, fol. 37 sl.; Urbar 1548, fol. 100 sl. in na več mestih.

¹²⁰ Urbar 1545, fol. 8.

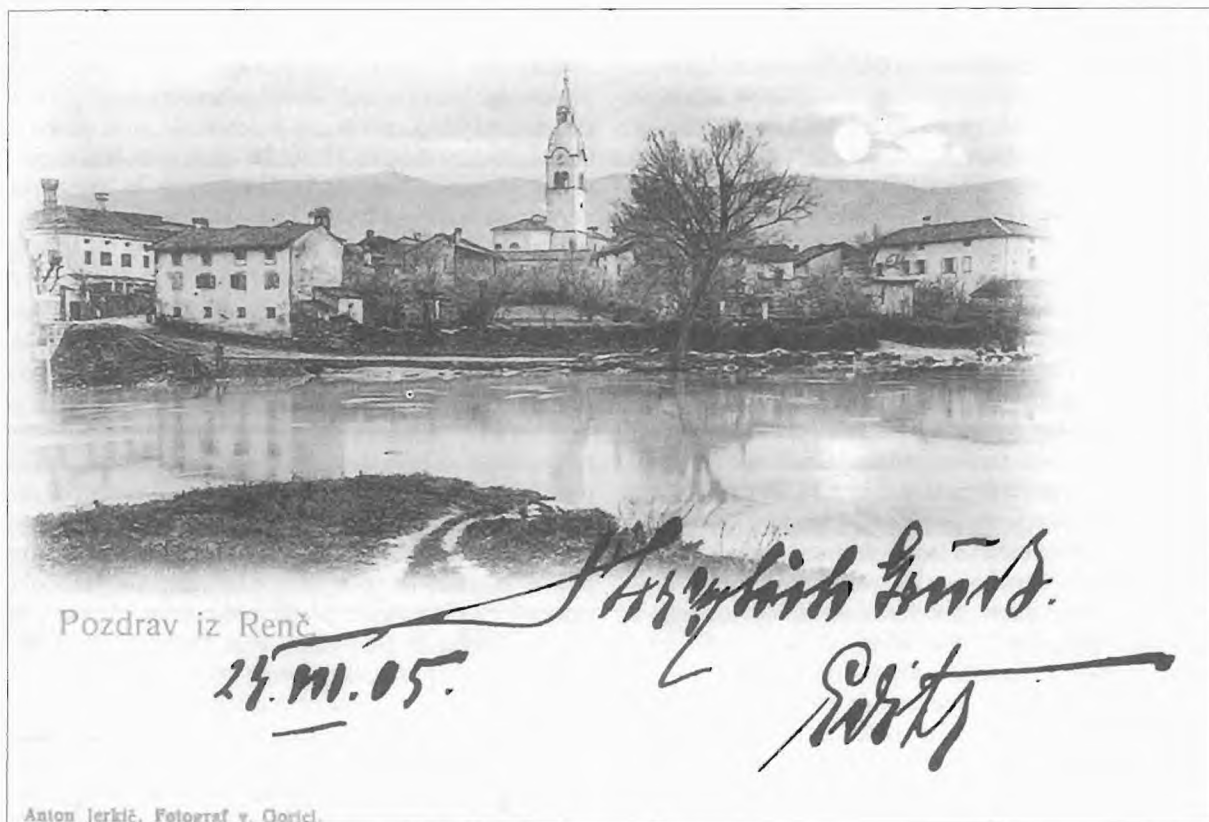
¹²¹ Urbar 1548, fol. 102.

¹²² Urbar 1548, fol. 118.

¹²³ Urbar 1548, fol. 83v.

¹²⁴ Primer take pogodbe, zabeležene v urbarju iz leta 1545 (fol. 30v): ... *23. iuny dess 1546 iar hab ich Schtefan Hofar gelihen den Alex vnsem milnar ducofen 5 ... in der gescholt damit mier ... van selihen gelt zinsen wiert waiz k(haufmas) 2. Vnd wan ich mein gelt pedof so sol der obpemelt milnar mier selichs gelt niderlegen vnd sich des zins oblesen auch hott mich ... Alex versihet oder verpfend als sein hab vnd guet ...* Včasih z natančnejšim določilom, po kolikem času lahko upnik kadar koli zahteva svoj denar nazaj (prav tam, fol. 34v): ... *noch zba iaren naxt khunftig ... won ichs pederfe*.

¹²⁵ Urbar 1592, fol. 1v.

*Središče Renče se nahaja nedaleč od reke Vipave.
Razglednica kraja, odposlana leta 1905.
(Jerkič, Pozdrav iz, str. 85).*

kmetov namesto dveh rabot izplačalo po eno libro in štiri solide.¹²⁶

Drobcu iz renških urbarjev

Urbarialno gradivo nudi še vrsto navidez obrobnihih notic, ki pomagajo rekonstruirati historično podobo kraja. Tekst urbarjev iz srede 16. stoletja je pisan v prvi osebi (*ich Schtefan Hofar ...*). Morda pa je vendar v njegovem imenu vse zapisoval kakšen pisar. Omenja se *Ierony Khontzslar*, ki je imel dva Hoferjeva vrta v Renčah.¹²⁷ Zelo pogosto pa naletimo na Hoferjevega kanclerja v Renčah, ki se je imenoval *Piero Lucio*.¹²⁸ Sicer verjetno ne more biti dvoma, da je Štefan Hofer z družino živel na renškem gradu, ki ga večkrat omenjajo urbarji.

Njegova sestra Uršula je z možem Hektorjem Zuljanom očitno vsaj nekaj časa živela v Renčah.¹²⁹ Pri upravljanju gospostva so renškemu gospodu seveda pomagali mnogi posamezniki. Za renško posest – a že pod novimi gospodi iz družine Khuenburg – je (1593) skrbel *Pfleger* Bartolomej *Juliano*.¹³⁰ Sredi 16. stoletja se večkrat omenja konjar – *der zeyt schtuetenholter* Valant,¹³¹ nadalje gozdni služabnik (*forst khnecht*) in drugi služabniki in hlapci.¹³² V Renčah je imel Hofer tudi svojega biriča (*scherg*) in sla (*pott*).¹³³ Izrecno se ne omenja *suppan* v Renčah, medtem ko je nasprotno poznan župan v Lokavcu, ki je leta 1550 od svojega gospoda odkupil tamkajšnjo desetino.¹³⁴ Toda po določenih indicijah bi mogli

¹²⁹ Fragment 1544, fol. 2v; prim. op. 31.

¹³⁰ Urbar 1592, fol. 161v.

¹³¹ Urbar 1545, fol. 33v, 34, 36v.

¹³² Urbar 1545, fol. 47v; Urbar 1548, fol. 90, 96, 123v, 125v, 138v (*Iernei mein diener, Lienhart der zeit mein khnel, Lucus main khnecht, diener der zeit Ieromi Waretar, Lienhart mein dienaar*).

¹³³ Urbar 1545, fol. 25 (*von einem khestenboldt gelegen pay des schergen haus dient der scherg...*); Urbar 1548, fol. 98, 118 (*Schpazapan vnser pol(t), 128 (...verkhauft ...vnseren schergen Andrey Schpazapan)*).

¹³⁴ Urbar 1548, fol. 18 (Peter Zube). Sporočen nam je npr. tudi priimek solkanskega župana (*Khuslin*) sredi štiri-

¹²⁶ BST, Strassoldo, Urbari, št. 153, Renški urbar za leto 1594, fol. 36v-41 (*Raboti del Carso*).

¹²⁷ Urbar 1545, fol. 27v. Morda se je *Ierony* dejansko pisal *Waretar*, ki je v Renčah bival v neki Hoferjevi hiši in se ob neki priliki (*wie es der Ierony Waretari verschriben hott*) posredno omenja tudi kot zapisovalec (Urbar 1545, fol. 36-36v), toda hkrati se drugje omenja kot Hoferjev služabnik (gl. op. 132).

¹²⁸ Urbar 1548, fol. 128 (*... wie vnser khonzslar Piero Lucio verschriben*).

domnevati, da je župansko nalogo v samih Renčah (ali širše) opravljajl *richtar* (sodja?).¹³⁵

Pomen Renč kot že srednjeveškega ministerialnega sedeža se je odražal tudi na cerkvenem področju. Na osnovi lastniške cerkve goriških grofov ali njihovih renških ministerialov se je tu razvila majhna župnija verjetno na ozemlju solkanske pražupnije oziroma kasnejše župnije Šempeter pri Gorici. Renškega župnika je imel pravico prezentirati Ogleju renški gospod, od 1464 torej Hofer, čeravno si je župnija le stežka izborila samostojnost in se je večkrat omenjala le s kaplanom.¹³⁶ Večkratna omemba Hoferjevega kaplana Antona Škulje ali Škulice (*her Anton Schkhulia der zait vnser khoplön zu Rentschoch*),¹³⁷ ki je sredi 16. stoletja opravljajl to funkcijo, bi se sicer res morda nanašala na renškega dušnega pastirja, morda pa le na kaplana v Hoferjevi grajski kapeli. Morda je bilo v vasi več kaplanov, kajti leta 1550 je omenjen kaplan in menih Vintura, ki je bil očitno tudi domači učitelj, leto kasneje pa še Hieronim Štajer.¹³⁸ Posredna omemba župnikove zemlje in župnika (*pforar, pfof*)¹³⁹ pa dopušča domnevo, da so bile Renče župnija s svojim župnikom in *der phof her Symon* bi utegnil biti takratni renški dušni pastir.¹⁴⁰ K temu lahko dodamo še dve bežni notici, ki omenjata renškega župnika. V letu 1538 je bil tam *plebanus sev vicarius Aleksander*,¹⁴¹ leta 1593 pa je mesto renškega župnika zasedal Jurij Žafran (*Saffran*).¹⁴² Omemba (cerkve) sv. Tomaža (*ronkh vnd wradlen pey sant Tomasen*) dokazuje obstoj te cerkve že po sredini 16. stoletja.¹⁴³ V Renčah je posedovala neko njivo *im Veldt* bratovščina, za katero pa ni

sporočeno, komu je bila posvečena.¹⁴⁴ S cerkvenimi opravili v Renčah se je ukvarjal *Lamprecht Schucster oder Mesnar*.¹⁴⁵

Vaščani Renč, ki so bili povezani v Renški *khamaun*, so nekaj zemlje obdelovali skupaj.¹⁴⁶ Renški urbar ne loči veliko posameznih zaselkov, ki so danes tako značilni za Renče. Izjema je Ozrenj (*Osren*), ki je takrat očitno obstajal celo kot samostojna soseska znotraj renške sodnije,¹⁴⁷ čeprav tega iz urbarialnega gradiva ni zaznati. Omenjata se tudi Oševljek (*Oscheuliekh*), zaselek nad Gradiščem nad Prvačino in *Los*.¹⁴⁸ Ker je to čas formiranja priimkov, ki se še niso povsem ustalili, moremo pokazati, kako so nekateri tedanji prebivalci Renč – ali že njihovi istoimeni predniki – verjetno postavili temelje za nekatere današnje zaselke. Žigon (*Schigon / Sigon*) je ime enega ali več Hoferjevih podložnikov, ki so "krivi", da se eden izmed renških zaselkov imenuje Žigoni.¹⁴⁹ Podobno bi glede na obstoj ustreznih imen ali priimkov v renških urbarjih smeli sklepati tudi za zaselke Lukežiči, Mrljaki, Špacapani, Vičiči, Martinuči, Kaplani, Arčoni, Mohorini.¹⁵⁰ Obrtniški dejavnosti je v večji meri dajala ton opekarna,¹⁵¹ zato je bila zidarska dejavnost po tem sodeč najbolj razširjena. To potrjuje tudi nekaj "priimkov" *Maurar*,¹⁵² ne manjkajo pa tudi drugi obrtniki (*Schneider, Schucstar, Weber*).

desetih let 16. stoletja (Urbar 1545, fol. 4). Že 1523 je bil solkanski župan Jurij Kužlin, v istem času v Ozrenju pri Renčah pa Vid Sluga (Kos, *Urbarji*, 159, str. 163).

¹³⁵ Urbar 1544, fol. 35. Renški podložnik *Tonich Furlan* je leta 1546 namenil *richtarju* par kokoši. Urbar 1548, fol. 96v (*richtar Gorianez*).

¹³⁶ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 18, 136-137. Franc Kos nasprotno trdi, da se je župnija Renče izdvojila iz mirenske pražupnije (Zgodovinske drobtine iz Goriške, str. 109).

¹³⁷ Urbar 1545, fol. 34; Urbar 1548, fol. 70v (*her Antoni Schkhuliza*). Kaplanu je šel manjši del dajatev kar od kakšnega Hoferjevega kmeta (Urbar 1545, fol. 20v; Urbar 1548, fol. 57v).

¹³⁸ Urbar 1548, fol. 66 (*in paybesen meines minichs fra Vintura*); 134v (*(15)50 ... fra Untura der zeit mein khoplön oder schuelmaster*); 143v (*her Ieronime Schtaier vnser coplön hie*).

¹³⁹ Npr. Urbar 1548, fol. 124 (*vnser pforer verscriben hot 52 iar*).

¹⁴⁰ Fragment 1544, 2v.

¹⁴¹ BST, Strassoldo, Investiture, *Copia Testamenti D. Jacobi Hofer*, 1538, 3. marec, in *Castro Ranzani*.

¹⁴² Urbar 1592, fol. 161v.

¹⁴³ Urbar 1545, fol. 30; Urbar 1548, fol. 72v; prim. Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 137.

¹⁴⁴ Urbar 1545, fol. 31v.

¹⁴⁵ Urbar 1548, fol. 43, 115.

¹⁴⁶ Urbar 1545, fol. 22v. Posredna omemba *des khamaun akher im Felt*.

¹⁴⁷ Gl. op. 16 in 17.

¹⁴⁸ Urbar 1548, fol. 115v, 122v.

¹⁴⁹ Žigon najprej nastopa kot osebno ime, izpeljano sicer iz nemškega Siegmund oziroma Sigismund (gl. Keber, *Leksikon imen*, str. 511), tudi v renškem urbarju (*Sigon Domintzitz*), nato pa se je iz tega razvil tudi priimek.

¹⁵⁰ Sredi 16. stoletja *Andrey Lukheschiz, Stefan Merliakh, Andrey Schpatzapan, Vrban Vizizs, Martinezs(?)*, *Khapulin(?)*, *Toni Garzon(?)*; konec 16. stoletja brata *Anderle* in *Eller Orczon, Iuri Martinuz*, začetek 17. stoletja *Tomas Capelan, Andrea Mochorin*.

¹⁵¹ Od tod priimek Fornazar(ič). Sredi 16. stoletja se omenjata *Barnaba* in *Donat Vernasar*.

¹⁵² 1545: *master Lovrenc, master Zuan, Blaž* in *der iung Maurar*.

Prebivalci Renč in uživalci Hoferjeve renške
zemlje po urbarju iz 1545. leta¹⁵³

Ambrinschitz
Anderly, Mateushev sin
Andrey, sin Lukhesa Schuesterja / Lukheschiz
Domintzitz Gersche
Domintzitz Mateuschs
Domintzitz Mikhlou
Domintzitz S(ch)igon
Duornikh
Fayt(itz) Iuuan
Fernasar Donat
Flurit
Furlan Matia
Gaschparin, Franzeskho
Ierman
Iury, brat onega iz Ozrenja
Iury, Hofnarin in zet
Khantarin Ierony
Khapulin, Peter
Kheber Iury
Khiblitz Iury
Khobilar Iury
Kholman
Khontzslar Ierony
Khoslaukhin
Khrainetz Lienhart
Lukhes, mojster
Maluas Silitzsch
Martin
Marusch
Mateuschs
Maurar Lorentz
Maurar Wlasch
Maurar Zuan
Maurar, mladi
Meskh Filip
Milnar Alex
Moschetitz lanse
Moschetiz Micheu
Pastell Piery, iz Orehovelj
Pier(i)schin
Poschlar Khotzian

Saietz Lukhes
Saietz Mateusch
Schersan
Schersan (sin)
Schkhulitza Anton, kaplan
Schneider Gersche
Schneider Iakheli
Schohar Thomas
Schtuetenholtar Vido
Schuestar Njclou
Schuestartzitz Wlaschs
Schuestartzitz Zscherne (sin)
Schuester Lukhes
Sef
Silitz Miheu
Soluan Schimon
Storbalon Iakhum
Takhen (dediči)
Trampuschs
Turell Iakhum
Valant, z Vogrškega
Vdakh Gregor
Vetzschan Marin
Vrban (zet)
Waretar Ierony
Waretar Wortolomio
Weber
Wratuscha
Wrestauliakh / Brestaulikh Iuuan
Wutkho Iury
Zernotiz, iz Gradišča nad Prvačino
Zschitz Iury
Zschitz, iz Ozrenja

VIRI IN LITERATURA:

ARHIVSKI VIRI

Archivio di Stato, Gorica
Archivio Coronini Cronberg

BST – Biblioteca del Seminario Teologico, Gorica
Strassoldo – Archivio Strassoldo-Villanova
Urbari – Famiglia Strassoldo di Ranziano
Investiture – Atti di altre famiglie, Famiglia
Hoffer, št. 210, corrispondenza e scritture
concernenti gli interessi della famiglia 1464-
1620

Biblioteca Statale Isontina, Gorica
Biblioteca Civica, Manoscritti

LITERATURA

Atlas Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
*GDZS I – Gospodarska in družbena zgodovina
Slovencev: zgodovina agrarnih panog I: agrar-*

¹⁵³ Tu niso zajeti Hoferjevi podložniki iz drugih krajev in tisti, ki so bili vpisani po letu 1545. Imena in priimki (tudi če ti dejansko še niso pravi priimki) so napisani z veliko začetnico, kljub temu, da urbar pozna malodane le malo začetnico. V urbarju je najprej napisano ime in nato priimek, če je ta obstajal. Tu pa smo vrstni red obrnili. Ohranili smo originalni zapis; priimki namreč niso standardizirani. Zapis za vejico dodatno označuje posameznika, medtem ko so v oklepaju zapisani tisti, ki so znani le po sorodstvenem razmerju do imenovanih. V kakšnem primeru gre lahko tudi za podvajanje ob morebitnem večkratnem vpisu posameznika na drugačen način (na primer enkrat le z imenom, drugič tudi s priimkom, kot morda velja v primeru čevljarja Lukeža, ki je lahko identičen z mojstrom Lukežem). Zapis *i-lunge* je povsod poenoten z *i-jem*.

- no gospodarstvo. Ljubljana : DZS, 1970.
- GDZS II – Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog II: družbena razmerja in gibanja. Ljubljana : DZS, 1980.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska: Oglejski patriarhat / Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2001.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana : DZS, 1999².
- Jerkič, Anton: *Pozdrav iz ---: stare razglednice primorskih krajev*. Nova Gorica : Branko, 1999/2000.
- Keber, Janez: *Leksikon imen*. Celje : Mohorjeva družba, 1996².
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III*. Ljubljana : Leonova družba, 1911.
- Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, I (1919/1920), str. 4-20; II/III (1921-1923), str. 1-15; VII/VIII (1926-1927), str. 30-33.
- Kos, Franc: Zgodovinske drobtine iz Goriške. *Čas*, XIV, 1920, str. 107-114.
- Kos, Franc: Solkan v srednjem veku. *Jadranski almanah za leto 1924*, str. 135-142.
- Kos, Milko: *Viri za zgodovino Slovencev III: srednjeveški urbarji za Slovenijo III: urbarji Slovenskega Primorja II*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.
- Krajevni leksikon Slovenije I: zahodni del Slovenije*. Ljubljana : DZS, 1968.
- Manzini, Guido: Documenti medioevali su Gorizia ed il Friuli trascritti in una miscellanea inedita di G. D. Della Bona. *Gorizia nel Medioevo, 2° supplemento agli Studi Goriziani*. Gorizia : Biblioteca Governativa, 1956, str. 151-159.
- Mihelič, Darja: Agrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. *Zgodovinski časopis*, 38, 1984, št. 3, str. 193-224.
- Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia con osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona*. Gorizia 1855/1856, ponatis Gorizia: Arnaldo Forni editore, 1974.
- Otorepec, Božo: Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku. *Kamniški zbornik II*, 1956, str. 67-100.
- Pichler, Rodolfo: *Castello di Duino*. Trento : Stabilimento Tipografico di Giovanni Seiser, 1882.
- Porcedda, Donatella: Nobiltà e Stati provinciali goriziani nella seconda metà del Cinquecento. *Studi Goriziani*, LVII-LVIII, 1983, str. 79-121.
- Porcedda, Donatella: "Un paese di sì piccola estensione, come è la nostra contea, più dal caso che da una provvidenza diretto". Autorità sovrana, potere nobiliare e fazioni a Gorizia nel Seicento. *Annali di Storia Isontina*, 2, 1989, Gorizia, 1989, str. 9-29.
- Porcedda, Donatella: I Della Torre di Valsassina. *Divus Maximilianus. Una Contea per i Goriziani 1500-1619* (catalogo k razstavi). Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2002, str. 217-225.
- Rutar, Simon: Završniška gosposčina na Krasu. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, V, 1895, str. 213-228.
- Spessot, Francesco: Libri, manoscritti e pergamene degli Strassoldo di Gorizia. *Studi Goriziani*, X, 1934, str. 75-130.
- Stres, Peter: Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško – Gradiščanske do konca prve svetovne vojne. *Goriški letnik*, 12/14, 1985/87, Nova Gorica, 1987, str. 175-203.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero. *Zgodovinski časopis*, VIII, 1954, str. 27-86.
- Ulmer, Christoph, d'Affara, Gianni (foto): *The castles of Friuli. History and civilization*. Köln : Könemann, 1999.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Herrschaft Renče und Hofers Renčer Urbare des 16. Jahrhunderts

Nach Renče (Renntschach), einem Ort im unteren Vipava-(Wippach-) Tal, benannte sich eine Herrschaft, die von den Grafen von Görz im Mittelalter an verschiedene Ministerialen zu Lehen gegeben wurde. Graf Leonhard, der letzte aus diesem Fürstenhaus, verlieh 1464 das Lehen Renče an den Görzer Adeligen Stefan Hofer und die Hofer behielten es bis zu ihrem Aussterben im Mannesstamm in der zweiten Hälfte der 80-er Jahre des 16. Jahrhunderts. Die Habsburger, Erben der Grafen von Görz nach 1500, stärkten die Position der Hofer zur Zeit der Kriege gegen Venedig, indem sie ihnen Duino als Pfandherrschaft und die dortige Hauptmannschaft überließen. In Renče, in dem nahe gelegenen Ozeljan und in drei weiteren Orten des küstenländischen Karsts – Kostanjevica, Temnica und Novelo – übten die Hofer auch die Gerichtsbarkeit aus. In den letzten 50 Jahren machten dem Geschlecht der Hofer die Vettern Stefan und Matthias alle Ehre. Als Adelige nannten sie sich nach Renče: der eine residierte als Inhaber des Lehens in Renče, der andere war der letzte von drei Hauptmännern aus der Familie Hofer in Duino. Beide starben ohne männliche Erben, durch Heiraten in der weibliche Linie gelangte das Renčer Erbe in die Hände der Familie Hayss Khuenburg,

dann der Strassoldo, jenes von Duino in die der Familie Della Torre-Valsassina.

In der Priesterseminarbibliothek in Görz (Biblioteca del Seminario Teologico) wird ein umfangreiches Archivmaterial der Familie Strassoldo-Villanova aufbewahrt, die um die Mitte des 17. Jahrhunderts die Herrschaft Renče erbt. Unter den zahlreichen Urbaren befinden sich einige ältere Urbare in deutscher Sprache für das 16. Jahrhundert, die sich auf Hofers Besitz in Renče beziehen (Fragment aus dem Jahre 1544, drei Urbare aus den Jahren 1545, 1548 und 1592). Mithilfe von Urbaren lassen sich die Besitzungen und Rechte Stefan Hofers verfolgen, deren Kern Renče bildete, größeren oder kleineren Landbesitz hatten die Herren von Renče auch in anderen Görzer Orten, vor allem in Kostanjevica und Temnica sowie in Lokavec, aber auch in Görz und Umgebung. Ein Teil der Renčer Einnahmen und Rechte wurde auch seinem Vetter in Duino zuteil (z.B. ein Teil der Einnahmen, die den Hofer aus dem Forstamt in Görz zur Zeit der fünf Kirchtage zuflossen, ferner die Hälfte der Zehnten in Renče, Lokavec, Solkan und Miren bzw. dem nicht näher lozierten Ort *Smett*).

Die Urbare bezeugen in Renče selbst sechs Huben (davon nur vier in Hofers Besitz) und eine größere Zahl von Keuschen (*khorb*) sowie zahlreiche Wiesen, Äcker, Weingärten, Gereute und

andere kleinere Besitzanteile. Einen kleineren Teil des Renčer Besitzes behielt Hofer für sich als Domanialland. Der Feudalherr von Renče widmete der Rodung von Neuland auf den Karstkämmen oberhalb von Renče offensichtlich große Aufmerksamkeit, so dass die Zahl der Bauernhäuser bis Ende des 16. Jahrhunderts merklich zunahm. Aufgrund der überlieferten Namen der Renčer Untertanen dürften einige Weiler erst damals entstanden sein oder ihren jetzigen Namen erhalten haben. Die Untertanen waren zu Natural-, zum Teil auch zu Geldleistungen verpflichtet. Zu den vorherrschenden Getreideabgaben gehörten Weizen und Hafer, sehr oft auch Wein. Die charakteristische Abgabe der Hälfte des Weins (*auf halbenschaft*) zeugt neben einigen anderen Merkmalen (z.B. Verträge und Abrechnungen mit Bauern – Hofer musste etwaige Aufbesserungen von Landbesitz bezahlen) von einer gewissen Präsenz des Kolonats in der Herrschaft Renče.

Das Urbarmaterial spiegelt auch den nichtagrarischen Sektor wider, denn Einzelne entrichteten den Zins nur von Häusern im Rahmen des Schlosses von Hofer bzw. des dominikalen Komplexes. Es handelt sich in erster Linie um Handwerker, wovon die "Familiennamen" zeugen. Darunter befinden sich nicht wenige Maurer, die Material aus Hofers Ziegelwerk in Renče bezogen haben dürften.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

U
r
8
c
j
r
c
v
j
v
r
s
F
l
r
I
F
r
z
F
l
r
"
s
v
k
a
a
a
a
E
c
c
c
c
e
f
g
H
k
k
l
-
7
2

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

1.03 kratki znanstveni članek

UDK 930.253:929 Auersperg
778.6(497.12 Kočevje)
prejeto: 17. 9. 2003**Matija Žargi**

dr. zgodovinskih znanosti, muzejski svetnik, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana

Doslej neznana upodobitev Kočevja

IZVLEČEK

V družinskem arhivu knezov Auerspergov v Haus-Hof- und Staatsarchivu na Dunaju je shranjena akvarelna upodobitev Kočevja, za katero avtor domneva, da je nastala okoli leta 1671, ko je bil reformiran urbar kočevskega gospostva – torej pred znanimi Valvasorjevimi upodobitvami. Poleg mesta z gradom in okolico je na robu slike po urbarju označena meja gospostva.

KLJUČNE BESEDE

Kočevje, akvarelna upodobitev, grad, Valvasor

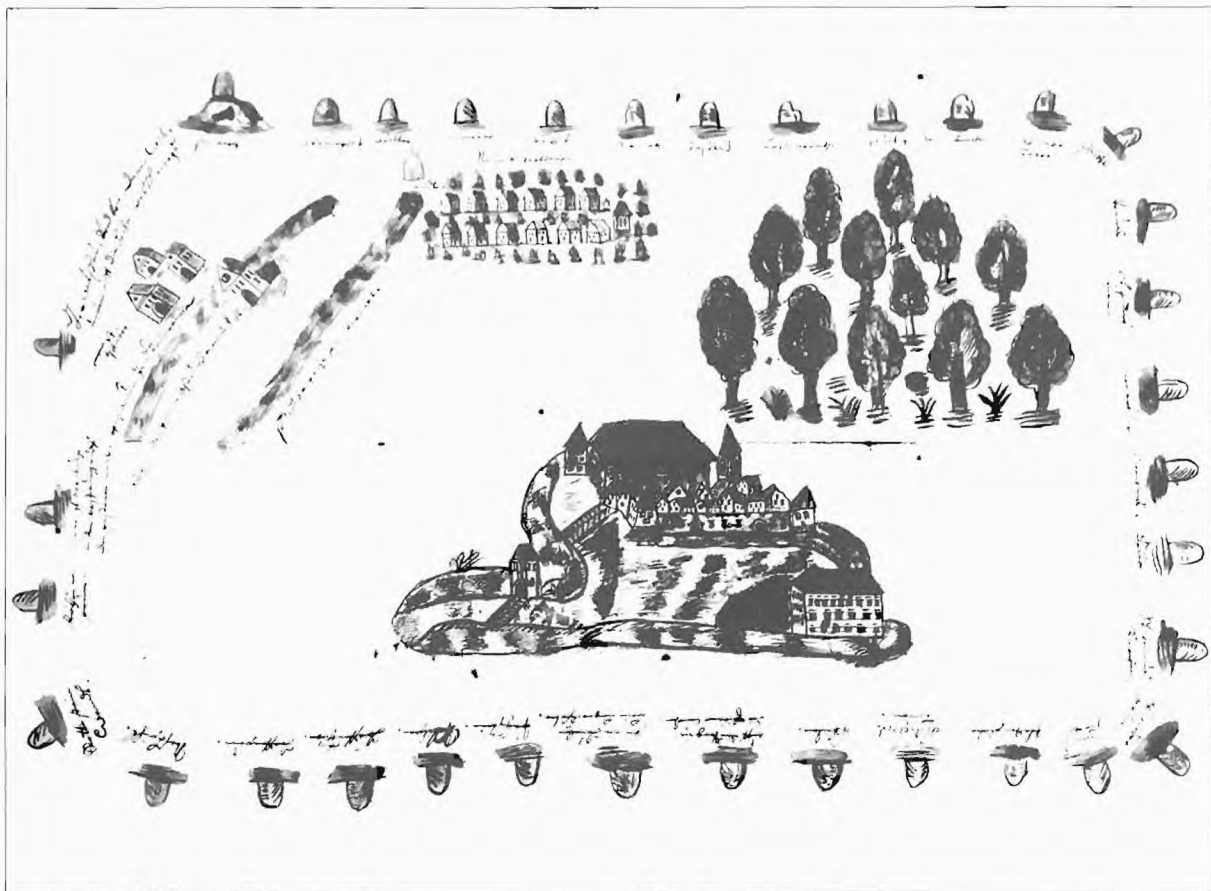
SUMMARY

UNTIL THE PRESENT NOT KNOWN PORTRAYAL OF KOČEVJE

A watercolour painting of Kočevje is kept in the family archive of the Auersperg princes in the Haus-Hof und Staatsarchiv in Vienna. The author presumes it was painted around the year 1671 when the land register of the Kočevje seigniory was reformed, therefore prior to the famous Valvasor's portrayals. Besides the town with the castle and its surroundings, the border of the seigniory is marked at the edge of the painting.

KEY WORDS

Kočevje, watercolour painting, castle, Valvasor

Kočevje z mejo gospostva, 1671 (?). (HHSta, Auersperg, A/4/23)

V Auerspergovem arhivu na Dunaju sem našel precej amatersko akvarelno upodobitev Kočevja, za katero domnevam, da je nastala okoli leta 1671,¹ ko je bil reformiran urbar kočevskega gospostva, torej pred znanimi Valvasorjevimi upodobitvami.² Naša upodobitev poleg mesta prikazuje še okolico s kraji, ki označujejo mejo gospostva.

Leta 1641 je Volf Engelbert grof Auersperg kupil od Jakoba grofa Kisla gospostvo Kočevje. Mesto je ostalo deželnoknežje, dokler ga ni leta 1667 cesar Leopold I. podaril deželnemu glavarju Volfu Auerspergu. V darilnem pismu je med drugim zapisano, da so obzidje in stolpi v zelo razpadajočem stanju, kar ne omogoča zadostne obrambe pred dednim sovražnikom. Ker ni upati, da bodo obzidje meščani sami popravljali, mora odslej naprej za to skrbeti sam.³ Nimamo podatkov, ali se je Volf Auersperg takoj lotil popravil ali ne. Obstaja pa pogodba z dne 5. aprila 1668 med Auerspergovim oskrbnikom Marksom pl. Preisthofom

in ljubljanskim kamnosekom Matijo Potočnikom za gradnjo mestnih vrat po priloženih načrtih. Gradbena dela naj bi bila končana do sv. Mihaela, to je do 29. septembra.⁴

Gradnja gradu ni omenjena. Če pa primerjamo Valvasorjeve upodobitve z našo, lahko ugotovimo, da se med seboj razlikujejo. Grad na akvarelu izgleda manjši kot pri Valvasorju, tudi število oken-skih odprtih je manjše. Obzidje s cinami in strelnimi linami ima dva vhoda, pri Valvasorju je le eden. Obrambni stolp na zadnji strani gradu je pravokoten, pri Valvasorju okrogel. Tudi število in razporeditev ob obzidju stisnjenih mestnih hiš se nekoliko razlikuje. Ali gre morda za najstarejšo upodobitev Kočevja?

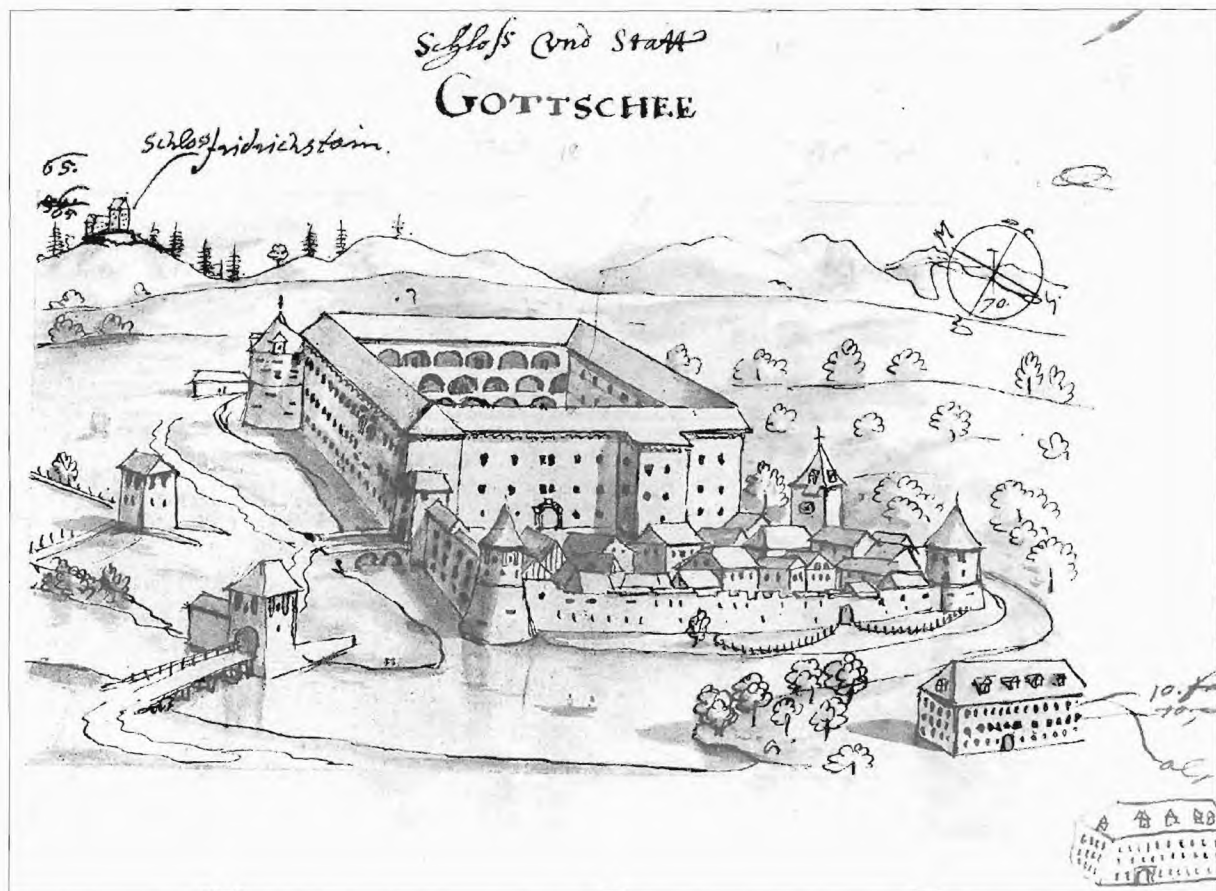
Domnevo, da gre za starejšo upodobitev od Valvasorjeve, lahko podkrepimo z označbo meje kočevskega gospostva v obliki nekakšnih gričev. Meja je bila določena z urbarjem iz leta 1574, ki je bil, kot že rečeno, reformiran leta 1671. Potekala je od Sneznika, Babnega polja, do Loškega potoka, Rakitnice, se povzpela na Nok in se spustila do Jasnice. Nato se je povzpela na Ložinjski vrh in

¹ HHSta, Auersperg, A/4/23.

² Valvasor, *Topografija Kranjske 1678-1679, skicirna knjiga*, list 75; Valvasor, *Topographia ducatus Carnioliae modernae*, 1679, list 75; Valvasor, *Ehre*, XI, str. 197.

³ Radics, *Kaiser Leopold Schenkung*, str. 173-174.

⁴ HHSta, Auersperg, A/5/31.

Valvasorjeva upodobitev Kočevja (Topografija Kranjske 1678-1679, list 75)

nadaljevala na Krvavo peč pri Kleču do Luže, tabora v Hinjah in se čez Prevole dvignila na Sv. Peter. Hrib Sv. Peter (888 m), ki je sodil k župniji Žužemberk, je točka, kjer so se stikale meje gospostev Žužemberk, Soteska, Rožek in Kočevje. Meja se je od Sv. Petra obrnila do Strasserjevega stolpa (bergfried gradu Rožek; okoli leta 1560 je bil njegov lastnik Jurij Strasser, za njim pa njegova hči Eva Preisdorfer.⁵) nad Podturnom pri Dolenjskih toplicah, prek doline reke Sušice do Draganjih Sel. Nato do cerkve sv. Primoža pri Semiču, v ravni črti do Otovca, v Mavrlen, na Plat, prek zvonika sv. Nikolaja v Nemški Loki do Vidma. Iz Vidma čez Spodnjeloško goro v Pokštajn in do Bilpe ob Kolpi. Nekaj časa je meja potekala ob Kolpi in se od nje oddaljila pri potoku Nežica. Od tod je nadaljevala pot po Kuželjski steni do Račkega potoka, od koder se je polagoma spustila do presihajočega potoka Sušica in spet dosegla Kolpo. Reko je spremljala do Osilnice, označene z mlinom ob potoku Osilnica. Ob hrvaški meji je potekala do Čabra, ki je upodobljen s tremi hišam. Meja gospostva se je pri Prezidu spet obrnila prek

Babnega polja do notranjskega Snežnika in tako sklenila krog.⁶ Meje gospostva, označene na akvarelu, ni bilo mogoče bolj natančno določiti, saj nekaterih krajev oziroma točk v naravi nisem mogel prepoznati. Ti so: Afalter med Babnim poljem in Loškim potokom, das Perg in Lager Khater med Vidmom in Pokštajnom, Grafenturn (Kostel?) in Grafenprun med Bilpo in potokom Nežico.

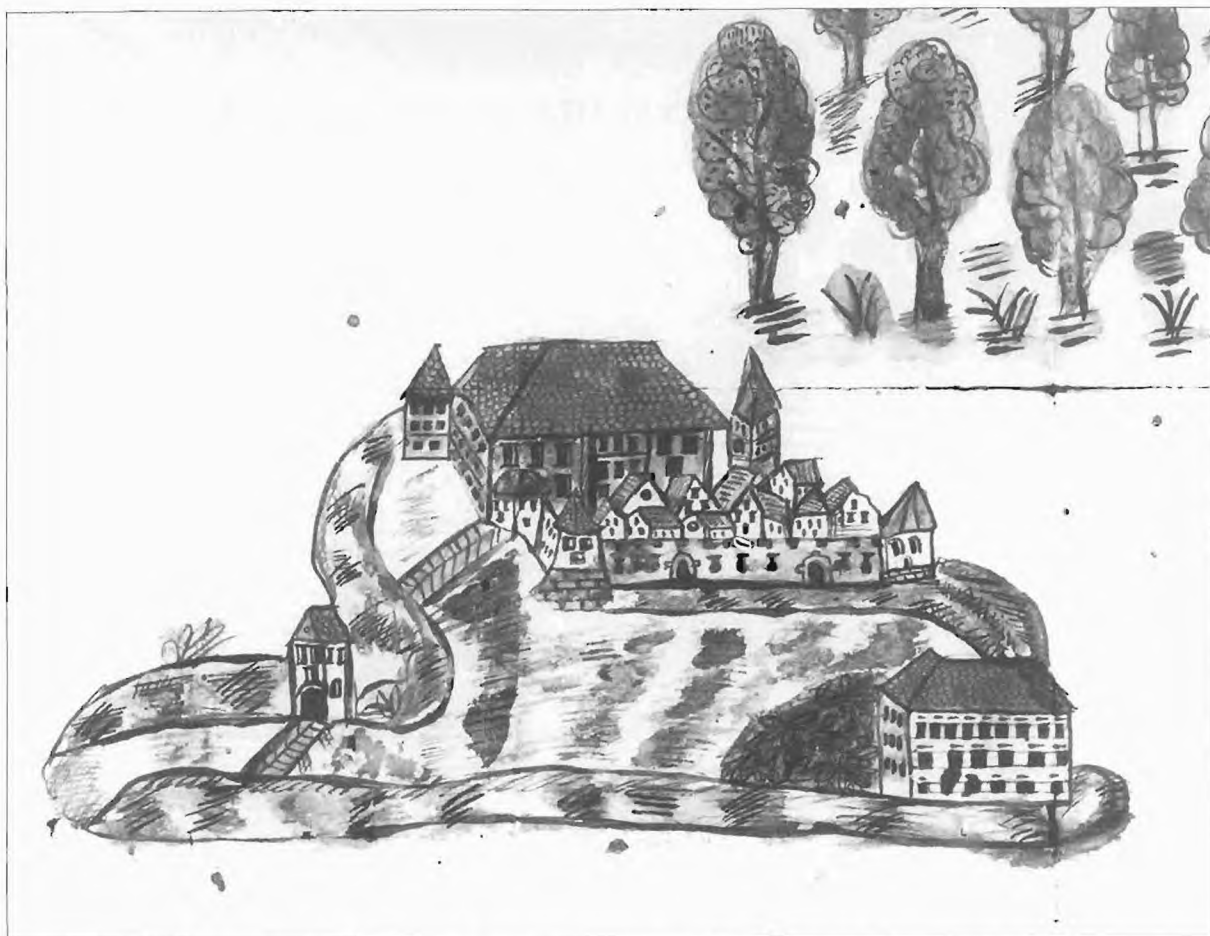
Po smrti Volfa Auersperga leta 1673 je celotno premoženje, tako tudi Kočevje, podedoval njegov brat Janez Vajkard, ki se je leto pozneje lotil prenove (?) oziroma gradnje novega gradu.

V imenu "njegove visokosti" kneza Vajkarda Auersperga je namreč njegov rentni mojster Jakob Widerkher 5. maja 1674 o gradnji novega gradu (nuovo pallazo o si castello nella citta di Gottschenia) sklenil pogodbo z ljubljanskim deželnim stavbnim mojstrom Francescom Rosino.⁷ Rosina je najbrž k nam prišel iz severne Italije. Zato je bila pogodba napisana v italijanščini. V njej je bilo določeno, da se mora Rosina natančno držati načrta, ki ga je odobril knez. Obvezati se je moral, da

⁵ Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 426.

⁶ Wolsegger, *Urbarium der Herrschaft Gottschee von 1574*, str. 33, 44-45; Jonke, *Das Gottscheerland*, str. 9.

⁷ HHS1a, Auersperg, A/5/31.

Izrez iz upodobitve Kočevja z mejo gospostva, 1671 (?). (HHSta, Auersperg, A/4/23)

bodo dela redno potekala in da bodo natančno vodena ter da bo v skladu z načrtom upošteval višino vseh prostorov. Če bi se kakšen zid podrl oziroma razpokal ali če bi prišlo do kakšnih podobnih napak, jih bo moral na svoje stroške odpraviti. Auersperg mu je dovolil, da si za izvedbo del sam izbere polirja in pet tujih zidarjev, ki morajo biti marljivi in izkušeni. Polir naj bi za svoje delo prejel na dan petdeset soldov in bokal vina, zidarji pa šestintrideset soldov. Vsakič, ko se je Rosina zadrževal v Kočevju, mu je pripadlo deset lir na dan, enako plačilo pa so mu dodali za dva dni, kolikor so mu šteli za odhod in povratek – toliko je trajala pot iz Kočevja v Ljubljano in nazaj. Delovno mizo je imel pri oskrbniku. Brez dodatnih pojasnjevanj mu ni bilo dovoljeno zahtevati več tujih zidarjev, kot mu jih je bilo odobreno.

O deželnem stavbnem mojstru Francescu Rosini ni veliko znanega, vendar na podlagi novejših dognanj kljub temu lahko rekonstruiramo nekaj njegovih del. Od polaganja temeljnega kamna leta 1657 je do leta 1675 vodil gradnjo diskalceatske cerkve sv. Jožefa na Ajdovščini v Ljubljani. Po

njegovi smrti leta 1675⁸ je delo od leta 1677 nadaljeval deželni stavbni mojster Marcelo Cerescola. Leta 1664 je Rosina – Stukhador vodil gradnjo kapelle pred južno fasado ljubljanske stolnice in za to "naporno" delo prejel 45 fl.⁹ Leta 1670 je domnevno izdelal načrt za ljubljansko stolnico, ki pa zaradi pomanjkanja sredstev ni bil uresničen. Morda je njegova tudi Frančiškova kapela pri jezuitih.¹⁰ Leta 1673 je odšel na Dolenjsko. Iz zapuščinskega inventarja Franca Albrehta Kaysela izvemo, da je na njegovih gradovih Škrljevo in Raka leta 1673 delal Francesco Rosina.¹¹ Domnevno je delal tudi za Gallenberga v Soteski in za Mordaksa na Grmu.¹² Svoje delovanje je končal leta 1674 v Kočevju.

Kako se je Rosina, ki je po letu 1657 deloval v Ljubljani, znašel na Dolenjskem? Odgovor je enostaven. Običajna slavnostna in druga srečanja,

⁸ Steska, Naši stavbarji preteklega časa, str. 4.

⁹ Lubej, Marijin steber v Ljubljani, str. 55.

¹⁰ Lavrič, Janez Gregor Dolničar in njegova zgodovina ljubljanske stolne cerkve, str. 53-54.

¹¹ ARS, Testamenta I, št. 42.

¹² Žvanut, Grad Grm in Mordaksi, str. 199.

znanstva ter sorodstvene vezi tedanjega plemstva so se odražale tudi pri stavbarstvu, slikarstvu, štukaterstvu ipd. Tako so si priporočali kakovostne mojstre. Rosina je v Ljubljani kot izkušen deželni stavbni mojster gotovo dobil naročila tudi od plemstva. Deloval je prav v času gradnje znamenitega Auerspergovega knežjega dvorca in ni izključeno, da je pri njej tudi sodeloval. Tu si je lahko pridobil tak sloves, da je dobil naročila na Dolenjskem stalno ali občasno bivajočega plemstva (Kheysel, Gallenberg, Mordaks, Auersperg). Iz pogodbe ni natančno razvidno, ali je bil Rosina tudi avtor načrta novega kočevskega gradu, ki ga je odobril knez Vajkard Auersperg.

Dela v Kočevju so potekala kar hitro, saj je Widerkher že 27. avgusta 1674 sklenil pogodbo z ljubljanskim kamnosekom Matijo Potočnikom,¹³ ki ga poznamo kot graditelja kočevskih mestnih vrat. Obvezal se je, da bo izdelal arkadne stebre s podstavki v takšni višini in debelini, kot mu bo določil stavbenik Rosina. Za vsak steber naj bi prejel po šest kron. Obljubili so mu še hrano, navadno seno za konja in zagotovljeno prenočišče za pomočnika. Potočniku in njegovem pomočniku je bilo na razpolago nekaj Hrvatov, ki so morali za tlako prevažali kamen iz kamnoloma na grad.

Matija Potočnik je v Ljubljani, kjer je za mesto opravljal različna kamnoseška dela, med letoma 1660 in 1690 plačeval obrtni davek.¹⁴ V letih 1660 do 1667 je stanoval pred špitalskimi vrati, v letih 1668 do 1690 pa pri cerkvi sv. Janeza, ki je stala na današnji Trubarjevi ulici.¹⁵

Tako je bil zgrajen Auerspergov kočevski grad, kakršnega poznamo iz Valvasorjevih upodobitev. Ali gre pri doslej neznanu upodobitvi Kočevja res za najstarejšo upodobitev ali le za naivno risbo novega gradu, prepuščam drugim raziskovalcem. Domnevo o tem ovrže Valvasor, ki je v Slavi zapisal, da "mesto ni veliko, pač pa je grad, ki ga je pred nekaj leti (torej po letu 1674; op. p.) sezidal knez Turjaški gospod Ivan Vajkard blagega spomina (umrl leta 1677; op. p.), zelo obsežen."¹⁶ Valvasorju bomo, kot zmeraj, že verjeli. Vsekakor gre nedvomno za zelo zanimiv dokument, ki skupaj z omembami graditeljev osvetljuje začetke gradnje kočevskega gradu, ki ga danes ni več.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
– Testamenta I, št. 42

HHSta – Haus- Hof- und Staatsarchiv
– Auersperg: A/4/23, A/5/31

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
– Codex XVII/104

LITERATURA

Jonke, Peter: *Das Gottscheerland, Jubiläumsbuch der Gottscheer – 600 Jahrfeier*. Gottschee 1930, str. 9-15.

Kos, Milko: *Srednjeveška Ljubljana : topografski opis mesta in okolice*. Ljubljana : Kronika, 1955 (Knjižnica Kronike ; zv. 1).

Lavrič, Ana: Janez Gregor Dolničar in njegova zgodovina ljubljanske stolne cerkve. *Dolničar, Janez Gregor: Zgodovina ljubljanske stolne cerkve 1701-1714*. Ljubljana : Založba ZRC, 2003, str. 11-62.

Lubej, Uroš: Marijin steber v Ljubljani. *Acta historiae artis Slovenica*, 6, 2001, str. 53-66.

Radics, Peter: Kaiser Schenkung der Staadt Gottschee an die Auersperge. *Argo*, II/9, 1893, str. 171-175.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.

Steska, Viktor: Naši stavbarji minule dobe. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 3, 1923, str. 1-9.

Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre des Herzogthums Crain. XI*. Ljubljana, 1689.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia ducatus Carniolae moderna, 1679*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1970.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678-1679, skicirna knjiga* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana : Valvasorjev odbor pri SAZU, 2001.

Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske* (prevod in urednik Mirko Rupel). Ljubljana : Mladinska knjiga, 1977.

Wolsegger, Peter: *Urbarium der Heerschaft Gottschee von 1574. Mitteilungen des Musealvereins für Krain*, 1891, str. 13-45.

Žvanut, Maja: Grad Grm in Mordaksi. *Rast*, XII, 2001, št. 2 (74), str. 195-203.

¹³ HHSta, Auersperg, A/5/31-2.

¹⁴ ZAL, Codex XVII/104.

¹⁵ Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, str. 52.

¹⁶ Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, str. 231.

ZUSAMMENFASSUNG

Die bisher unbekannte Abbildung von Kočevje

Das Auersperg-Archiv in Wien verwahrt eine bisher unbekannte Abbildung von Kočevje (Gottschee). Das Aquarell ist zwar eine Amateurarbeit, die jedoch in kulturhistorischer Hinsicht von Bedeutung ist. Es wird angenommen, dass sie im Jahre 1671 entstand, als das Urbar der Gottscheer Herrschaft reformiert wurde. Im Aquarell mit Stadt samt Schloss und Umgebung sind am Rande die Ortschaften aus dem Urbar eingezeichnet, die die Grenzen der Herrschaft bilden.

Im Jahre 1667 schenkte Kaiser Leopold I. dem Landeshauptmann Wolf Engelbert Graf Auersperg die Herrschaft Gottschee. In der Schenkungs-

urkunde wurde letzterer verpflichtet, die bis dahin verfallende Stadtmauer zur Verteidigung gegen den Erbfeind in Stand zu setzen. Im darauffolgenden Jahr schloss der Auersperger Pfleger einen Vertrag zum Bau eines Stadtttores mit dem Ljubljanaer Steinmetz Matija Potočnik. Bauarbeiten am Schloss wurden darin mit keinem Wort erwähnt.

Nach dem Tod von Wolf Auersperg im Jahre 1673 erbte Johann Weichard den gesamten Besitz seines Bruders. Er nahm ein Jahr später die Erneuerung bzw. den Bau eines neuen Schlosses in Angriff. Er schloss im Jahre 1674 einen Vertrag mit dem Landesbaumeister Franc Rosina, der die Bauarbeiten leitete, und dem bereits erwähnten Steinmetz Matija Potočnik, der die Arkadensäulen ausführen sollte. Diese Jahreszahl wird auch in Valvasors *Ehre des Hertzogthums Krain* erwähnt. Darum erhebt sich die Frage, ob die vorliegende Abbildung von Kočevje wirklich älter ist als diejenige von Valvasor. Auf jeden Fall unterscheidet sie sich in einzelnen Details wesentlich von diesen.

1.02 pregledni znanstveni članek

UDK 624.2/.8(497.4 Ljubljana-Tacen)
908(497.4 Ljubljana-Tacen)
prejeto: 18. 7. 2003

Jurij Šilc

dr. elektrotehnike, višji znanstveni sodelavec, Institut Jožef Stefan, Jamova cesta 39, SI-1000 Ljubljana

Rečni prehod struge Save pri Tacnu pod Šmarno goro

IZVLEČEK

Avtor predstavlja 800-letno zgodovino rečnega prehoda na reki Savi pod Šmarno goro. Okoli leta 1200 so zgradili gradiščani s Planine pri Sevnici na tem mestu brod, ki je bil ob koncu 13. stoletja prodan ljubljanski patricijki Marsi Porger in je kasneje prišel v last smledniških graščakov. Leta 1844 je baron Lazarini na tem mestu zgradil lesen most in za prečkanje reke pobiral nadležno mostnino. V jeseni 1907 je narasla reka delno porušila most. Okrajni cestni odbor je most odkupil in ob pomoči države in dežele na tem mestu postavil nov železni most. Ob 80-letnici cesarja Franca Jožefa I. je bil most slovesno izročen v uporabo. Svojemu namenu je služil nadaljnjih 70 let, dokler se ni 1978 umaknil sedanjemu železobetonskemu mostu.

KLJUČNE BESEDE

rečni prehod, brod, most, Sava, Tacen

SUMMARY

THE CROSSING OF THE SAVA RIVERBED AT TACEN UNDER ŠMARNA GORA

The author presents the 800-years history of the crossing of the river of Sava under Šmarna gora. Around the year 1200, the inhabitants of Planina near Sevnica built at that place a ferry, which was at the end of the 13th century sold to the Ljubljana patrician Marsa Porgar and later became the property of the lords of the Smlednik castle. In 1844 baron Lazarini built on the spot a wooden bridge and collected bridge toll for crossing the river. In autumn 1907, the risen river partly demolished the bridge. The district road committee bought off the bridge and with the help of the state and province built on the same place a new iron bridge. At the eightieth anniversary of the emperor Francis Joseph I., the bridge was opened for use. It served its purpose for nearly 70 years, until it was withdrawn in 1978 for the present ferroconcrete bridge.

KEY WORDS

River crossing, ferry, bridge, Sava, Tacen

Brod na Savi pri Tacnu (ok. 1200-1844)

Na prehodu pomladi v poletje leta 1283 sta se v neposredni bližini Tacna zgodila dva pomembna dogodka. 13. junija je bila v Vižmarjih (*ze Geiselmanndorf bei Laibach*)¹ spisana prva znana listina² na Kranjskem v nemškem jeziku (pred tem je bila v uporabi le latinščina). Že nekaj dni kasneje, na svetega Eberharda dan, 21. junija, pa je bila spisana na brodu pri Tacnu (*vrbar ze Tæzzen an der Sawe*) druga pomembna listina,³ v kateri sta prvič pisno omenjena tako vas Tacen kakor tudi brod na Savi.⁴ V obeh listinah sta bila v glavnih vlogah freisinski škof Emicho Wildgraf⁵ in kranjski gospod Majnhard Tirolski. Spisal ju je nek Viljem, nemara freisinski pisar.

Pri vižmarski listini je Majnhard zastopal svojega goriškega bratranca Alberta, ki je škofu namesto svojega ministeriala obljubil odpoved maščevanju. S tacensko listino pa je Majnhard od freisinskega škofa prejel nek fevd.

Oba gospoda sta se torej v pozni pomladi tega leta mudila pri Tacnu. Škof Emicho je bil tiste dni na svojem loškem gospostvu, grof Majnhard, ki je medtem 19. junija na Pustem gradu (Waldenbergu) pri Radovljici pečatil neko potrditev zastavitve fevda, pa je bil na poti v Ljubljano nemara na oddihu ob Savi. V tacenski listini je brod na Savi omenjen kot mesto izstavitve listine, kaj več o samem brodu in tukajšnjem prehodu reke Save pa izvemo v dobrih 16 let mlajšem zapisu.

25. julija 1299 je bila namreč v Ljubljani spisana listina,⁶ ki potrjuje, da je Oto Planinski prodal brod v Tacnu (*vrvar ze Tæzen*) skupaj s pripadajočo hubo za 32 mark oglejskih denaričev ljub-

ljanski meščanki⁷ Marsi in njenim dedičem. Preden se posvetimo sami listini, si pogledjmo, kdo je bil Oto Planinski in kako se je tacenski brod znašel v njegovih rokah.

Grad Planina pri Sevnici (*Montpreis* = gora slave)⁸ je bil eden petih glavnih fevdov krške škofije na nekdanji askvinski zemlji in ga je v zadnji četrtini 12. stoletja zgradil Ortolf iz Katscha, ki si je kmalu pridobil še Podsredo, drugi pomembni krški fevd, in tako postal najmočnejši posavsko-obsoleteljski krški vazal. V posesti je imel tudi fevde na Kranjskem, predvsem v okolici Smlednika. Ortolf je bil poročen z Geburgo Trušenjsko in je še za časa svojega življenja – umrl je po letu 1227 – zagotovil ženi in hčerki Heradi dedovanje podsredške posesti, medtem ko je edinemu mlademu sinu Ulriku namenil Planino. Herada se je poročila s Friderikom Ptujskim, Ulrik pa s sestrično nečakinjo Adelhajdo Ptujsko. Nakazoval se je prevzem planinske posesti po Ptujskih, a je Ulrik umrl 1241 brez potomcev in dedna pravica je pripadla sestri Heradi. Ta pa je imela le hčer Geburgo, ki se je 1244 poročila s Henrikom Svibenskim, tako da so imeli Ptujski v lasti posavske-krške fevde le eno generacijo. Po Henrikovi smrti ok. 1282-85 je Planino in večino posesti na Smledniškem poddedoval prvorojenec Henrik Planinski, Podsredo pa njegov mlajši brat Friderik Podsreški. Henrika Planinskega, ki se je poročil prenizko z neko Siguno in je umrl ok. 1302, je nasledil nam že znani sin Oto Planinski, ki je sredi devetdesetih let 13. stoletja postal nesporni vodja planinske veje.⁹ Tedaj je bil Oto že poročen z Geburgo iz zelo pomembne štajerske rodbine gospodov Liechtensteinov.

Kako sta prišla brod in vsaj ena kmetija v Tacnu v planinsko last na Smledniškem? Oto ob prodaji poudarja, da je bila to njihova lastnina že več kot sto let. Bila je del smledniške posesti, ki jo je dobil pra-praded Ortolf ob poroki z Geburgo Trušenjsko.¹⁰ Na trušenjski izvor dela kasnejšega šele v 14. stoletju izoblikovanega smledniškega gospostva kažeta tudi smledniška viteza iz začetka 13. stoletja Weriland in njegov zet Rapo, ki nista bila ne spanheimska ne freisinska ministeriala. Weriland se pojavlja tudi 1. oktobra 1216, ko je bila na trušenjskem gradu spisana listina,¹¹ s katero mu je

¹ Izvor krajevnega imena za Vižmarje je iskati v staro-visokonomskem osebnem imenu Gis(al)man, ki bi dalo krajevno ime Jižmarje oz. Vižmarje. Kelemina, Kozarje in Vižmarje, str. 392.

² FRA II/31, št. 374.

³ FRA II/31, št. 376; Kos, *Pismo, pisava, pisar*, str. 43.

⁴ Tacenski brod se torej pisno omenja že 1283. leta, medtem ko se dva "sosednja" broda, v Trbojah in v Črnučah, omenjata kasneje. Brod na Savi pri Trbojah (*vrvar ze Trespach gelegen an der Sawe*) je omenjen 23. septembra 1340, ko je Hans s Kunšperka prodal tretjino tega broda in hubo v urbarju Smlednik Frideniku Žovneškemu za 15 mark starih oglejskih denaričev (ARS AS 1063, sig. 4059; Kos, *Celjska knjiga listin*, str. 227-228). Brod, ki je med Ježico in Črnučami vodil čez Savo (*vrvar ze Zernutsch*), se omenja prvič šele 27. oktobra 1403. (ARS AS 1063, sig. 368; GZL IX, št. 48)

⁵ Škof Emicho (Emcho, Enicho) izvira iz družine Wildgrafov (Wildgraf je bil grof, ki je imel jurisdikcijo nad divjimi, nenaseljenimi in gozdnimi področji) iz Nahegaua (pokrajina Naheland). Leta 1283 je nasledil svojega predhodnika Fridrika iz Montalbana (in pred njim strica Konrada Wildgrafa) ter postal 29. freisinski škof. Na tem mestu je ostal do smrti 1311. Gatz-Brodkorb, *Die Bischöfe*, str. 193-194.

⁶ Originalni pergament. ARS, AS 1063, sig. 5778.

⁷ Prodaja posesti je bila na Kranjskem do okoli 1240 le pravica svobodnih gospodov in grofov. Prodajne listine, tudi z nižjim plemstvom in meščani kot kupci, so se pojavljale predvsem od 1260 dalje in so imele dokaj enostavno obliko, a pomembne konsekvualne, pertinenčne in garancijske formule, ki so zagotavljale kupcu neokrnjenost in zaščito pridobljenih pravic. Kos, *Pismo, pisava, pisar*, str. 26-27.

⁸ Kos, Doneski, str. 61-78; Wambrechtsamer-Kovačič, Planina, str. 65-80; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 90.

⁹ Kos, *Blesk zlate krone*, str. 282-304.

¹⁰ Kos, *Blesk zlate krone*, str. 172-181.

¹¹ GZS 5, št. 261.

Ich Otte von Gumparts zige und in dem an dir hantwert alle den di sey an se
 hant hant od lafent Das ich nun rechts zigen nwar ze Tazey Das mich nun
 vate in reche Augenschefte an prache hat in nwarze und auch in d' gew in den hundert jar
 Das han ich sohafte und zu und dreyzich garch dgleger ze reche ewig Augenschefte mit
 d' hute die 30 dem selben nwar gehort Garffen von Laybach des purgers wunnen in
 ir Erben und Das vor genantz Ervar mit stamp d' hute sel ich in schiner nach des
 Landes rebe Ob an ieman mit bezzen recht Garffen von Laybach purgers wunnen od
 ir Erben als vor dem kmal genantz Ervar ze Tazey und auch von d' hute die
 30 dem nwar gehort dan sey heben d' ovf So zige ich Otte von Gumparts noch
 Das ich das selbe Ervar ze Tazey mit d' hute die d' 30 gehort geltay sel mit zuo
 und Sechzich garch dgleger Garffen von Laybach purgers wunnen und auch ir Erben
 und mit di zu und Sechzich garch dgleger han ich in drey purgeln gesetzet
 ovf den se dar habent d' erste purgel ist Otte von Suchstain d' and' wulrich d'
 Chroppe von lednich d' dritte wulrich Chroppe von lednich und swas
 in ab gat an den purgeln Das hute die 30 und hute ovf mir und ovf mi
 nes Erben und ovf unsern zu und Das drey hantwert hin phor nun mit
 stete sey und auch neman das sprachen nunge Das dar an mit den wozzen ge
 farben stete dar combe han ich Otte von Gumparts sey Ruestere mit minen han
 geben in sigel und han sey geben Garffen von Laybach purgers wunnen und ir
 Erben 30 anen ewigen und schingem verbumde Das sinu zewige drey h' wulrich
 d' pharr von wudiz wulrich d' Chroppe von lednich Helwich von schphenderich
 hanz d' spey franco Rudolf wunne burg von Laybach Buch d' schreib und
 and' erbe hat di da bey waren Das geschach ze Laybach in d' stete da den Chri
 stes geburd waren wanzentz Jar zwey hundert Jar swenzig Jar und
 da nach in dem swenzen Jar an sand Jacobs tag.

Oto Planinski proda ljubljanski patricijski Marsi Porger brod na Savi pri Tacnu s pripadajočo hubo
(Ljubljana, 25. julij 1299). (ARS, AS 1063, sig. 5778)

Albert Marenberški¹² – Marenberški so bili veja Trušenskih – ob soglasju njegovih sinov Bertolda in Ulšalka in vseh njihovih dedičev dovolil, da podeli kmetijo v Zbiljah (*Villach*) v blagor svoje in duše svoje soproge na oltar svete Marije v Gornjem Gradu. Trušenski so se do posesti na Smledniškem dokopali verjetno že pred sredino 12. stoletja. Do tedaj so bili podrejeni grofu Bernardu Spainheimskemu, po njegovi smrti 1148 pa

so postali ministeriali štajerskega mejnega grofa Otokarja, nečaka in dediča grofa Bernarda. Takrat naj bi Trušenski obdržali posest na Smledniškem, saj Otokar ni prevzel vse Bernardove posesti med Koroško in Savo.¹³

Ob koncu 13. stoletja je bil Oto Planinski pogosto na Smledniku in v Ljubljani, kjer je posloval z loškimi in ljubljanskimi meščani ter podeljeval fevde svojim vazalom.¹⁴ Med enim njegovih obis-

¹² Alberta so imeli Joseph von Zahn, Franc Schumi in Milko Kos za gradiščana na Šmarni gori. Zmota je razjasnil Pavle Blaznik. Blaznik, *Historična topografija*, str. 436.

¹³ Kos, *Blesk zlate krone*, str. 172-181.

¹⁴ Kos, *Blesk zlate krone*, str. 286.

kov v Ljubljani je nastala tudi že večkrat omenjena listina, ki se v prevodu glasi:

"Jaz, Oto Planinski izpričujem in naznanjam s to listino vsem, ki jo gledajo ali poslušajo, da sem svoj lastni brod pri Tacnu, ki mi ga je izročil moj oče v pravno veljavno premoženje – in ki ga je uporabljal in imel v oblasti naš rod več kot sto let – sedaj izročil za dvaintrideset mark oglejskih denaričev v pravno veljavno večno lastnino, in sicer skupaj s hubo, ki pripada k temu brodu, Marsi iz Ljubljane, Porgerjevi vdovi in njenim dedičem. Prodani brod, skupaj s hubo, bom ščitil po deželnem pravu. Če pa bi kdorkoli z močnejšo pravico preganjal Marso in njene dediče z omenjenega broda v Tacnu, kakor tudi s hube, ki sodi k temu brodu, moram jaz, Oto Planinski plačati v denarju Marsi in njenim dedičem dvainšestdeset mark oglejskih denaričev, ki sem jih zastavil pri treh porokih. Prvi porok je Oto iz Sichersteina, drugi je Ulrik Chropf iz Smlednika, tretji pa je sin Ulrika Chropfa iz Smlednika. In kar bi poroki izgubili, naj se jim vrne, bodisi od mene, mojih dedičev, ali od njegovega premoženja. Da pa bi bila ta listina vedno veljavna in da ne bi mogel nihče oporekati, kar je v njej zapisano, sem jaz, Oto Planinski vse to pisanje podkrepil s svojim lastnoročnim pečatom in sem dal Marsi in njenim dedičem to v večno in vidno obliko listine. Priče tej listini so: gospod Ulrik – župnik iz Vodice, Ulrik Chropf iz Smlednika, Helwet Svibenjski, Hans "Spayser", Frankot, Rudolf, Verjand – meščan Ljubljane, pisar Rutlib in drugi častni ljudje, ki so bili zraven. To se je zgodilo v mestu Ljubljana, na dan sv. Jakoba, tisoč in dvesto in devetindevetdesetega leta po Kristusovem rojstvu."¹⁵

Nova lastnica tacenskega broda je tako postala ljubljanska patricijka Marsa Porger. Med prišleki, ki so se v 13. in do srede 14. stoletja začeli naseljevati v Ljubljano, so bili poleg koroških plemičev pogosti tudi furlanski trgovci in bankirji. Najuglednejši med njimi so bili Porgerji, katerih priimek (nem. *borgen* = posojati, *borgaere* = upnik) kaže na njihovo osnovno dejavnost.¹⁶ Po ohranjenih listinah¹⁷ sta bila prva Porgerja v Ljubljani brata Verjand in Nikolaj, ki se omenjata leta 1280. Verjetno pa so Porgerji v Ljubljani prebivali že pred tem letom, kajti Nikolaj je bil tedaj že vdovec po ženi Konstanci, ta pa je bila posestnica štirih njiv v ljubljanskem Gradišču, torej verjetno ljubljancanka. Marsa je bila verjetno žena Ver-

janda Porgerja.¹⁸ Porgerjev rod je živel po moški liniji vsaj do leta 1383. Ukvarjali so se z zakupi carin, mitnin in uprave iz rok deželnega kneza, organiziranjem kovanja denarja ipd.¹⁹ Že v začetku 14. stoletja so prejeli tudi prave deželno-knežje fevde, tako sta leta 1330 npr. Jakob in Franc Porger dobila iz rok grofa Henrika Tirolskega tudi grad Goričane z gospodstvom vred.²⁰

Spregovorimo še nekaj besed o treh porokih. Prvi porok je bil Oto Sichersteinski,²¹ pripadnik stranske veje Kostanjeviških.²² V zvezi z izstaviteljem listine Otom Planinskim in porokom Otom Sichersteinskim je zanimivo omeniti naslednje: ko je nekaj let kasneje, po umoru češkega kralja Vencija Přemysla (4. avgusta 1306), med Habsburžani in koroškimi vojvodami izbruhnila vojna za češko dediščino, sta si stala nasproti. Oto Sichersteinski je bil – skupaj z Ofom Kostanjeviškim, brati Čreteškimi in Majnclinom Turjaško-Hmeljniškim – v vrstah koroškega vojvode, medtem ko je bil Oto Planinski v krogu Svibenjskih (Rudolfa, Viljema in Huga) med pristaši oglejskega patriarha Otobona v protikoroškem taboru.²³ O preostalih dveh porokih, Ulriku Chropfu in njegovem istoimenskem sinu, lahko prvič beremo v listini,²⁴ ki jo je 7. decembra 1297 v Smledniku podpisal Oto Planinski. Takrat je predal že omenjenemu freisinškemu škofu Emichu hčerko svojega smledniškega gradiščana Ulrika Chropfa, poročeno s freisinškim ministerialom Wintherjem s Puštala. Tu sta pričala tudi oče Ulrik Chropf in istoimenski sin oziroma brat.²⁵ Oba sta bila priči tudi 9. maja 1299, ko je Oto podelil hubo v Šenčurju loškemu meščanu Petru Silbersachu.²⁶

Med pričami tacenske listine je na prvem mestu omenjen vodiški župnik Ulrik, saj sta bila tako Smlednik kakor tudi Tacen takrat še (oziroma ponovno) v vodiški župniji.²⁷ Sledita mu že ome-

¹⁸ Kos, O izvoru, str. 7-31.

¹⁹ Žontar, Banke in bankirji, str. 26.

²⁰ Kos, Med gradom in mestom, str. 190.

²¹ Grad Sicherstein, ki se v tej listini prvič pisno omenja, je stal ob Apneniku na vzpetini Gradec nad samostanom Pleterje, a lokacija ni preverjena. Pirkovič, K topografiji, str. 180. – Stopar, Grajske stavbe, str. 237-238.

²² Kos, Med gradom in mestom, str. 36.

²³ Kos, Blesk zlate krone, str. 255-260.

²⁴ FRA II/31, št. 422.

²⁵ Kos, Blesk zlate krone, str. 286.

²⁶ ARS, AS 1063, sig. 5244; MHDC 6, št. 437.

²⁷ Okoli leta 1118 je bil sklenjen dogovor med oglejskim patriarhom Udalrikom I., škofom ordinarijem vodiške župnije, na eni in Eberhardom ter Bertoldom, prednikom rodu ministerialov iz Smlednika, na drugi strani. Šlo je za podelitev trajne pravice *baptismi ac sepulture* in z njo združenih dohodkov od krstov in pogrebov lastniškim kapelam in cerkvam smledniških vitezov. Eberhard in Bertold sta izročila kot odškodnino za s tem povzročeno zmanjšanje rednih dohodkov vodiškega župnika Gotskalka (oz. oglejske Cerkve) določene nepremičnine in osebe. Kos-Žontar, Neznana listina, str. 236-243. Vendar se je takrat v resnici osamosvojila le šmarska župnija, medtem ko se je smled-

¹⁵ Listino je 1865 transkribiral M. Pangerl (StLA, AUR, sig. 1591). Regesta je bila objavljena v GZL I, št. 10 in celotna transkripcija v GZL II, št. 1 ter v MHDC 6, št. 347.

¹⁶ Priimek ima splošen pomen in ga nimajo le ljubljanski Porgerji, pojavlja se npr. tudi v Innichenu na Tirolskem v letih 1261 (FRA II/31, št. 218.), 1307 (FRA II/35, št. 42.) in 1339 (FRA II/35, št. 271.).

¹⁷ GZL I, št. 4.

njeni Ulrik Chropf ter Helwet, očitno nižji vitez s Svibna, ki pa ni bil v sorodu s Svibenjskimi oziroma Planinskimi, a se je v tej listini imenoval po gradu Svibno. Med pričami je bil tudi Frankot, furlanski priseljenec, ljubljanski sodnik med leti 1295 in 1307, ki se je tudi ukvarjal s podobnimi dejavnostmi kot omenjeni Porgerji.²⁸ Frankotovi ženi je bilo ime Marjeta, sinova pa sta bila Lenart in Verjand.²⁹ Slednji je morda tudi zadnji v seznamu prič te listine. Listino je spisal ljubljanski poklicni pisar Rutlib, ki je v letih med približno 1290 in 1310 pisal listine za plemiče in meščane, ne pa za cerkvene ustanove. Pisarsko je bil dobro podkovan in prepoznaven po daljših poševnih zaključnih potezah na koncu besed.³⁰

Kasneje, leta 1569, je postal brod državna last in je bil podrejen davčnemu uradu v Ljubljani. Plačila za prevoz so se stekala v državno blagajno.³¹ Vendar so si nekateri pridobili posebne ugodnosti, tako npr. smledniški graščak Janez Jožef baron Egkh, ki mu je nadvojvoda Karel 11. decembra 1569 dovolil brezplačen prevoz žita, ki ga je prodajal v Ljubljani.³²

Rečni prehod je ležal na pomembni poti med Ljubljano in Koroško. Kdaj je nastala prva cesta od tacenskega broda v kokriško dolino in po njej naprej na Koroško, je težko določiti. Najbrž so imeli tu svojo pot že Rimljani.³³ Znano je, da so že leta 1541 poslanci kranjske dežele predložili kralju Ferdinandu prošnjo, naj ukaže zgraditi cesto skozi Kokro. Nekatero kasnejšo dogodke v zvezi s to cesto je mogoče zaslediti v arhivu smledniškega gospostva. Leta 1721 so stanovi naložili popravilo ceste od broda pri Tacnu do Voklega Frančišku Benediktu Dinzlu, a se tega dela ni mogel lotiti, ker je bil tedaj izvoljen za poslanca deželnih stanov. Zato so stanovi izročili to delo s patentom z dne 6. avgusta 1721 Janezu Adamu baronu Flödnigu. Tlako pri tem delu naj bi opravili predvsem podložniki iz smledniške, šmarske in vodiške župnije ter podložniki komende sv. Petra. Baron Flödnig se je že hotel lotiti dela in je že prosil stanove naj mu pošljejo posebnega sla, da napove tlako, in pomočnika, ki bo tlako nadziral in vodil v odsotnosti barona. Zahteval je tudi osem krampov, dvanajst lopat, deset motik, dvoje velikih kladiv in 100 goldinarjev za njegove potreščine. A dela tudi baron Flödnig ni začel, kajti deželni stanovi so mu

28. avgusta 1721 z odlokom zapovedali, naj konča s pripravami in naj tlačane, ki so bili namenjeni za popravilo te ceste, nemudoma pošlje h glavni cesti, ki je bolj potrebna popravila.³⁴

Huba, ki je bila leta 1299 skupaj z brodom prodana Marsi Porger, je verjetno ob ustanovitvi leta 1461, vsekakor pa pred letom 1499, pripadla ljubljanskemu stolnemu kapitulju.³⁵ S takrat opustelo hubo³⁶ je upravljal Martin Janežič. Bremenila ga je s pravnimi dajatvami v znesku enega funta denaričev in 20 soldov, s pravdo sv. Jurija v znesku 40 soldov,³⁷ z vprežno tlako, ki je bila odkupljena v znesku 55 soldov, nadalje z enim mesom ovs, sedmimi kokošmi in 25 jajci. Janežiče nato sledimo skoraj poldrugo stoletje.³⁸ Okoli 1535 je bil na hubi (morda Martinov sin) Primož,³⁹ ki je bil 1542 že pokojni, saj je takrat z njo upravljala njegova vdova.⁴⁰ V letih 1581-1620 zasledimo tu Štefana⁴¹ (morda očeta in istoimenskega sina) in kot zadnjega Janežiča leta 1626 še Primoža.⁴² V zadnji četrtini 17. stoletja (okoli 1677) je prišlo do delitve posesti – nastali sta dve polovični hubi,⁴³ ki sta ju zasedala Adam Rajovec in Janez Pohleven. Slednjega je ob koncu 17. stoletja za krajši čas nasledil Primož Rajovec.⁴⁴ Leta 1703 je sedel na polovično hubo Primoža Rajovca nov gospodar, Jurij Košir iz Ježice, ki je bil poročen s hčerko Adama Rajovca ter je okoli 1728,⁴⁵ ko je prevzel še tastove pol hube, kmetijo ponovno združil.⁴⁶ V začetku tridesetih let 18. stoletja⁴⁷ ga je nasledil sin Tomaž in okoli 1745 še vnuk Jakob. Z njim se je tudi končalo obdobje Ko-

³⁴ Levec, Cesta od Šmarjine Gore v Kokro, str. 138-143.

³⁵ Tako kaže najstarejši kapiteljski urbar, ki žal ni ohranjen v celoti. NŠAL, KAL, Knjige, šte. 1, str. 246. Koblar, Stari urbar, str. 141-144; Bizjak, Posest župnije Svibno, str. 1-12; Žnidaršič Golec, Duhovniki, str. 89-95.

³⁶ Morda je bila ta kmetija opustošena leta 1492, ko so Turki plenili in požigali v neposredni okolici, posebej hudo je bilo v Šentvidu nad Ljubljano.

³⁷ V popisu obveznosti prve kmetije v tem urbarju stoji na dotičnem mestu "*sanndt Jörgenn frischling*", kar je pomenilo del pravde, t. i. pravdo sv. Jurija, ki so jo podložniki oddajali spomladi ob sv. Juriju (24. aprila) in je predstavljala nadomestilo za prvotno naturalno dajatev – ovco z jagnjem ali prašička. Glavnina denarne in naturalne pravde se je na tej hubi, kot tudi pri ostalih kapiteljskih hubah v sklopu vodiškega župnijskega gospostva, oddajala jeseni, verjetno ob sv. Mihaelu, čeprav to ni posebej navedeno. NŠAL, KAL, Knjige, šte. 1, str. 246.

³⁸ Šilc, Urbarji, str. 11-21.

³⁹ Listič velikosti 16 x 22 cm je sedaj vstavljen v mlajši urbar iz 1581. NŠAL, KAL, Knjige, šte. 2.

⁴⁰ NŠAL, KAL, Knjige, šte. 29.

⁴¹ NŠAL, KAL, Knjige, šte. 2, 6.

⁴² V urbarju gospostva Smlednik za leto 1626 zasledimo, da je zasedal to kapiteljsko hubo v Tacnu Primož Janežič. ARS AS, 777, Knjige, šte. 12.

⁴³ NŠAL, KAL, Knjige, šte. 12.

⁴⁴ NŠAL, KAL, Knjige, šte. 22, 24.

⁴⁵ NŠAL, KAL, Knjige, šte. 35, 37.

⁴⁶ Hišno ime kmetije in kasneje tudi gostilne "Pri Koširju" se je ohranilo vse do danes.

⁴⁷ NŠAL, KAL, Knjige, šte. 40, 41.

niška osamosvojila le začasno kot plemiška ustanova (omembi župnika Henrika leta 1228 in Hermana leta 1251). V popisu papeških kolekt za oglejski patriarhat leta 1296 se omenjata kot plebs le Vodice in Šmartno pod Šmarno goro. Höfler, Gradivo, str. 83.

²⁸ Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 68.

²⁹ Kos, O izvoru, str. 29 (rodovnik).

³⁰ Kos, *Pismo, pisava, pisar*, str. 205.

³¹ Novak, *Šmarna gora*, str. 11.

³² Levec, *Schloss und Herrschaft Flödnig*, str. 136.

³³ Levec, Cesta od Šmarne Gore v Kokro, str. 68.

Tacenski brod na Florjančičevi horografski karti vojvodine Kranjske iz 1744.
(Florianschitsch, Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica)

širjev na tej kmetiji. Kdaj je na tej pomembni prometni točki nastala gostilna, ni mogoče natančno ugotoviti, morda ob koncu 18. ali v začetku 19. stoletja.⁴⁸ Kot zanimivost omenimo, da se je 1852, ko je bila kmetija in gostilna v rokah Jožefa Malenška, tu rodila tudi Franja Malenšek.⁴⁹

Brod, ki sta ga sestavljala dva široka plitka čolna, povezana z nosilno ploščadjo, so preko reke vozili brodarji. Brodniško službo so opravljali kajžarji z obeh strani reke. Nekdaj sta se zaselka na obeh bregovih rečnega prehoda imenovala Brod; šele ob koncu 19. stoletja se je naselje na levem bregu tesneje povežalo s starim vaškim jedrom (predvsem po izgradnji nove ceste med mostom in

cerkvi sv. Jurija) in postalo neločljiv del Tacna. Povrnimo se k brodarjem, o katerih so sicer pisni viri zelo skopi. V prvi polovici 18. stoletja sta bila brodarja Luka Kovač iz Broda in Jurij Čizman iz Tacna.⁵⁰ Slednjega je kasneje (okoli 1750) nasledil Gašper Košir, najmlajši sin že omenjenega kmeta Jurija Koširja.

Zapis iz leta 1682 govori, da je moral vodiški župnik dajati tacenskim brodarjem po en star žita na leto, ob žegnanju in za god sv. Marjete pa jedačo in vsakemu po polič vina. V začetku 19. stoletja (1804-1809) pa najdemo zapisano, da je moral dajati župnik brodnikom ob spravi bere obed (govejo juho s kašo, goveje meso, 3 funte zelja, za 12 soldov soržičnega kruha in 3 bokale vina) ter po dva mernika rži in prosa.⁵¹

Za prevoz ljudi, živine in voz se je plačevala brodnina; nekatere bližnje soseske pa so v ta namen smledniški graščini dajale vsakoletno béro v žitu ali denarju. Sredi 18. stoletja so v Tacnu kmetje dajali letno po en mernik ajde, kajžarji pa so plačevali 5 krajcarjev in 2 denariča kranjske veljave.⁵² V Gameljnah pa je kmet letno plačeval za brodnino 34 krajcarjev kranjske veljave.⁵³

⁴⁸ Terezijanski kataster pri tej kmetiji ne navaja, da bi se lastnik ukvarjal tudi z gostinstvom, kot je to navedeno npr. za smledniškega podložnika, kmeta Jurija Skoka na nasprotnem bregu Save, kjer je bil takrat vinotoč. ARS, AS 174, šk. 183, str. 386.

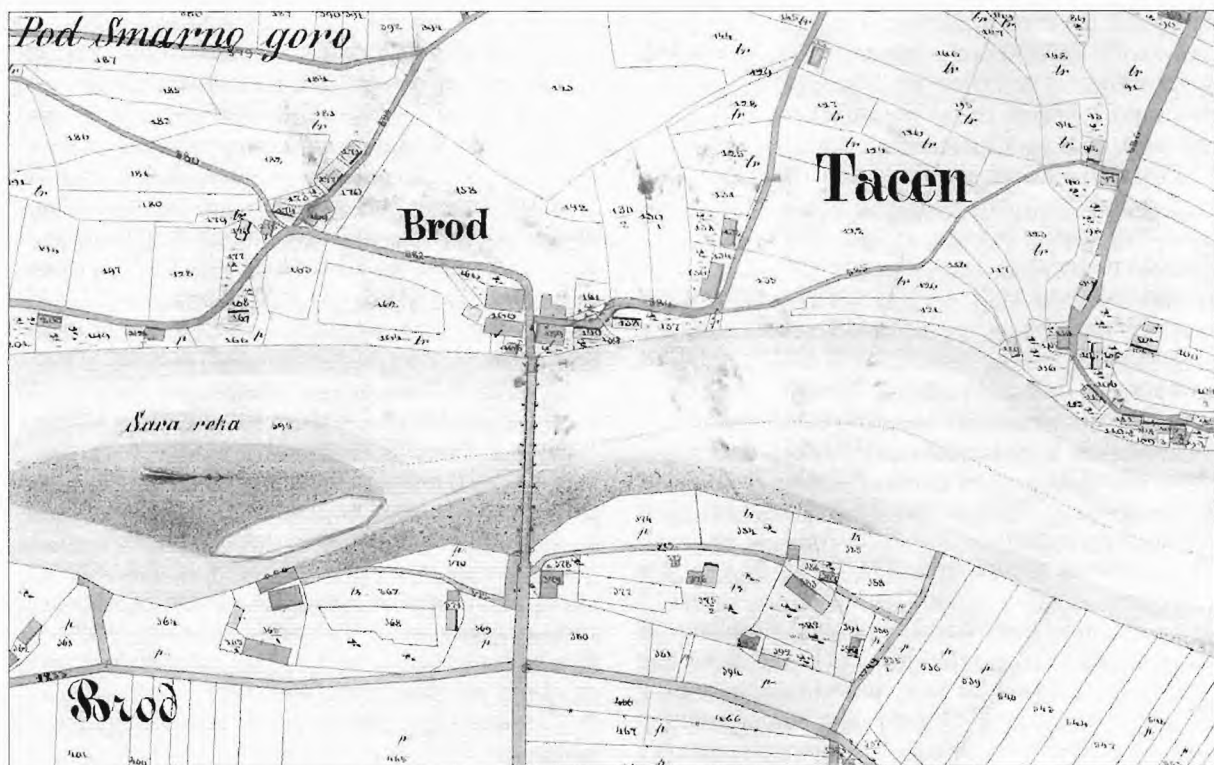
⁴⁹ Iz njenega mladostnega življenja velja omeniti 28. junij 1868, ko se je kot 16 letno dekle ob pozdravu Južnega Sokola v Tacnu prvič srečala s pesnikom in pisateljem Franom Levstikom, borcem za Zedinjeno Slovenijo. Pomembno je bilo tudi njeno sodelovanje na vižmarskem taboru 17. maja 1869, kjer je pozdravila udeležence s slavnostnim govorom, ki ji ga je sestavil Fran Levstik. Tabor ju je še bolj zbližal in Levstik se je ob številnih obiskih pri Koširju vse bolj čustveno navezoval na mlado in lepo Franjo. Njuno znanstvo je trajalo vse do februarja 1872 in pesnik ji je posvetil tudi svoje najlepše ljubezenske pesmi.

⁵⁰ ARS, AS 174, šk. 183.

⁵¹ Novak, *Šmarna gora*, str. 11.

⁵² ARS, AS 174, šk. 160, šk. 183, šk. 194.

⁵³ ARS, AS 174, šk. 194.

Rečni prehod pri Tacnu na mapnem načrtu porečja Save iz leta 1807 (zgoraj) (Franc Žerovec, ARS, AS 1068) in na katastrski mapi iz 1868 (spodaj). (ARS, AS 176/L290, AS 176/L323)

Za šmarnogorske romarje pa tudi za romarje k sv. Luciji na Skaručno, ki so prihajali od ljubljanske strani, je bil brod edini prehod preko Save.

Prečkanje skoraj 100 m široke rečne struge je bilo nevarno, saj podatki za Marijin most iz leta 1844 pravijo, da je bilo "prepeljavanje na poprejšnim

brodu [je bilo] zamudljivo in tudi nevarno večkrat".⁵⁴ Zgodilo pa se je tudi, da je bilo prečkanje Save kaj lahko tudi usodno: "Dne 28. aprila l. 1755 je bila pokopana šele 21 let stara žena Jera Božič iz Dobrove. Omenjena mlada žena je bila šla 4. nedeljo po Veliki noči k sv. Luciji na Skaručino⁵⁵ na božjo pot. V onem času pod Šmarno Goro še ni bilo mostu. Domu se vračaje stopi z mnogimi drugimi v čoln, da bi se pripeljala čez Savo. Že je došel čoln do obrežja, kar se zgodi velika nesreča. Pod veliko težo se čoln prevrne, nesrečna Jera Božič utone v Savi s svojo sestro in še štirimi drugimi ženskimi iz dobrovske fare; iz drugih farâ se je potopilo 32 oseb. Njen mož se je rešil, vendar pa, kakor mnogo drugih v valovih pustil suktnjo in klobuk."⁵⁶

Zamudno, nevarno in ob visoki vodi celo nemogoče prečkanje reke je spodbudilo smledniškega barona Lazarinija, ki je skrbel za ta rečni prehod, da zgradi na tem mestu most.

Marijin most (1844-1907)

Z odlokom številka 39141 z dne 24. decembra 1840 je c.-kr. dvorna pisarna dovolila smledniškemu graščaku baronu Francu Feliksu Lazariniju, da preko Save naredi most. Ob tem je določila tudi tarifo za prečkanje mostu: od vprežene ali nevprežene velike živine po 6 krajcarjev, od male živine po 1 krajcar in od posameznika, ki gre peš čez most, tudi po 1 krajcar.⁵⁷

Predračun mostu je bil izdelan 20. marca 1840 in je znašal:⁵⁸

Zidarski material	628 gld	12 kr	
Tesarski material	5.436 gld	40 kr	
Skupaj material	6.064 gld	52 kr	
Zidarska dela	1.082 gld	36 kr	2 d
Kamnoseška dela	279 gld		
Tesarska dela	3.904 gld	8 kr	
Kovaška dela	1.440 gld		
Pleskarska dela	822 gld	36 kr	
Skupaj delo	7.528 gld	20 kr	2 d
Rekonstrukcija ceste	207 gld	47 kr	
Skupni znesek predračuna	13.800 gld	59 kr	2 d

Leseni most na okrajni cesti med Ljubljano in Smlednikom je bil zgrajen leta 1844 in je dobil ime Marijin most. Ilirski list je v rubriki Iz domovine v četrtek 2. januarja 1845 priobčil o tem naslednji sestavek z naslovom Odprtje Marijinoga mostu čez

strugo Save pri Tacnu pod Šmarno goro:

"3. decembra 1844 so v Tacnu, naselju na levem bregu Save pod pogosto obiskovanim romarskim krajem Šmarno goro, priredili slovesnost, ki je bila nasledek dolgoletnih želja prebivalcev tega in sosednjih okrožij Gorenjske, kakor nič manj tudi sestrskeske dežele Koroške onkraj visoke gorske verige.

Ker je odpiranje novih in izboljševanje že obstajajočih povezovalnih poti in rečnih prehodov še zlasti v zadnjem času stalna skrb za splošno blaginjo nadvse zavzete visoke državne uprave in tudi več zasebnikov, je lastnik graščine Smlednik gospod Franc Ksaver baron pl. Lazarini sprejel sklep, da na kraju, kjer je omenjena graščina že stoletja izključno s svojim pravno posedovanim brodom oskrbovala prehod čez Savo, postavi lesen obokan most, zaradi česar je v prid ureditve tega cilja pri visokih in višjih oblasteh zaprosil za potrebno gradbeno dovoljenje, čemur so slednje ob pravnih ocenih prednosti, ki naj bi jih bili deležni prebivalci dežele Kranjske kakor tudi sosednje Koroške, brez pridržkov ugodile, nakar je omenjeni posestnik izvedbo gradbenih del predal v tej obrti večkrat preskušnemu ljubljanskemu tesarskemu mojstru gospodu Janezu Koširju, ki se je 28. maja tekočega leta z vnemo lotil dela in ga kljub težavam, ki so jih v letošnjem letu povzročale nenavadno pogoste povodnji, v času šestih mesecev končal do te mere, da je bil most 3. decembra odprt za splošno rabo, izdelan tako, da je bil deležen nedeljene pohvale tako navzočih izvedencev v stroki kakor tudi laikov. Most na strugi Save pod Šmarno goro v okraju Smlednika, na okrožni cesti, ki iz Ljubljane prek Smlednika vodi na Gorenjsko in v dolino Kokre, meri v dolžino 73 sežnjev in 2½ čevlja, ima 11 trdno vpetih lokov iz hrastovine, katerih notranja razpetina znaša 6 sežnjev: narejen je iz 2 solidno zgrajenih in pozidanih mostišč in opornih zidov, izdelanih iz klesancev, nadalje iz previsja, konstruiranega iz obesnih elementov in razpor, in ima 3 sežnje široko vozišče, katerega višina za 3½ sežnje presega najnižji vodostaj.

Ker so mostni piloti opremljeni s težkimi železnimi čevlji in so 10 do 13 čevljev globoko zabiti skozi trdni konglomerat rečne struge, zagotavlja ta most popolno varnost za vsakršno težko vprego in je ob elementarnih nesrečah in poplavih jamstvo za stalno odprtost prometnih zvez.

Na dan, ki ga omenjamo na začetku in ki je bil namenjen slavnostni posvetitvi in odprtju zadevnega mostu, se je na levem bregu Save že zgodaj zjutraj zbralo veliko prebivalcev iz sosednjih zaselkov, med katerimi so se znašli tudi gostje, ki jih je povabil lastnik graščine Smlednik, in druga gospoda, vsi pa so med grmenjem možnarjev, ki so – s Šmarne gore in z desnega brega Save – označili začetek slovesne posvetitve, spoštljivo pričakali gospoda gubernijskega svetnika in ljubljanskega

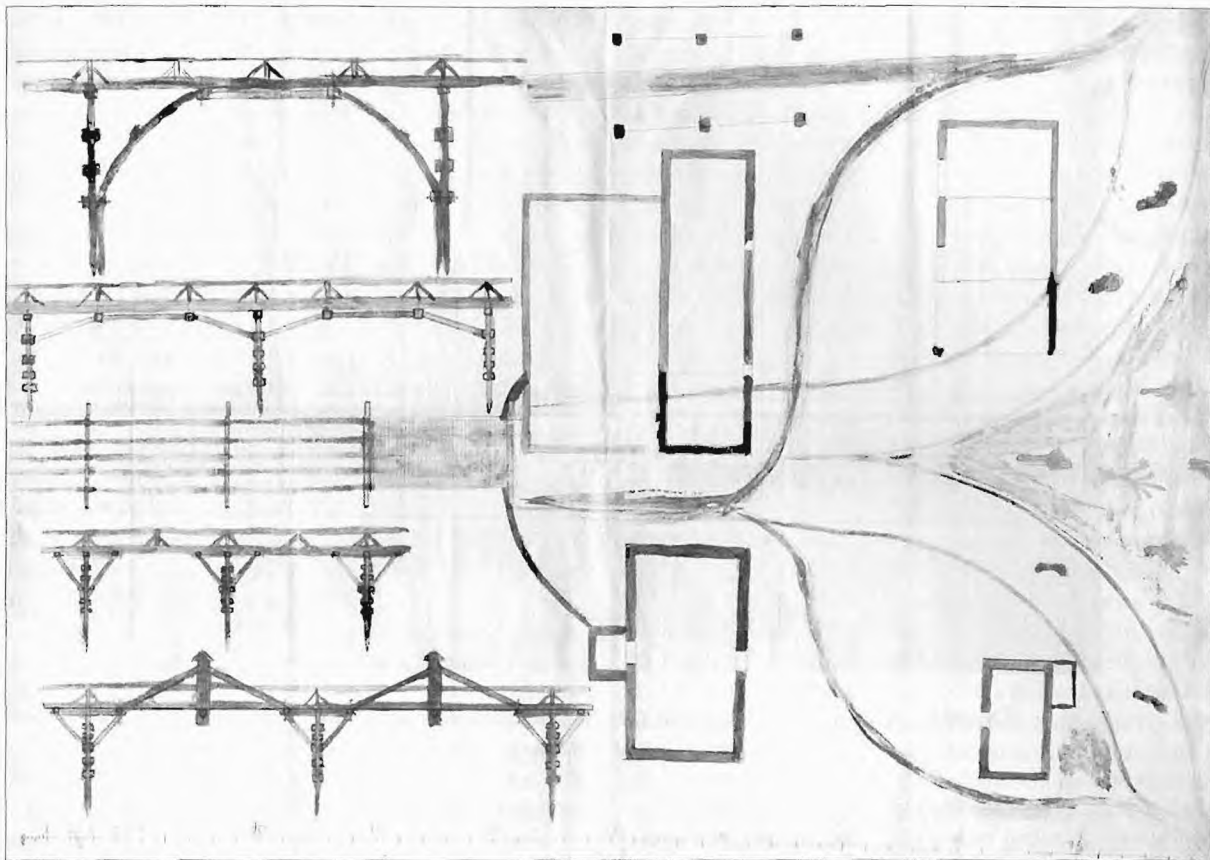
⁵⁴ Arko, Šmarna gora, str. 77.

⁵⁵ Pri cerkvi sv. Lucije (zgrajeni v letih 1662-67 in prezidani v letih 1744-55) so takrat praznovali žegnanje na 4. ponedeljek po veliki noči. Valvasor, *Die Ehre*, Knjiga VIII., str. 826.

⁵⁶ Lesjak, *Zgodovina dobrovske fare*, str. 16-17.

⁵⁷ — : *Möst pod Šmarno Goro*, str. 76.

⁵⁸ ARS, AS 777, Spisi, fasc. 43.

Načrt "Marijinega mostu" barona Lazarinija iz okoli 1840. (ARS, AS 777, Spisi, fasc. 43)

okrožnega glavarja Ludvika barona pl. Mac-Nevena. Lastnik graščine gospod Franc Ksaver baron pl. Lazarini se je na slovesen način, ki se je ujema z veselim dogodkom, najtopleje zahvalil visokim in najvišjim oblastem za dodeljeno mu gradbeno dovoljenje, hvalevrednemu c.-kr. ljubljanskemu okrožnemu uradu za ustrezljivo podporo, adjunktju c.-kr. deželne gradbene direkcije gospodu Benediktu Müllerju za izvedbo zadevnega gradbenega načrta, gradbenemu podjetniku gospodu Ivanu Koširju za zahtevno in uspešno izvedbo gradnje mostu, predstojnikom in občinam okrožij v okolici Ljubljane in Smednika, okrožij, ki jih je povezal dotični most, za dejavno gradnjo povezovalne ceste in izvedbo mostišč ter zaprosil predstojnika obeh župnij, ki ju most najtesneje povezuje – Sv. Vida pri Ljubljani in Sv. Martina pod Šmarno goro – skupaj z drugo številno duhovščino na slovesnosti, da na podlagi dovoljenja, ki ga je izdala njegova knezoškofovska milost gospod ljubljanski nadškof, po krščanski in katoliški navadi posvetijo na desnem mostišču novo sezidano, čaščenju svete Device Marije namenjeno kapelo, podobno tisti na Šmarni gori, v katere čast naj novi most nosi ime "Marijin most", in da hkrati z njo posvetijo tudi sam most. Na koncu govora je lastnik graščine baron pl. Lazarini izrekel zdravico

v blagor njihovih blagorodij in presvetle cesarske hiše, potem najvišjih in visokih oblasti in zbrana množica se je nanjo veselo odzvala. Potem je župnik iz Sv. Vida gospod Blaž Potočnik opravil blagoslov z vodo in soljo, po poprejšnjih molitvah posvetil kapelo Božje matere, potem pa je gospod gubernijski svetnik in okrožni glavar med grmenjem možnarjev prerezal slavnostni trak in most odprl, številna pomožna duhovščina pa je v slavnostnem sprevodu opravila blagoslov mostu v vsej njegovi dolžini. Ko je bil blagoslov pri kraju, se je navzoča gospoda v svojih vozovih odpeljala čez most.

Vesel praznični obed, ki ga je pripravil graščinski gospod baron pl. Lazarini, je sklenil slovesnost, ki bo zaselku Tacen in vsej okolici ostala v hvaležnem spominu.⁵⁹

Na levem bregu ob mostu je bila postavljena tudi majhna hiša (hišna številka Tacen 58), v kateri so živeli mostninarji. Prvi mostninar je bil v letih 1844-1846 Jakob Grajzer. Sledili so mu: Martin Herman in njegov istoimenski sin (1846-1857), Jožef Kovačič (1857-1872), Martin Baloh (1872-1877), Janez Božič in žena Marjana, r. Pogačnik (1877-1907).

⁵⁹ —, Eröffnung der Marienbrücke, str. 1-2.

*Tacenska sodarja na "Marijinem mostu" ob prehodu iz 19. v 20. stoletje.
(Šilc-Medved, Tacenski sodarji, naslovnica)*

Ko je bilo leta 1848 opravljeno fevdalno razmerje, so se začeli nekateri ljudje upirati tudi plačevanju mostnine. Napadli in ranili so baronovega mostninarja, pometali nekaj mostnic v Savo in grozili z napadom na smledniško graščino. Tako so prisilili grajsko gospodo, da je prosila v Ljubljano za vojaško pomoč, ki je takoj prišla in ostala v Smledniku do 3. aprila.⁶⁰

Poziv, da naj ljudstvo vendarle plačuje odmerjeno mostnino, so 3. maja 1848 objavile tudi Kmezijske in rokodelske novice:

"Marsikteri je dandanašnji jél misliti, de vse dozdanje zavéze jenujejo, in tako se tudi sliši, de ljudjé mostovine na mostu pod Šmarno Goro radi ne odrajtujejo. – Vse krive misli moramo zdaj zatirati, ako se hočemo vrédne storiti dobrót noviga vladanja, in zató vam povémo, zakaj de je zado-bila Smledniška grajšina pravico, na iménovanim móstu mostovino pobirati.

Kar ljudjé pomnijo, je bila v tém kraji, kjer zdaj most stoji, ladja pripravljena, po kateri so se ljudjé, živina in vprége (vozovi) čez Savo prepeljevali, zató se še zdaj ta kraj imenuje "na brodu." Smledniška grajšina je letó ladjo oskerbovála in popravljévála, zató je pa tudi pravico imela, brodnino pobirati in ta pravica je bila toko ugotovljena, kakor druge grajšinske pravice. Ali kako je bilo nerodno in tudi nevárn, posébnó ob času povodni, na ladji se prepeljevati, vsak dobro vé, kateri je skušal; zraven téga je bilo pa za brodnino potrěba tolikajn več plače-

vati, kolikor so bili brodniki bolj nesramni.

Gospod baron Lazarini, vlastnik Smledniške grajšine, za vse občo koristne napráve vnéti gospod in verli domorodec, so za polajšanje popotnikov in za odvernjenje nevarnosti, v létu 1844 čez Savo móst naredili, kteriga je še vsak odkritoserčno pohvalil. De naprava in popravljanje tako vélikega mostú več potroškov potrebuje, kakor naprava in popravljanje ene ladje, vsak sam dobro vé, in vender se ni za mostovino več plačila tirjalo, kakor za poprejšnjo brodnino ...

Kako more tedaj kdo misliti, de bi bila zdaj mostovina odjénjala? Kdo bo most popravljaj, če ne bo védnih prihodikov? Ne motite se – in odrajtujte redovoljni opravke, ki le vam v prid prihajajo."⁶¹

Vendar se nadležne mostnine niso znebili vse do leta 1907, ko je vmes posegla narava. V četrtek 17. oktobra 1907 se je namreč nad osrednjo in zahodno Slovenijo razbesnelo silno neurje s številnimi udari strele in močnimi nalivi. Popoldne je divjala silna nevihta v okolici Šmarne gore in v noči na petek je narasla Sava odnesla kakih 30 m tacenskega mostu. Alojzij Tršan, župan občine Šmartno pod Šmarno goro, je dal most zaradi nevarnosti zrušitve takoj zapreti. Časopis Slovenec je o tem poročal tako v petkovi kakor tudi v sobotni izdaji:

"Včeraj popoldne je bilo, kakor bi se utrgal oblak. Vode so silno narasle. Ob 4. uri popoldne je

⁶⁰ Levec, Nemiri v Smledniku, str. 47-48.

⁶¹ — : Móst pod Šmarno Goro, str. 76.

Sava pri Tacnu tako narasla, da se je bilo bati najhujšega. Župan g. Teršan je odredil, da se most zapre. Ta odredba je srečno preprečila vsako nesrečo, kajti ob pol 6. uri zvečer je narasla Sava podrla most ter je del mostu vzela s seboj. Most bil je last barona Lazarinija, ki je pobiral za most mostnino. Sedaj bo treba graditi nov most. Čas bi že bil, da se mostnina odpravi.

Od druge strani se nam poroča: Danes ponoči ob pol 3. uri je Sava odnesla baron Lazarinijev most na Brodu-Tacen. Odnesele je most okoli 30 metrov nad glavno strugo Save. Promet na okrajni cesti Šmartno – Tacen – Vižmarje – Št. Vid je pretrgan. Okrajni cestni odbor se je že več let trudil ta most odkupiti od g. barona Lazarinija, žal, da se vsled gotovih ovir to ni moglo doseči. Velika potreba je, da se gotovi faktorji poprimejo dela, da ta most prevzame dežela. Deželne in državne poslance prosimo tu pomoči. Okoličani vam bomo za to zelo hvaležni.⁶²

"Končano je! Neprestani nalivi, osobito v noči od 17. do 18. t. m. zadali so mu smrtni udarec. Dva polja ali koloni v sredi Save je odnesla velikanska voda. Včeraj zjutraj morala je vsa množica delavstva, mlekarice itd., ki je hotela čez most v Ljubljano, preko Šmartna na Čeruški most. Sedaj je čas, da poklicani činitelji store potrebne korake, da se v 20. stoletju ne bo več pobirala sovražna mostarina. Dovolj je bilo jeze in besedi, govore naj dejanja!"⁶³

Takrat se je okrajni cestni odbor tudi odločil, da stari most za 12.000 kron odkupi od smledniškega barona Henrika Lazarinija in odpravi nadležno mostnino, ki je takrat znašala 8 vinarjev od osebe in 20 vinarjev od živine. Začasno so ponovno zgradili brod, ki je prevažal ljudi in blago. Morda je na odločitev okrajnega cestnega odbora vplivala tudi pobuda "civilne družbe", objavljena teden po nesreči, v četrtek 24. oktobra 1907: "Pozor poslanci! Dobili smo naslednji dopis: Najtopleje se zahvaljujemo dr. Šušteršiču za korake, katere je storil glede mostu v Tacnu. Prosim, da se še nadalje potrudijo, da se to staroveško breme odpravi. To je nečuvstvo, kar se godi z nami ubogimi prebivalci od strani barona Lazzarinija poleg njegovega mostu. Baron Lazzarini se ne briga nič za promet preko Save. Od tukajšnjih ribičev si je izposodil čoln, kateri komaj v mirni vodi zadostuje za tri osebe, v taki deroči vodi, kakor je sedaj, pa niti tri osebe niso življenja varne. Naklada se pa notri toliko oseb, da se čoln potaplja! Taka vožnja bi se sploh oblastveno morala prepovedati. Zato prosimo merodajne faktorje, da store potrebne korake, da ne bo treba morebiti radi enega plemenitaša izgubljeni življenje mnogim delavcem, ki smo primo-

rani priti preko Save, da pravočasno pridemo v tovarne. Tudi naši sobrebivalci so v isti nevarnosti kot mi. Mlekarice zamude mnogo časa, ker morajo hoditi preko državnega mostu v Črnučah ali privatnega v Medvodah. Mlekarice se ne morejo in tudi ne upajo voziti s to "novoveško" baronovo napravo. Prosim poslance, da store vse, kar je v tem oziru mogoče storiti. Zato Vam bomo hvaležni in bomo svojo hvaležnost dejansko izkazali pri volitvah. Baron Lazzarini spravlja skupaj odplovljen les in namerava zgraditi s tem lesom, ki je komaj sposoben za kurjavo, zopet svoj stari most. Odločno protestiramo proti takemu mostu in zahtevamo od deželne vlade, da take nevarne poizkuse s človeškimi življenji nikakor ne dovoli. Časih je 300 ljudi naenkrat na mostu in kaka nesreča bi bila, ako bi se most takrat podrl! Preko naše Save – naš deželni most! Če ne na tem mestu, pa poleg baronskih razvalin! – Občani poleg mostu."⁶⁴

Začetek gradnje novega mostu, katerega predračunska vrednost je znašala 164.000 kron, se je zaradi denarnih težav odmikal. Država je bila pripravljena prispevati le slabo tretjino tega zneska: "Ministrstvo javnih del je dovolilo za popravilo savskega mostu pri Tacnu podporo v najvišjem znesku 50.400 kron, t. j. 30% na 164.000 proračunjenih stroškov, pod pogojem, da se zagotovi pokritje ostalih stroškov in da se ne bo pobiralo mostnine."⁶⁵

Reakciji župana Tršana, ki je 27. oktobra 1908 "brzjavo dr. Šušteršiču"⁶⁶ ter ga naprosil naj zadevo povoljno uredi,⁶⁷ je sledil še kritični komentar v časopisu: "Most čez Savo pri Tacnu namestu starega Lazzarinijevega mostu, ki ga je povodenj odnesla, je nujno potreben. Že čez eno leto služi tam samo brod, ki pa pri višji vodi ne more voziti. Proračun znaša 164.000 kron, in zato se je obrnil deželni odbor do vlade za podporo 50 odstotkov, kajti ta most služi tako splošnemu prometu, da je upravičen od države vsaj polovični prispevek. Zna na prijaznost finančnega ministra Korytovskega je najbrž tudi tu igrala svojo ulogo, kajti vlada je dovolila le 30 odstotkov državnega prispevka. Vsled tega se je deželni odbor ponovno obrnil do vlade z nujno zahtevo, naj zviša svoj prispevek na 50 odstotkov. Nevolja pri interesentih je res velika, kajti pri takih objektih, ki so zlasti za vojaštvo najmenitnejšega pomena, država ne sme največjega bremena odvaliti na deželo in okrajne cestne odbore, ki s svojimi skromnimi sredstvi že itak ne morejo zmagovati nujnih prometnih zahtev!"⁶⁸

64 — : Najnovejše o mostu pri Tacnu, str. 2-3.

65 — : Državna podpora za savski most pri Tacnu, str. 3.

66 — : Dr. Ivan Šušteršič (1863-1925), predsednik Slovenske ljudske stranke, je bil takrat kranjski deželni in državnoborski poslanec na Dunaju.

67 — : Most v Tacnu, str. 3.

68 — : Savski most pri Tacnu, str. 3.

62 — : Most pod Šmarno goro odnesla voda, str. 2.

63 — : Tacenski most, str. 6.

*Tacenski železni most v hudi zimi 1941/42, ko je reka Sava pod mostom zamrznila.
(Šilc, Zgodovina župnije Šmartno pod Šmarno goro, str. 255)*

Železni most (1910-1978)

Protesti so obrodili sadove in ob 50 odstotnem sofinanciranju države in deželni podpori je bil nov železni most končno zgrajen. Dela, ki jih je vodil inženir Miroslav Kasal, so bila deležna laškavih pohval: "Most na Brodu čez Savo pod Šmarno goro je dograjen ter je pri preskušnji z obtežbo 100 kubičnih metrov grušča jako malo občutil. Upognila se ni glavna konstrukcija niti 10 mm. Čast podjetnikom in kras okolici!"⁶⁹

Kranjski deželni odbor je leta 1913 v poročilu med ostalim zapisal: "Most čez Savo pri Tacnu na okrajni cesti Št. Vid-Tacen-Vodice se je gradil leta 1909. in 1910. Most obstoja iz glavne odprtine čez strugo Save in 4 stranskih odprtih čez inundacijsko (poplavno, op. p.) ozemlje. Struga Save je premostena z železno konstrukcijo (parabolični nosilec) z razpetjem 58,56 m, inundacijski objekti obstojajo iz železobetona in imajo po 12,5 m svitlobe. Skupna dolžina premostitve znaša 113,80 m, širina mostu in ceste je 5 m. Nosilna konstrukcija je računjena za vrsto voz po 3000 kg teže ali za 1 voz s 6000 kg teže in gnječo ljudi s težo 340 kg na kvadratni meter. Stroški zgradbe so dosedaj narasli na 160.780 K 28 h; ker pa bo po zahtevanju oblasti montirana še naprava za vojaške svrhe, se bo ta vsota zvišala za okroglih 800 K, to je na 161.580 K 28 h. Stroške zgradbe pokrije država s 50%nim prispevkom, to je z vsoto 80.790 K 14 h, dežela s 30%nim prispevkom, to je z vsoto 48.474 K 08 h in

cestni odbor za ljubljansko okolico z 20%nim prispevkom, to je z vsoto 32.316 K 06 h. Železne konstrukcije je izvršila tvrdka R. Ph. Waagner na Dunaju, železobetonske pa tvrdka Janesch in Schnell na Dunaju po lastnih načrtih."⁷⁰

Most je bil predan svojemu namenu 18. avgusta 1910, ob cesarjevi 80-letnici. Otvoritvene slovesnosti so bile v nedeljo 21. avgusta. Moralo je biti kar zabavno: "Težko pričakovani most na Brodu pod Šmar. goro se bode izročil javnemu prometu dne 18. t. m. povodom 80letnice Njegovega Veličanstva presvit. cesarja Franca Jožefa I. V spomin otvoritve priredi prostovoljno gasilno društvo Vižmarje v nedeljo dne 21. t. m. ob 4. uri popoldne vrtno veselico v gostilni g. Jos. Bitenca na Brodu s sledečim sporedom: Od 3. do 4. ure sprejem došlih gostov, ob 4. uri začetek ljudske veselice, pri kateri sodeluje pevski zbor iz Št. Vida. Na sporedu je še šaljiva pošta, srečolov, godba in druge mikavnosti. Če bo ugodno vreme, splava tudi največji zrakoplov. – Veselica se vrši ob vsakem vremenu. – Vstop prost. V mraku bode novi most krasno električno razsvetljen, kakor tudi veselčni prostor. Električno moč in razsvetljavo bode dal g. Ignacij Česenj, posestnik na Brodu iz lastne ravnokar dovršene elektrarne tik mostu. Čast možu, ki je iz lastnega nagiba dovršil tako velekoristno napravo. Gasilno društvo pa vabi že danes slavno občinstvo in društva na to vrtno veselico, na kateri bo mnogo izvrstne zabave."⁷¹

⁷⁰ Poročilo kranjskega deželnega odbora, str. 58-59.

⁷¹ — : Otvoritev nov. mostu na Brodu pod Šmarno goro, str. 3.

⁶⁹ — : Most na Brodu čez Savo, str. 3.

Leta 1927 se je začel železobetonski podstavek na desnem bregu pogrezati. Ker je grozila nevarnost, da se bo most podrł, so most dvignili in podstavek zavarovali pred nadaljnim pogrezanjem.⁷²

Železni most je veljal za tacensko znamenitost 20. stoletja in je, tako kot njegov predhodnik, skoraj 70 let služil svojemu namenu, dokler se ni leta 1978 umaknil sedanjemu betonskemu mostu.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 174 – Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 777 – Gospostvo Smlednik

AS 1063 – Zbirka listin

AS 1068 – Zbirka načrtov

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

KAL – Kapiteljski arhiv Ljubljana

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz (Štajerski deželni arhiv v Gradcu)

AUR – Splošna vrsta listin

OBJAVLJENI VIRI

FRA II/31 – Zahn, Joseph: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis (Fontes rerum Austriacarum II)*, Bd. 31. Wien 1870.

FRA II/35 – Zahn, Joseph: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis (Fontes rerum Austriacarum II)*, Bd. 35. Wien 1870.

GZS 5 – Kos, Franc, Kos, Milko: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Knjiga 5*. Ljubljana : Leonova družba, 1928.

GZL I – Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, I. zvezek, Listine 1243-1397*. Ljubljana : Mestni arhiv ljubljanski, 1956.

GZL II – Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, II. zvezek, Listine 1299-1450*. Ljubljana : Mestni arhiv ljubljanski, 1957.

GZL IX – Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, IX. zvezek, Listine 1220-1497*. Ljubljana : Mestni arhiv ljubljanski, 1964.

MHDC 6 – Wiessner, Heinz: *Monumenta historica ducatus Carinthiae, Bd. 6, Die Kärntner Geschichtsquellen 1286-1300*. Klagenfurt 1958.

LITERATURA

– : Državna podpora za savski most pri Tacnu. *Slovenec*, 36, 1908, šte. 243, str. 3.

– : Eröffnung der Marienbrücke über den Savestrom bei Tazen unter Großkahlenberg. *Illyrisches Blatt*, 27, 1845, šte. 1, str. 1-2.

– : Most na Brodu čez Savo. *Slovenec*, 38, 1910, šte. 188, str. 3.

– : Móst pod Šmarno Goro. *Kmetijske in rokodelske novice*, 6, 1848, šte. 18, str. 76.

– : Most pod Šmarno goro odnesla voda. *Slovenec*, 35, 1907, šte. 241, str. 2.

– : Najnovejšo o mostu pri Tacnu. *Slovenec*, 35, 1907, šte. 246, str. 2-3.

– : Otvoritev nov. mostu na Brodu pod Šmarno goro. *Slovenec*, 38, 1910, šte. 185, str. 3.

– : *Poročilo kranjskega deželnega odbora o deželnih zgradbah in pospeševanju gospodarstva na Kranjskem v dobi 1908-1913*. Ljubljana : samozaložba deželni odbor, 1913.

– : Savski most pri Tacnu. *Slovenec*, 36, 1908, šte. 248, str. 3.

– : Tacenski most. *Slovenec*, 35, 1907, šte. 242, str. 6.

Arko, Jernej: Šmarna gora. *Slovenski cerkveni časopis*, 1, 1848, šte. 10, str. 76-77.

Bizjak, Matjaž: Posest župnije Svibno in urbar ljubljanskega kapitlja iz leta 1499. *Kronika*, 46, 1998, šte. 1/2, str. 1-12.

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1: A-M. Maribor : Obzorja, 1986.

Floriantschitsch de Grienfeld, Joannes Disma: *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica*, Labaci, 1744.

Gatz, Erwin in Brodkorb, Clemens: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448*. Berlin : Duncker & Humblot, 2001.

Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Prazupnija Mengeš. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 12, 1990, str. 80-119.

Kelemina, Jakob: Kozarje in Vižmarje. Zbornik zimske pomoči (ur. Narte Velikonja). Ljubljana : Zimska pomoč, 1944, str. 392-393.

Koblar, Anton: Stari urbar v ljubljanskem kapiteljskem arhivu. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 9, 1899, str. 141-144.

Kos, Dušan: *Blesk zlate krone : gospodje Svibenjski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Ljubljana : ZRC SAZU, 2003.

Kos, Dušan: *Celjska knjiga listin I : listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341*. Ljubljana : ZRC SAZU, Celje : Muzej novejšo zgodovine, 1996.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom : odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega*

⁷² Novak, Šmarna gora, str. 13.

plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja. Ljubljana : ZRC SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Pismo, pisava, pisar : prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 1994.

Kos, Franc: Doneski za krajevne kronike. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 16, 1920/21, str. 61-78.

Kos, Milko in Žontar, Jože: Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvicah 12. stoletja. *Glasnik Muzejskega Društva za Slovenijo*, 20, 1939, str. 236-243.

Kos, Milko: O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 10/11, 1956/1957, str. 7-31.

Lesjak, Anton: *Zgodovina dobrovske fare pri Ljubljani*. Ljubljana : Jernej Babnik, 1893.

Levec, Vladimir: Cesta od Šmarjine Gore v Kokro. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 5, 1895, št. 3, str. 138-143.

Levec, Vladimir: Cesta od Šmarne Gore v Kokro. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 6, 1896, št. 2, str. 62-68.

Levec, Vladimir: Nemiri v Smledniku. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 5, 1895, št. 1, str. 47-48.

Levec, Vladimir: Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 9, 1896.

Novak, Josip: *Šmarna gora*. Ljubljana : Cerkev Matere Božje na Šmarni gori, 1928.

Pirkovič, Ivo: K topografiji freisinške posesti na Dolenjskem. *Kronika*, 9, 1961, str. 174-181.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Dolenjska, Prva knjiga Porečje Krke*. Ljubljana : Viharnik, 2000.

Šilc, Jurij: Urbarji – pomoč pri iskanju najstarejših prednikov. *Drevesa*, 9, 2002, št. 2, str. 11-21.

Šilc, Jurij: *Zgodovina župnije Šmartno pod Šmarno goro*. Šmartno pod Šmarno goro : Župnijski urad, 2001.

Šilc, Jurij in Medved, Milan: *Tacenski sodarji*. Tacen : Turistično društvo Šmarna gora, 2001.

Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre des Herzogthums Crain*. Laybach, 1689.

Wambrechtsamer, Ana in Kovačič, Fran: Planina in njeni prvi gospodarji. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 27, 1932, str. 65-80.

Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo : inavguralna disertacija*. Ljubljana : Leonova družba, 1929.

Žnidaršič Golec, Lilijana: Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 22, 2000.

Žontar, Josip: Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 13, 1932, št. 1/4, str. 21-31.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Überfahrt über die Sava bei Tacen am Fuße der Šmarna gora

Die Überfahrt über die Sava (Save) bei Tacen (Tazen) am Fuße der Šmarna gora (Großkahlenberg) kann auf eine mehr als 800-jährige Tradition zurückblicken. Die Fähre (*urfar*), die an dieser Stelle bereits am Ende des 12. Jahrhunderts errichtet worden war bzw. sich in Besitz der Herren von Montpreis (Planina pri Sevnici/Lichtenwald) befand, wird zum ersten Mal am 21. Juni 1283 urkundlich erwähnt. Im Jahre 1299 verkaufte sie der damalige Besitzer Otto von Montpreis an Marsa Purger, eine Bürgerin aus Ljubljana (Laibach). Im Jahre 1569 wurde die Fähre Staatseigentum und dem Zollamt in Ljubljana unterstellt, später ging sie in den Besitz der Schlossherren von Flödnig (Smlednik) über. Dem gefährlichen und zeitraubenden Überqueren des Flusses machte Baron Franz Xaver Freiherr von Lazarini 1844 ein Ende, indem letzterer an dieser Stelle die sogenannte Marienbrücke errichten ließ. Bauarbeiten wurden vom Stadtzimmermeister Janez Košir (Johann Koschier) aus Ljubljana geleitet. Durch die neue Brücke wurde die Gebühr für den Flussübertritt nicht abgeschafft – die frühere Wassermaut wurde durch die neue Brückenmaut ersetzt, und bis zum Jahr 1848 weigerten sich die Brückenbenutzer, die entsprechende Gebühr für den Flussübertritt zu bezahlen. Als nach den heftigen Regenfällen in der Nacht vom 17. zum 18. Oktober 1907 die Wassermassen der Sava einen Teil der Brücke abrisen, entschloss sich der Bezirksstrassenausschuss, die abgerissene Brücke zu kaufen und mit Unterstützung von Staat und Land an derselben Stelle eine neue eiserne Brücke zu errichten. Nach beinahe drei Jahre dauernden Bauarbeiten – in dieser Zeit verkehrte wieder eine Fähre über den Fluss – wurde am 18. August 1919, am Geburtstag des Kaisers, die neue eiserne Brücke dem Verkehr übergeben. Die eiserne Konstruktion war das Werk des Unternehmens R. Ph. Waagner aus Wien, die Fundamente aus Eisenbeton wurden vom Unternehmen Janesch und Schnell, abenso aus Wien, hergestellt. Die mächtige Brücke, die Tacener Kuriosität des 20. Jahrhunderts, wich nach knapp 70-jährigem Bestehen einer 1978 errichteten Nachfolgekonstruktion aus Eisenbeton.

1.01 izvirni znanstveni članek

UDK 669+676:39(497.12 Jesenice)
prejeto: 9. 7. 2003

Vladimir Vilman

magister etnologije, Tehniški muzej Slovenije, Parmova 33, SI-1000 Ljubljana

Samotežne žičnice Kranjske industrijske družbe

IZVLEČEK

Lambert von Pantz, prvi tehniški direktor Kranjske industrijske družbe, je 20 let vodil eno največjih podjetij tistega časa na Slovenskem. Odlikoval se je na področju metalurgije, gravitacijskega žičničarstva in hidrotehnike. Mednarodno veljavo si je v metalurgiji pridobil z iznajdbo pridobivanja feromangana v plavžu, v žičničarstvu pa s konstrukcijo enovrtnih samotežnih žičnic za transport rude, hlodovine in oglja iz visokogorja v doline.

KLJUČNE BESEDE

žičnice, Kranjska industrijska družba, Lambert von Pantz

SUMMARY

THE TELPHER LINES OF THE CARNIOLIAN INDUSTRIAL COMPANY

Lambert von Pantz, the first technical director of the Carniolian Industrial Company, has managed for 20 years one of the largest companies of that time on Slovene territory. He distinguished himself in metallurgy, gravitational telfer lines and in hydromechanics. He gained international reputation in metallurgy with the invention of producing ferromanganese in blast furnaces, and in telfer lines with constructing mono-cable telfer lines for transport of ore, logs and charcoal from the highlands to the valleys.

KEY WORDS

Telfer lines, Carniolian Industrial Company, Lambert von Pantz

Kratka zgodovina žičnic

Žičnice sodijo med najstarejše transportne naprave, ki služijo spravi materiala ali ljudi, pri katerih tovor potuje vzdolž jeklenih vrvi po zraku. Najprej so jih uporabili na Japonskem in v Indiji. Osnova so bile pletene vrvi iz konoplje, po katerih so premikali pletene košare z ljudmi in tovorom. Najstarejše evropske žičnice so izdelali ob koncu srednjega veka, predvsem za vojaške potrebe tedanjega časa. Izvedba večine prvih evropskih žičničarskih sistemov je bila preprosta, s pletenimi vrvmi iz konoplje in ročno ali živalsko pogonsko silo. Pionirji rudarskega industrijskega žičničarstva so bili Nemeč Dücker (1861) s konstrukcijo "viseče proge" v Bad Oyhausnu, Anglež Hodgson (1867), ameriški inženir Cypher (1868) iz rudarskega Colorada, nemška strojna inženirja Bleichert in Otto (1871) ter Dunajčan Obach.¹

Predpogoj za množičen razvoj industrijskega žičničarstva v drugi polovici 19. stoletja je bilo popolno obvladanje tehnologije mehanske in termične obdelave jeklenih pramenskih vrvi, ki sta jih prva uvedla v množično uporabo Smith in Newall med letoma 1830 in 1835 pri konstrukciji žičnih krožnih transportnih naprav za izvoz rude iz angleških in škotskih rudnikov. Takšno proizvodnjo je v Clausthalu v Nemčiji v istem času uvedel tudi rudarski svetnik Albert.²

Leta 1873 so, povsem neodvisno ene od druge, zgradili tudi prvi industrijski žičnici na Slovenskem. Prvi tehniški direktor Kranjske industrijske družbe Lambert von Pantz je zgradil samotežno žičnico za prevoz manganove rude z Begunjsčice, žičničarski konstruktor Obach iz Dunaja pa žičnico za prevoz premoga v Hrastniku. Konstrukcijsko je bila slednja dvovrva krožna, pri kateri so uporabili spiralne vrvi kot nosilne. Zanimivo je, da so imele prav te vrvi ob testiranju leta 1926 še vedno ustrežno trdnost.³ Če primerjamo čas konstruiranja, montaž in začetka uspešnega obratovanja žičnic v drugih evropskih deželah in Ameriki s Pantzovimi napravami na Gorenjskem, ugotovimo, da je potekal razvoj te zahtevne tehniške konstrukcijske veje sočasno in da moramo zaradi zgodovinske in strokovne resnice tudi Lamberta von Pantza uvrstiti med pionirje svetovnega žičničarstva. Pantzova temeljna konstruktorska naloga je bila žičničarska naprava, ki bo ob najnižjih stroških izdelave, montaže in vzdrževanja zagotovila največjo učinkovitost, torej najnižji skupni strošek po enoti transportirane surovine. Tedanje gravitacijske žičnice so praviloma gradili z dvema nosilnima je-

klenicama, ki pa sta bili tudi daleč najdražja sestavna dela. Pantzova konstrukcijska izvedba žičnice z eno nosilno vrvo je njeno izdelavo bistveno pocenila, ne da bi se zmanjšala njena učinkovitost. Svojo konstrukcijsko zasnovo je Lambert Pantz prijavil patentnemu uradu na Dunaju 13. junija 1875, ki mu je priznal patentne pravice za celotno območje avstro-ogrške monarhije za deset let.⁴

Kranjska industrijska družba

Izgradnjo prve industrijske žičnice na Slovenskem je financirala Kranjska industrijska družba (v nadaljevanju KID), tretja delniška družba na Kranjskem, ki so jo ustanovili leta 1869. V trgovsko-sodnem registru ni bila zapisana v slovenskem jeziku, temveč v nemškem in italijanskem. Predhodnica KID-a je bila javna trgovska družba, ki so jo ustanovili bankir in trgovec Lambert Luckmann ter trgovec Karl Holzer in Vinzenz Seunig. Leta 1863 so odkupili parni mlin, ki ga je leta 1858 zgradil ljubljanski župan Mihael Ambrož. Družba je delovala pod imenom Cesarsko-kraljevi privilegirani paromlin v Ljubljani. Mesečno so namleli okoli 1.500 centov (84 ton) moke in 360 centov (20 ton) otrobov. Za pogon petih mlevskih garnitur je skrbel parni stroj z močjo 16 konjskih sil.⁵

Družba je že ob svojem nastanku združevala precej različne gospodarske panoge, metalurgijo, moko, rudarstvo, izkoriščanje gozdov in predelavo lesa, premogovništvo in kokiranje premoga, destilacijo posameznih stranskih proizvodov in hidroenergetiko. Tako široko zastavljena koncesija, ki jo je KID pridobila, odraža vso svobodo podjetništva, ki jo je v gospodarskem udejstvanju država spodbujala. Kapitalsko zaledje družbe je bilo v prvih dvajsetih letih obstoja omejeno le na ozek krog ljubljanskih delničarjev. Širši gospodarski in meščanski krogi pa so dojemali metalurško dejavnost kot nedonosno, celo tvegano.

KID je že v prvih letih poslovanja postala pravi gospodarski velikan tedanjega časa na Kranjskem. Najstarejše ohranjeno poslovno poročilo za leto 1872/73 to v celoti potrjuje. Družbi so tistega leta pripadali vsi pomembnejši rudniki v Karavankah, rudna nahajališča v Bohinju, 27.500 hektarjev gozdov (šestinsdeset odstotkov smrekovine, osemindvajset bukovine, štiri macesnovine in dva odstotka jelovine), šestindvajset pražilnic za rudo, trije plavži, dve kupolni peči, tri pudlovke, ena varilnica, tri žarilne peči, osem presnovk za jeklo, devet presnovk za železo, osemnajst kovaških ognjev, osem orodjarskih ognjev, osem žebljarskih ognjev, tri plamenske peči, dvajset težkih kladiv, devetnajst kladiv za cajnanje, dve valjni progji,

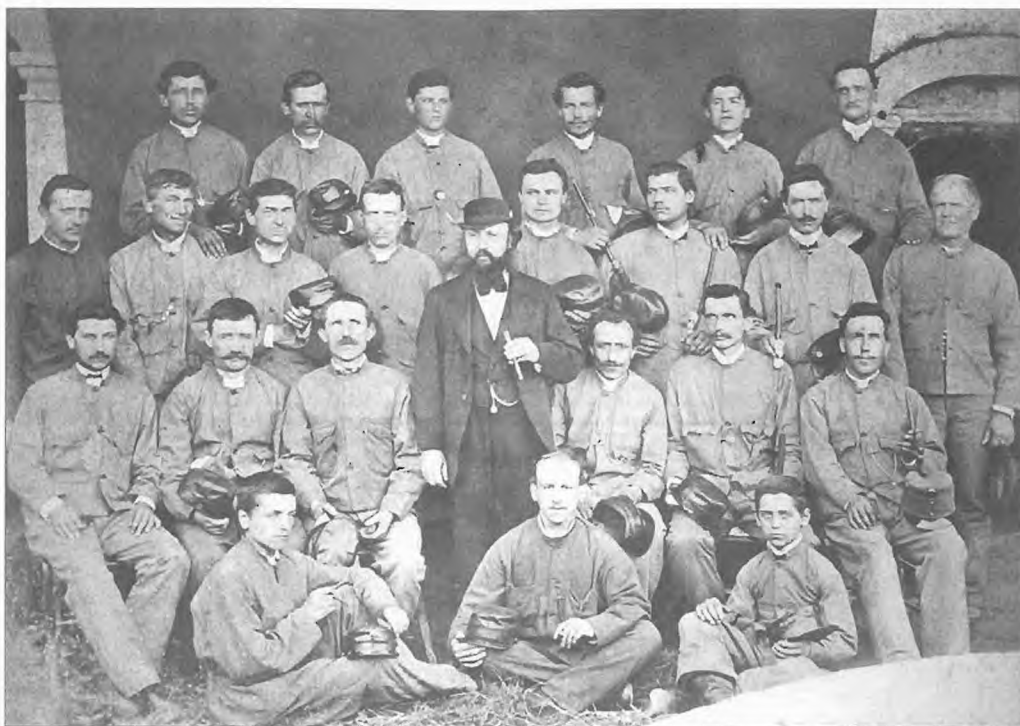
¹ Stephan, *Die Drahtseilbahnen*, str. 7-20.

² Bucknall, *Cable or rope traction*, str. 8.

³ Kostnapfel, *Optimizacija vlečnih in trdo vpetih nosilnih vrvi pri žičnicah*, str. 13.

⁴ A GM, fond KID, fasc. Pantz.

⁵ Mohorič, *Zgodovina železane Jesenice*, str. 9.

Lambert von Pantz in bohinjski kovinarji leta 1879 (Fototeka Gornjesavskega muzeja)

tovarna pil, strojna delavnica, šestnajst cilindričnih pihal, ena vodna turbina, 69 vodnih koles (342 konjskih sil), štiri krožne žage, osem polnojarmenikov in pet mlinov za moko.⁶

Glede na število delujočih industrijskih predelovalnih objektov oziroma naprav KID-a v poslovnem letu 1872/73 so bili železarsko najbolj razviti kraji Sava (55 naprav), Javornik (40), Tržič (35) in Bohinjka Bistrica (34), za njimi pa precej manj Radovna (15), Stara Fužina (13), Mojstrana (12), Pozabljeno in Slap (11), Podgorje (5), Moste (4) in Globoko (3). KID je imel istega leta v lasti 222 zgradb, od tega 107 stanovanjskih hiš in 115 manipulacijskih objektov. V bohinjskih gozdovih družbe je bilo skupaj 471 oglarskih kopišč s 440 oglarskimi nadstrešnicami, 528 majhnih skladišč za oglje, štirinajst koč za oglarje, dvanajst koč za vozače samotežnih sani, osem gozdarskih in lovskih koč ter šotišče na Pokljuki, ki je imelo dve delavski koči, tri lope za šoto in petindvajset polic za sušenje šote.⁷ Tako raznolik in velik poslovni sistem je poleg kapitala najbolj potreboval sposobnega, odločnega in strokovno podkovanega upravitelja. To nalogo je prevzel Lambert von Pantz, ki je dve desetletji uspešno vodil eno največjih industrijskih podjetij na Slovenskem.

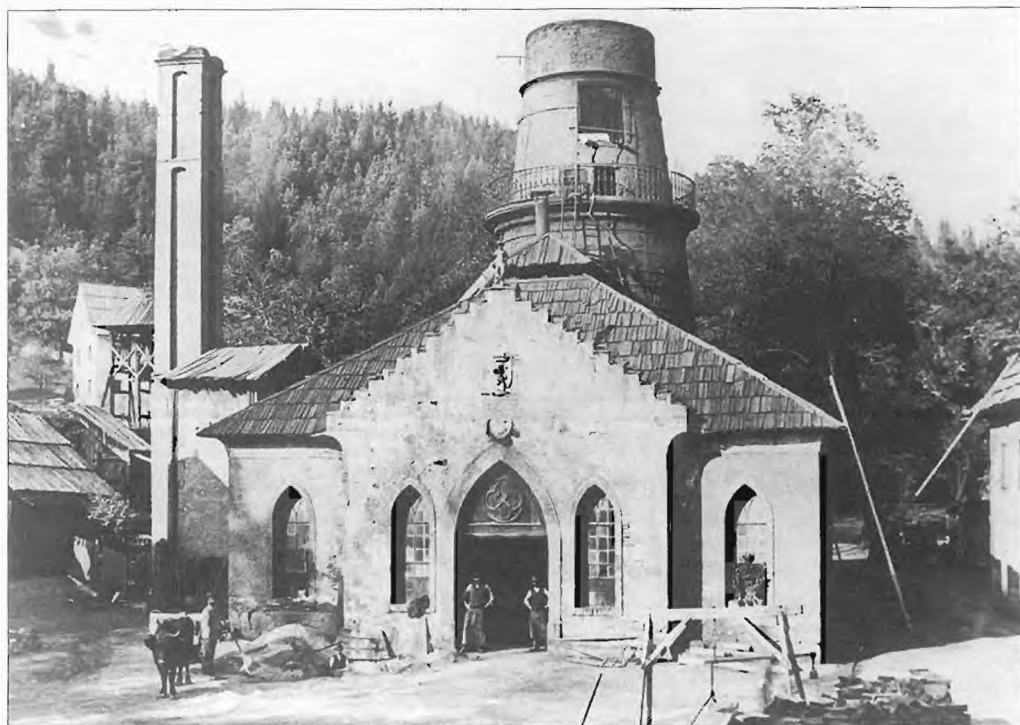
⁶ AS, fond KID, fasc. 34, KIG Allgemeiner Geschäftsbericht des Verwaltungsrathes und Betriebsbericht der Direction, Laibach 1873, str. 18.

⁷ AS, fond KID, fasc. 34, Ausweis über den gesammten Grundbesitz der KIG.

Lambert von Pantz ni imel ustrezne formalne izobrazbe za vodenje enega največjih podjetij težke industrije tedanjega časa. Pomanjkljivo formalno izobrazbo je v največji možni meri nadomestil z naravno inteligenco, natančnim poznavanjem delovanja različnih obstoječih tehniških naprav in strojev in s sposobnostjo predvidevanja delovanja načrtovanih tehniških konstrukcij in tehnoloških postopkov. S svojimi uporabnimi rešitvami v industrijski proizvodnji je blestel na področju metalurgije, žičničarstva in hidrotehnike.

Pantz kot metalurg

Osnovna naloga prvega tehniškega direktorja KID-a je bila povečanje obsega proizvodnje in izboljšanje kakovosti izdelkov. Pantz se je zagrizeno lotil obeh nalog in ju uspešno rešil. Aktivno je spremljal znanstvena odkritja in strokovne dosežke konkurenčnih tovarn ter hkrati vneto izvajal lastne poizkuse za kakovostnejše proizvode. Industrijska revolucija 19. stoletja je temeljila predvsem na razvoju železarske industrije. Vojaško-industrijski kompleks, strojogradnja, železnice in ladjedelnice so najbolj potrebovale takšne železne in jeklene zlitine, ki so bile trdne in elastične. Znano je bilo, da daje železu takšne lastnosti mangan, niso pa bili poznani postopki za masovno pridobivanje. Pantz je bil prepričan, da so plavži najustreznejši. Po večkratnih vztrajnih poizkusih mu je leta 1872 uspelo pridobiti v plavžu na Javorniku

Nekdanji plavž na Javorniku leta 1885 (Fototeka Gornjesavskega muzeja)

feromangan z 10- do 12-odstotno vsebnostjo mangana. Do leta 1871 so pridobivali podobno zlitino z 8- do 12-odstotno vsebnostjo samo v Siegnu na Westfalskem, vendar so jo proizvajali v manjših količinah v grafitnih loncih. Ko je KID izdelala deset ton feromangana, je vodstvu družbe uspelo pridobiti večje naročilo valjarne tračnic južne železnice v Gradcu. V nadaljnjih poskusih so dodajali vedno več manganove rude. Kmalu jim je uspelo proizvesti feromangan s 30-odstotno vsebnostjo mangana, leta 1873 pa s 37-odstotno. Za ta izdelek je KID prejel na svetovni razstavi na Dunaju med 8.000 razstavljavci posebno priznanje. Pantzovo odkritje pridobivanja feromangana v plavžu je bilo v tistem času senzacionalna iznajdba, ki je iznajditelju in javorniškimi fužinam prinesla svetovni sloves.

Pantz si je tudi pozneje prizadeval za izboljšanje javorniškega izdelka in je eksperimentalno naprej. Leta 1874 mu je uspelo pridobiti feromangan s 40-odstotno vsebnostjo mangana. Za proizvodnjo 100 kilogramov tovrstnega feromangana so porabili 1,75 kubičnega metra oglja, 100 kilogramov siderita, 250 kilogramov rjavega železovca in 25 kilogramov apna.⁸ Ni znano, zakaj KID ni patentiral proizvodnje feromangana v plavžu. Še več, francoskim metalurgom je celo kmalu po dunajski razstavi omogočil ogled proizvodnje na Javorniku. Po vrnitvi v domovino so ti takoj

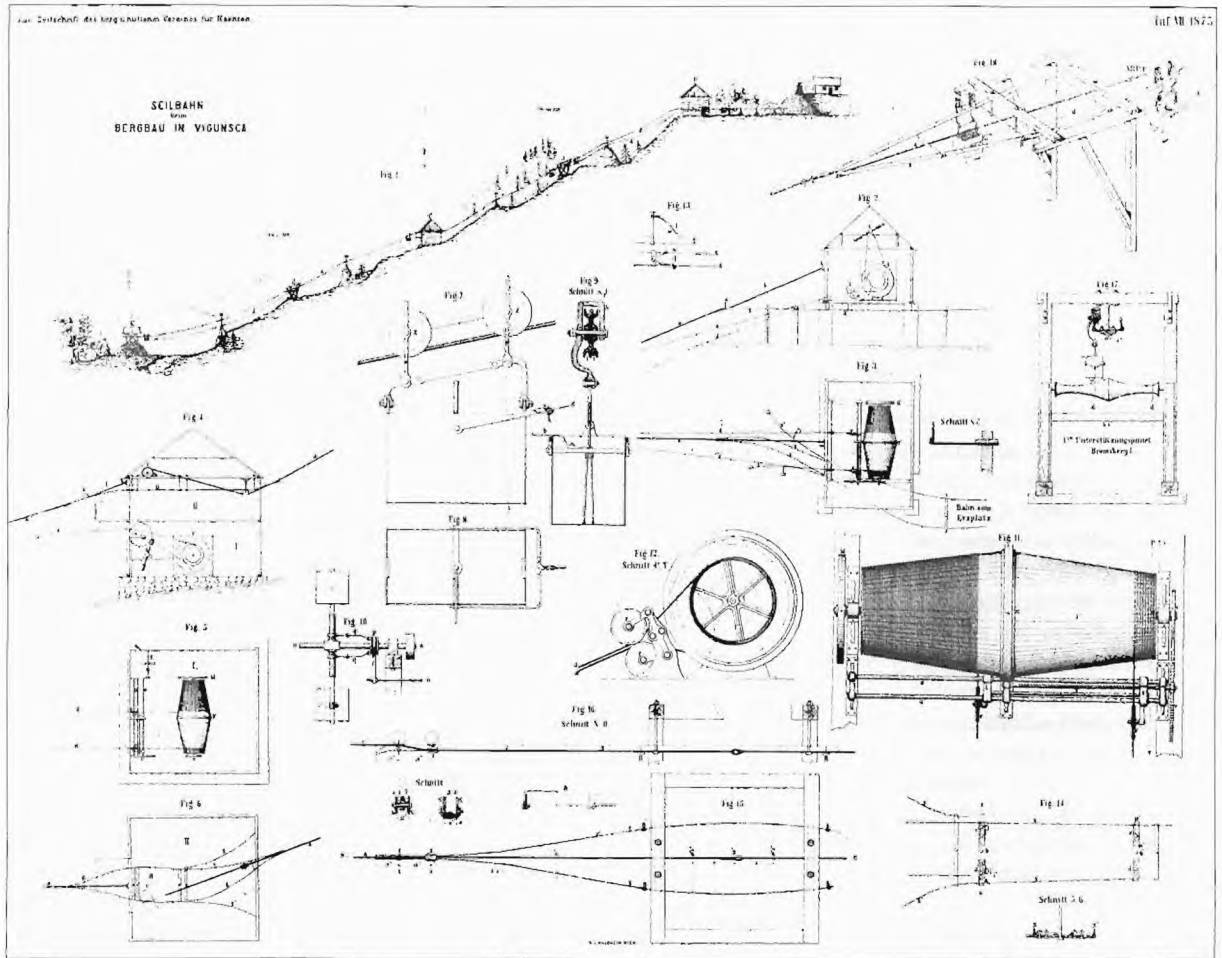
pristopili k tovrstni proizvodnji. S kakovostnejšo rudo, boljšim gorivom in boljšimi segregalci zraka so kmalu proizvedli 70-odstotni feromangan. Z ugodnimi prometnimi povezavami in posledično nizkimi cenami so postali francoski kovinarji konkurenčnejši na svetovnem trgu kot gorenjski. Kljub temu je ostal feromangan še dobro desetletje najpomembnejši KID-ov izdelek. Pri nadaljnjih poskusih so uspeli proizvesti 54-odstotni feromangan.⁹ Javorniški plavž je prenehal obratovati leta 1904. Sloves javorniškega feromangana je segel tudi čez Atlantik. Ob stoletnici ustanovitve ZDA, leta 1876, so gorenjski fužinarji prejeli diplomu in kolajno na mednarodni razstavi v Philadelphiji.

Zelo nenavadno je, da v zapisnikih upravnega odbora družbe ni veliko zapiskov o teh izjemnih mednarodnih uspehih, razen posameznih skromnih opomb. Celotna mednarodna strokovna metalurška literatura je poročala o prvi proizvodnji feromangana v plavžu na Javorniku.¹⁰ Prvih pet let obratovanja je bilo za KID zaradi visokoodstotnega feromangana daleč najuspešnejših. V drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja so začeli masovno proizvajati feromangan tudi v drugih evropskih deželah. Čeprav je sčasoma po kakovosti in predvsem po ceni prekašal javorniškega, sodi Pantzovo odkritje v kategorijo inovacij svetovnega pomena. Izdelki plavžev na Javorniku in na Savi so bili

⁸ Mohorič, *Zgodovina železarne Jesenice*, str. 64.

⁹ Gouvy, *Die Legirungen des Eisens*, str. 321.

¹⁰ Pourcel, *Über Ferromangan*, str. 479.

*Načrt rudniške žičnice na Begunjsčici
(Zeitschrift des Berg und Hüttenmännischen Vereines für Kärnten 1875)*

dolga leta KID-ov najprestižnejši izvozni artikel, ki je rešil gorenjsko železarstvo pred ekonomskim zlomom v kriznih sedemdesetih letih 19. stoletja.

Pantz kot žičničarski konstruktor

Kakovost železa in jekla se je z odkritjem feromangana bistveno izboljšala, problem majhnih količin proizvodnje pa je ostal. Ključna težava je bila spravilo rude in oglja iz visokogorskih rudišč in gozdov do fužinarskih obratov v dolini, praviloma ob rekah ali večjih potokih, kjer so lahko izkoriščali vodno silo. Prenašanje surovin v koših, nahrbtnikih in vrečah ali prevažanje s preprostimi vozovi je bilo zamudno in naporno delo, ki je bilo odvisno predvsem od vremenskih razmer. Gorske poti in kolovozi so bili po vsakem večjem neurju skorajda neprehodni, njihovo popravilo pa je bilo dolgotrajno in drago. Zamude pri dostavi surovin do fužin so močno hromile delo. Neredna dobava surovin ni omogočala tekoče proizvodnje, zato je leta 1872 Lambert von Pantz predlagal upravnemu

odboru gradnjo žičnice za spravilo manganove rude z Begunjsčice.¹¹

V drugi polovici 19. stoletja so bile žičnice tehnična novost v evropskem in svetovnem merilu in so pomenile tehnični oziroma tehnološki prestiž. Prav presenetljivo je, da je imel KID v Lambertu von Pantzu imenitnega žičničarskega konstruktorja. Po doslej zbranih podatkih ni znano, kdaj se je Pantz začel zanimati za žičničarske konstrukcije. Sočasnost oziroma minimalni časovni zamiki njegovih konstrukcijskih rešitev za tehničnimi izvedbami drugih evropskih projektantov pa daje dokaj trdno podlago domnevi, da je do podrobnosti obvladal konstrukcijsko problematiko glede na statične, organizacijske in finančne zahteve projekta, da je poznal tedanjo tehniško literaturo in se je najverjetneje praktično seznanil z eno ali več različnimi žičničarskimi napravami, še preden je nastopil delo v Zoisovih fužinah v Bohinjski Bistrici.

¹¹ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 14. 3. 1872.

med svojim službovanjem v KID-u je Pantz skonstruiral in zgradil pet transportnih žičnic, eno rudarsko za spravilo rude in štiri gozdarske za spravilo hlodovine in oglja. Pomenile so nadvse uspešno tehnično inovacijo, ki bi lahko Pantzu zagotovila samostojno podjetniško pot, za katero pa se ni odločil. Njegova prioriteta je ostala metalurgija, ki ji je namenil največ delovne energije.

Rudniška žičnica na Begunjščico (1873-1915)

Na Begunjščici so že na začetku 19. stoletja rudosledi odkrili manganovo rudo. Rudniški jaški so bili štiri ure hoda od fužine na Javorniku. Rudo so pozimi ročno sankali, poleti pa vozili po ozkih poteh z enosnimi vozovi brez zadnjih koles. Zadnji del voza se je zaradi zaviranja vlekel po tleh. V dolini so rudo pretovorili na navadne vozove in jo odvažali fužinam na Savo, Javornik, v Bohinjsko Bistrico, Kropo, Radovno, Kamno Gorico in Tržič. Ko je bil rudnik v lasti Ruardov, izkop manganove rude ni bil večji kot 330 ton letno. Z odkrivanjem novih metalurških postopkov se je pomen rudnika bistveno povečal. Manganova ruda je bila za fužinarje pomembna zaradi lažjega pridobivanja tekoče žlindre, sposobnosti manganovih spojin, da razžveplajo surovo železo in mu omogočijo elastično leguro. Ruda je ležala med sloji skrilja v debelini od 1 do 5 metrov, najgloblje 450 metrov.¹²

Za prevoz rude od izvoznega rova na nadmorski višini 1356 metrov do podnožja Begunjščice na nadmorski višini 924 metrov so sprva nameravali izdelati 3,7-kilometrsko cesto z 12,5-odstotnim naklonom, ki bi bila zaradi posameznih skalovitih sektorjev trase zelo draga, terjala pa bi tudi nenehno vzdrževanje. Pantzov predlog za izdelavo tovarne žičnice je bil nesporno daleč najustreznejša rešitev spravila rude v dolino. Odločitev upravnega odbora KID-a, da zgradi rudarsko žičnico, je bila seveda razumljiva, čeprav so jo sprejeli zelo zadržano. Žičničarstvo kot svojevrstna strojno-konstrukcijska panoga jim je bila povsem neznan, sama naprava pa nepreverjena novotarija. Kljub temu so tvegali in financirali njeno izdelavo. Verjetno je bila v primerjavi z gradnjo ceste odločilna razmeroma nizka cena. Celotna izdelava in montaža je stala približno 8000 goldinarjev, vse strojne dele pa so izdelali v fužini v Bohinjski Bistrici. Obratovati je začela avgusta 1873.

Najpomembnejše značilnosti te žične pravilne naprave so bile: a) žičnica je bila samotežna; b) stroški izdelave, montaže in vzdrževanja so bili

razmeroma nizki; c) naprava je podeseterila prejšnji obseg izkoriščanja in bistveno pocenila transport.

Tehniške značilnosti naprave

Žičnica na Begunjščici je imela zgornji in spodnji sektor. Dolžina nosilne vrvi zgornjega je bila 457 metrov, navpična višina je bila 203 metre, povprečni naklonski kot nosilke zgornjega sektorja pa 26 stopinj. Dolžina nosilne vrvi spodnjega sektorja je bila 562 metrov, njegova navpična višina 218 metrov, poprečni naklonski kot nosilke spodnjega sektorja pa je bil 23 stopinj. Horizontalni kot lomljenja trase med spodnjim in zgornjim sektorjem je bil 160 stopinj.

Najpomembnejši stavbni objekti žičnice so bili nakladalna, prekladalna in razkladalna postaja. Prekladalna postaja je ločila zgornji in spodnji sektor. Imenovali so jo tudi srednja strojnica in je bila hkrati spodnja postaja zgornjega sektorja ter zgornja postaja spodnjega sektorja. Nakladalna postaja je bila torej zgornja postaja zgornjega sektorja, razkladalna postaja pa spodnja postaja spodnjega sektorja.

Med podporne elemente žičnice uvrščamo dve izogibališči in štiri podporne nosilne konstrukcije. Pri enovravnih žičničnih konstrukcijah je izogibališče nujen sestavni del sistema, ki služi za izogibanje spuščajočega in dvigajočega se tovora. V izogibališču je bila kretnica iz dveh tirnic, ki sta bili izdelani iz najboljšega žilavljenega železa dolžine 18,6 metra, debeline 1,6 in višine 7,7 centimetra. Na obeh koncih sta prilegali k nosilki tako, da je lahko tekalno kolo vozička postopno prehajalo z jeklenice na tirnico in obratno. Na sredi izogibališča pa sta bili tirnici razmaknjeni dober meter, kar je zadostovalo, da se vozička nista zadela ali drsala eden ob drugega. V izogibališču sta imeli tirnici polmer krivine 12,4 metra. Lesena podporna nosilna konstrukcija je imela obliko preprostega trapeznega vešala in je služila predvsem podpiranju nosilne vrvi. Na zgornjem delu je bila pritrjena tirnica dolžine 7,6 metra s polmerom krivine 19 metrov. V spodnji del podporne konstrukcije so namestili ovalne vrtljive valje iz trdega lesa, ki so preprečevali drsanje vlačilk po tleh. Vsak valj je bil gibljivo nasajen na kovinskem vretenu in je bil ločen v dve polovici. To je omogočalo vrtenje vsake polovice v smer, v kateri se je premikala vlačilka oziroma pripeti voziček. Vrtljive valje so ostružili ovalno, da se vlačilki nista mogli prepletati.

Bistvena tehnična značilnost žičnice, torej vsega Pantzovega žičničnega sistema, je bila enojna nosilna vrv. Nosilne jeklenice so bile najdražji del vsake takšne naprave, zato je Pantz zastavil konstrukcijo, ki je bila najcenejša. Druge tedanje gra-

¹² A GM, fond KID, fasc. Pantz, Aleksander Rjezancev, Spomini na prvega tehniškega ravnatelja KID, tipkopis, str. 8.

vitacijske žičnice v Evropi so imele dve nosilki, eno za spuščajoči in drugo za dvigajoči se tovor. Na Pantzovih nihalkah sta spuščajoči in dvigajoči se tovor potovala po isti nosilni vrvi. Nosilna jeklenica na Begunjsčici je bila iz dveh delov, ena za zgornji in druga za spodnji sektor. V premeru je merila 26 milimetrov. Nosilko je napenjal približno deset ljudi s pomočjo valja in zaporne kljuge. Vlačilne jeklenice so merile v premeru 8,8 milimetra. Vlačilke so bile na enem koncu pritrjene na navojni boben, na drugem pa za voziček za prevoz rude. Iz razpoložljivega gradiva ni razvidno, ali so imele jeklenice laneno sredico ali ne.

Posebnost te žičnice je bil "dvojni konični navojni boben" za vlačilni jeklenici. V bistvu je bil to en boben, na koncih ožji, na sredini pa najširši. Vrtel se je vedno v isto smer. Pri spuščanju bremena v dolino se je vlačilka polnega vozička odvijala s širšega dela proti ožjemu, od središča proti robu, in je tekla po spodnji strani bobna, hkrati se je nosilka praznega vozička navijala od ožjega dela bobna proti širšemu, od roba proti središču, in tekla po zgornji strani bobna. Enakomerno navijanje oziroma odvijanje vlačilk na boben sta zagotavljala dva vodilna koluta, ki ju je premikalo vijajno vreteno in dvoje zobatih koles.

Žičnica je imela dva zavorna mehanizma, mehanskega in zračnega. Najučinkovitejši je bil mehanski. Na sredini vsakega dvojnega navojnega bobna je bila navadna čeljustna zavora, ki je služila za močnejše zaviranje vozičkov pred vstopom v izogibališče, pri prehodu čez podpore in pred vstopom v prekladalno oziroma razkladalno postajo. Enakomerno in stalno zaviranje spuščajočih se vozičkov vzdolž cele trase sta zagotavljali dve vetrni zavori, ena na zgornji in druga na srednji postaji. Vetrna zavora je bila preprosta vetrnica z dvema vetrnima krilcema, lopaticama. Vsaka lopatica je imela obliko kvadrata s stranico, dolgo 32 centimetrov. Konstrukcijska posebnost vetrne zavora je bil preprost mehanizem za spreminjanje kota lopatic vetrnice, ki je spreminjal učinkovitost zaviranja. V nakladalni postaji so vetrno zavoro namestili pod streho, v srednji strojnici pa v pritličje pod platojem za preusmerjanje vozičkov.

Žičnica je imela osem vozičkov. Štirje so stalno obratovali med nakladalno in razkladalno postajo, dva so uporabljali za prevoz rude po 68-metrski tračnici iz rudnika do nakladalne postaje, dva pa sta bila v srednji strojnici. Vozički so imeli obliko kvadratne posode. Izdelali so jih iz 4,4-milimetrske pločevine. Vsak je imel dvodelno dno pritrjeno s šarnirji na stranskih stenah. Prostornina vozičkov je bila približno 0,15 kubičnega metra. V posamezni voziček so lahko naložili povprečno 250 kilogramov manganove rude. Vsak voziček je visel na dveh stremenih z dvema tekalnima kolesoma, od katerih je imelo vsako na obodu dvojni utor za

izmenično vrtenje kolesa po nosilki oziroma tirnici. Pri približevanju tekalnega kolesa izogibališču ali podporni konstrukciji je notranji utor kolesa postopno prehajal na tirnico, njegov zunanji utor pa je postopno zapuščal nosilno vrv. Vozička sta se torej vedno srečala v izogibališču, vsak na svoji tirnici. Konstrukcijska posebnost je bil poseben vzvod za samodejno odpiranje dna. Na razkladalni postaji žičnice je vzvod vozička udaril v količek ob tračnici in voziček se je izpraznil brez pomoči dodatnega žičničarja. Pri rudniku Begunjsčica so v dolino spuščali rudo, iz doline pa dvigali predvsem hrano, les, orodje, razstrelivo in druge pripomočke.

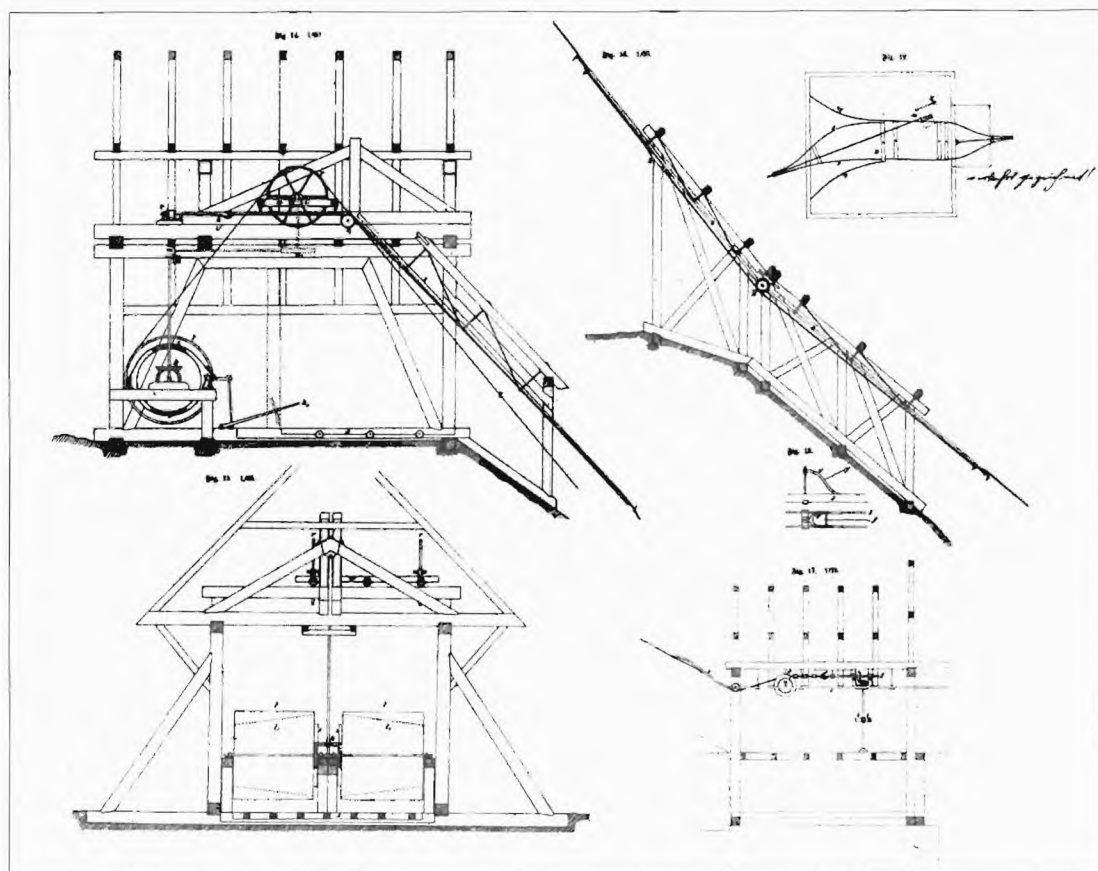
Žičnica je imela preprosti varnostni napravi v obliki ovalnega premičnega stremena, ki so ju namestili na tirnici nakladalne in prekladalne postaje. Streme je preprečilo prehod spuščajočega se vozička s tirnice na nosilko, če ga strojnik ni prej dvignil z vlečno vrstico. Pri prehodu dvigajočih se vozičkov z nosilke na tirnico so tekalna kolesca samodejno privzdignila streme. S pomočjo te varnostne naprave je lahko strojnik preveril, če je voziček varno pripet na vlačilko in mu ni mogel "uiti" neprijet navzdol, kar bi povzročilo trčenje ali vsaj iztirjanje vozička in škodo.

Premikalne naprave so služile za premikanje praznih ali polnih vozičkov na poljubne stranske tirnice ali obratno. V bistvu so bili to deli tirnic v nakladalni in prekladalni postaji žičnice, ki so jih ročno premikali, in so delovale podobno kot železniške kretnice.

Prevoz enega vozička od nakladalne do razkladalne postaje je trajal osem minut. Ker sta bila vedno dva vozička "na zaviranju", so pri deseturnem obratovanju transportirali dnevno približno 120 vozičkov ali dobrih 30 ton. Pri štiriindvajsetih delovnih dneh na mesec so prepeljali v dolino približno 720 ton rude. Pri intenzivnejšem obratovanju naprave so lahko količino tudi podvojili. Postavitev in zagon žičnice leta 1873 sta izjemno počela učinkovitost proizvodnje rudnika. Leta 1870 so nakopali in prepeljali v dolino 221 ton rude, 443 ton leta 1871, 1.531 ton leta 1872, 2.660 ton leta 1873, 2.740 ton leta 1874 in leta 1875 že 4.256 ton.¹³

Žičnica je omogočala predvsem tri izboljšave. Dostava rude je postala količinsko bistveno izdatnejša, rednejša in predvsem cenejša. Poprej so plačevali furmanom za prevožen stot (56 kilogramov) rude od rudnika do tovarne na Savi 19 krajcarjev vozniške mezde, poleti, ko je bila potreba po rudi največja, pa tudi do 22 krajcarjev. Z zagonom žičnice se je ta strošek močno pocenil. Transport stota rude z žičnico in prevoz z vozovi do tovarne je odslej znašal 10 krajcarjev, od tega

¹³ Fessel, Beschreibung des Manganerz, str. 359-369.

*Načrt nakladalne in prekladalne postaje rudniške žičnice na Begunjščici
(Zeitschrift des Berg und Hüttenmännischen Vereines für Kärnten 1875)*

Zgornja postaja žičnice na Begunjščico in njena posadka (Fototeka Gornjesavskega muzeja)

žičničarsko spravilo vsega 3 krajcarje.¹⁴ Za uspešen zagon naprave je upravni odbor KID-a nagradil konstruktorja s 300 goldinarji in mu priznal dodatek v znesku 400 goldinarjev. Tako je pozneje prejemal 2.400 goldinarjev letne plače.¹⁵ Rudnik manganove rude na Begunjsčici je bil za časa Avstro-Ogrske eden najpomembnejših v monarhiji, saj je prinašal v osemdesetih letih 19. stoletja 22 odstotkov vse proizvodnje nekdanje monarhije.¹⁶

Leta 1886 so na Begunjsčici odkrili manganovo rudo z 38- do 40-odstotno vsebnostjo mangana, kar bi omogočilo izdelavo 50 do 60 odstotkov feromangana. Pantz je na pobudo generalnega direktorja KID-a Carla Luckmanna izdelal skico in finančno konstrukcijo dodatne žičnice, ki bi povežala spodnjo postajo obstoječe s plavžem na Javorniku, vendar zamisel ni bila nikoli uresničena. Verjetno projekt druge rudarske žičnice nikoli ni bil izveden zaradi večje količine fosforja v rudi, kar je pomenilo slabšo prodajo zlitine.¹⁷

Rudnik je postal po Pantzovem odkritju pridobivanja feromangana strateško izredno pomemben za KID, ker so potrebovali čim več manganove rude. Intenzivno so jo začeli kopati v več različnih smereh. Rovi so bili skupaj dolgi 1.987 metrov, visoki so bili 2,2 in široki 1,2 metra. V rudniku na Begunjsčici je bilo od 60 do 80 delavcev. Leta 1876 jih je bilo 80, od tega sta bila dva paznika, en kovač, enainšestdeset kopačev, en cestar, sedem voznikov, trije prebiralci in vsega pet žičničarjev. Delo slednjih se je razlikovalo od dela rudarjev in drugih rudniških delavcev. Naloga prvih je bil izkop in izvoz rude iz rudnika, drugih pa transport rude v dolino.

Na zgornjem in spodnjem sektorju žičnice je bilo hkrati zaposlenih pet žičničarjev. V nakladalni postaji so delali zavirač in dva pomočnika, ki sta napolnila vozičke tik ob rudniškem jašku, jih porinila po 68-metrski tirnici do nakladalne postaje in priklopljala na vlačilno jeklenico. V srednji strojnici sta delala zavirač in pomočnik. Pomočnik je preklapljal polne vozičke z vlačilke zgornjega sektorja na vlačilko spodnjega in prazne vozičke z vlačilke spodnjega sektorja na vlačilko zgornjega. Zavirača sta po potrebi dvigala varnostni napravi ter opazovala, kdaj se bodo vlačilne vrvi navile ali odvile do posebnih markacijskih paličic na navojnih bobnih. Te železne paličice so označevale prehode vozičkov z nosilne jeklenice na tračnice izogibališč ali podpornih konstrukcij, torej potrebo po zmanjševanju hitrosti premikanja vozičkov. S spreminjan-

njem naklona lopatic vetrnih zavor sta zavirača spreminjala tudi učinkovitost njenega delovanja.

Posodabljanje, pocenitev in uvajanje novih tehnoloških postopkov legiranja jekla v drugih evropskih in zunajevropskih jeklnah so postajali vedno bolj usodni za gorenjske jeklarje. Proizvodnja feromangana na Javorniku in Savi ni bila več gospodarna, zato sta postala izkoriščanje rudnika in vzdrževanje žičnice na Begunjsčici nesmiselna. Dokončno odločitev o zaprtju rudnika je upravni odbor KID-a sprejel po izbruhu prve svetovne vojne. Osem delavcev je v poldrugem mesecu leta 1915 demontiralo žičnico, potem pa so jo transportirali v dolino in jo kot staro železo pretopili.¹⁸ Ob izhodu iz rudniške jame so prepustili zobu časa dve knapovski baraki, rudarsko hišo, skladišče in zgornjo postajo žičnice.

Samotežne gozdarske žičnice v Bohinju

V osemdesetih letih 19. stoletja je Evropo zajela velika gospodarska kriza, ki je neposredno vplivala tudi na uspešnost poslovanja KID-a. Zato si je družba v teh letih pomagala z intenzivnejšim izkoriščanjem gorenjskih, zlasti bohinjskih gozdov. Velike gozdne posesti dotlej niso bile načrtno gospodarsko izkoriščane in so bile mrtev kapital. Ogromno doraslega tehničnega lesa iglavcev in listavcev je bilo v odročnejših gozdnih kompleksih skorajda nedotaknjena. Osnovni razlog nizke in nestrokovne intenzitete izkoriščanja gozdov je bilo pomanjkanje prometnic in predvsem strokovnih gozdnogospodarskih načrtov. Leta 1875 se je upravni odbor KID-a dokončno odločil za intenzivnejše izkoriščanje gozdov. S postopnim urejanjem gozdnih služnosti so prešli gozdovi v popolno KID-ovo last in so lahko z njimi svobodno gospodarili. Gozdnim upravičencem so morali zato odstopiti skupaj 5.117 hektarjev gozdov. Gradnja gorenjske železniške proge (1870) je omogočila masovnejši transport lesne mase na domači in tuje trge. Z gradnjo cenenih gozdnih žičnic namesto dragih gozdnih cest je bilo izkoriščanje sestojev na visokih platojih izvedljivo. Nenazadnje je imel KID v osebi Lamberta von Pantza konstruktorja, ki je bil sposoben projektirati in zgraditi žičnice na terenu.

Predpogoj intenzivnega in strokovnega izkoriščanja gozdov so bili izdelani gozdnogospodarski načrti. Za to obsežno delo je KID najel izkušene gozdarske strokovnjake, ki so se najprej lotili načrtovanja izkoriščanja najkakovostnejših gozdnih predelov Jelovice, Notranjega Bohinja, Mežaklje, Pokljuke, Martuljka, Male Pišnice, Belce, Savskih

¹⁴ Buberl, *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*, str. 319.

¹⁵ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, oktober 1873.

¹⁶ Smolej, *Železarske Jesenice*, str. 151.

¹⁷ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 2. 7. 1886.

¹⁸ A GM, fond KID, H. Krenn, Bericht über den Betrieb des Bergbaues Vigunschiza pro Geschäftsjahr 1914/15, tiskopis.

jam in tržiškega kompleksa. Po zemljiški odvezi leta 1848 se je že tako slabo gospodarjenje z gozdovi še poslabšalo. Kmetje so bili prepričani, da je njihova lastninska pravica do gozdov nesporna, zato so sekali intenzivnejše, kot bi bilo dopustno. Nedvomno pa je ravno fužinarstvo oziroma oglarstvo marsikje doseglo stopnjo popolnega goloseka. Zelo težko bi bilo določiti natančno število kopišč v gorenjskih gozdovih, ker so nastajala vedno nova in se nezadržno selila globlje v gozdne sestoje. KID je že ob svojem nastanku potreboval za tekočo letno proizvodnjo okrog 2,5 milijona kubičnih čevljev, to je približno 80.000 kubičnih metrov oglja.

Nekoč pretežno bukovi oziroma bukovo-jelovi gozdovi Pokljuke, Jelovice in Mežaklje so zaradi pretirane sečnje in poznejšega pogozdovanja s smreko povsem spremenili svoj prvotni videz, statično stabilnost in notranje biološko ravnovesje. Oglje iz bukovega lesa je bilo namreč veliko trše kot oglje iz lesa iglavcev. Ta lastnost je bila zaradi manjše drobljivosti ob transportu izjemno pomembna, poleg tega je bila ogrewna moč bukovega oglja večja od oglja iglavcev.

Pionirskega dela urejanja bohinjskih gozdov se je prvi lotil Hieronimus Ullrich, ki je skrbel za navedene gozdne sestoje med letoma 1837 in 1858. Nasledili so ga Karel Seitner, Franc Miklič in Karel Posch, v tržiških gozdovih pa Michael Buberl.

Tehnične značilnosti Pantzovih žičnic v Bohinju

Tedanje ceste, poti in kolovozi so povezovali naseljene kraje in skupinske ali posamične domačije, odvisno od potovalnih, poštnih, trgovskih, vojaških in drugih interesov. Namenskih gozdnih cest ali vlak, ki bi sistematično odpirale posamezne gozdne oddelke, ni bilo. Ključno vprašanje intenzivnega izkoriščanja gozdov je bilo fizično spravilo oglja in hlodovine z gorskih platojev Jelovice, Pokljuke in Komarče v dolino. Premagovanje od 350 do 600 metrov višinske razlike in ponekod povsem navpičnega skalovitega sveta je bilo izvedljivo le z žičnicami, ki so bile v konstrukcijskem in izvedbenem smislu izredno zahtevne pravilne naprave.

Gozdarsko žičničarstvo je bilo v evropskih deželah v povojih. Razvijalo se je na podlagi izkušenj pri gradnji rudniških žičnic. V začetku so prevladoval preproste žične drčce, pri katerih je poleno drselo po žici v dolino. Na to poleno je bil privezan tovor, najpogosteje metrska drva. Hlodovino so transportirali s spuščalkami, pri katerih so hlode pritrdili na preprosti kolesci, ki sta se premikali po nosilni vrvi navzdol. Verjetno najstarejšo gozdarsko spuščalko je zgradil Hohenstein leta 1859, najstarejšo nihalko pa König v švicarskem kantonu Unterwalden leta 1873. Naprava je bila

dolga 2.100 metrov, tovor je bil pritrjen na vozičku, ki se je gibal po nosilki. Smer in hitrost gibanja sta bila odvisna od navijanja ali odvijanja vlačilne vrvi.¹⁹ Slednjo lahko štejemo za prvo pravo žičnično napravo, saj je imela poleg nosilne vrvi tudi vlačilne. Samo tri leta po zagonu prve evropske gozdarske žičnice, torej leta 1876, je Pantz skonstruiral in postavil na terenu prvo slovensko gozdarsko žičnico v Podkoritu v Bohinju, poleg te pa še leta 1883 v Blatnem grabnu v Soteski in na Komarčo ter leta 1889 v Mokrem logu. Glede na navedena dejstva je Bohinj v zgodovini slovenskih tehniških konstrukcij zibelka gozdarskega žičničarskega spravila. Pantz je odlično obvladal tudi strokovno zelo zahtevno operacijo terenskega trasiranja žičnice.²⁰ Ker projektant tedaj ni imel na voljo natančnih geografskih kart z vrisanimi plastnicami, je moral pogosto večkrat zapored prehoditi teren po predvidenem azimutu trase vrvene linije, izmeriti vse naklonske kote in poševne razdalje ter izdelati podolžni profil kot osnovo za vse nadaljnje izračune elementov naprave, kot so povesi in napetost obremenjene nosilke in vlačilke, trenje, pritisk na nosilne stebre in podobno.

Glede na konstrukcijsko zasnovo so bile poenostavljena izvedba žičnice na Begunjščico. Imele so naslednje skupne lastnosti:

- bile so samotežne nihalke;
- imele so enojne nosilne vrvi in po dve vlačilni vrvi;
- stožčasti ali valjasti navojni bobni za vlačilke niso bili enoviti, temveč sestavljeni iz dveh delov, ki so se hkrati vrteli v različnih smereh;
- spuščanje tovara so zavirali z vetrnimi zavorami in dvojnimi čeljustnimi zavorami;
- služile so za transport hlodovine in posebnih vreč za oglje, kasneje tudi lubja;
- vse so imele dva odseka in ne štiri, kot na primer naprava na Begunjščici;
- izogibališča polnih in praznih vozičkov so bila locirana bolj ali manj ekscentrično, prilagojeno terenskim razmeram; med tirnicami v izogibališčih je bila razdalja približno dva metra, da se nosilne vrvi niso prepletale;
- vse naprave so imele na spodnjih in zgornjih postajah kretnice za preusmerjanje vozičkov ob nakladanju in razkladanju;
- vsaka žičnica je imela več podpornih stebrov s tekalnimi kolesi ali valji, ki so preprečevali drsanje nosilnih vrvi po tleh;
- zaradi toplotnega raztezanja jeklenic so nosilne vrvi poleti delno privili, pozimi pa popustili;

¹⁹ Fankhauser, *Die Drahtseilriesen*, str. 32.

²⁰ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 12. 9. 1884.

– nosilne vrvi so bile dvodelne, zato so spodnje dele nosilk napenjali z napenjalnimi napravami na spodnjih postajah, zgornje pa na zgornjih. Napenjali so jih na tri načine:

a) valjčno napenjanje z zaporno kljuko so uporabili pri žičnicah na Begunjsčici in v Podkoritu; za napenjanje je bilo potrebnih deset ljudi,

b) vijlačno napenjanje so uporabili na žičnici v Blatnem grabnu in na zgornji postaji žičnice na Komarči; za napenjanje sta zadostovala dva moška,

c) kombinirano napenjanje z valjem in vijakom so uporabili na spodnji postaji žičnice na Komarči;

– povprečni večletni vzdrževalni stroški posamezne naprave niso presegli 60 goldinarjev.²¹

Gozdarske žičnice so imele pri izkoriščanju gozdov glede na drugačna spravila lesa svoje prednosti in pomanjkljivosti. Ker sta hlodovina in oglje potovala po zraku, se nista poškodovala kot pri spravilu po tleh. Odpadek surovine je bil bistveno manjši, pa tudi nadmera pri izdelavi lesnih sortimentov ni bila nujna. Zaradi spravila po tleh so bili poprej hlodi polni kamenja, blata in peska, kar je močno kvarilo žagne liste jaremskih žag in polnojermenikov in dražilo proizvodnjo. Pri žičničarskem spravilu teh težav ni bilo. Poleg tega je prevoz z žičnico omogočal ohranjanje oglja v večjih kosih, ki so bili neprimerno bolj kakovostni od razdrobljenega, in so ga oglarji lahko prodajali fužinarjem po višji ceni.

V osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja je bilo oglje v gorenjski črni metalurgiji najpomembnejši energent, redna dobava kakovostnega oglja do fužin v dolini pa predpogoj uspešnega dela vsakega metalurškega obrata. Oglje so kuhali na planotah okoli Bohinja od pomladi do jeseni.

Najprej so ga hranili v lopah ob kopiščih. V dolino so ga največ zvozili pozimi z ročnimi sanmi, delno tudi z živinsko vprego. Višja snežna odeja je praviloma zagotavljala cenejše spravilo vseh zalog ob kopiščih in obratno. Zlasti težavno je bilo spravilo oglja z Jelovice, kjer so bile strme in stopničaste poti, ki so jih morali oglarji in furmani po vsakem neurju popravljati. Brez vzdrževanja teh pravih poti prevoz sploh ne bi bil mogoč ali pa bi sani in vozovi tako poskakovali, da bi se oglje povsem zdrobilo in bi bilo praktično neuporabno za taljenje rude v plavžih. Posebna težava pri spravilu oglja so bila tudi sezonska kmečka dela na njivah in travnikih, ko kljub boljšemu plačilu ni bilo mogoče najeti ustrezne delovne sile.

Oglarji pri pripravi kope pred 1. svetovno vojno (Fototeka Tehniškega muzeja Slovenije)

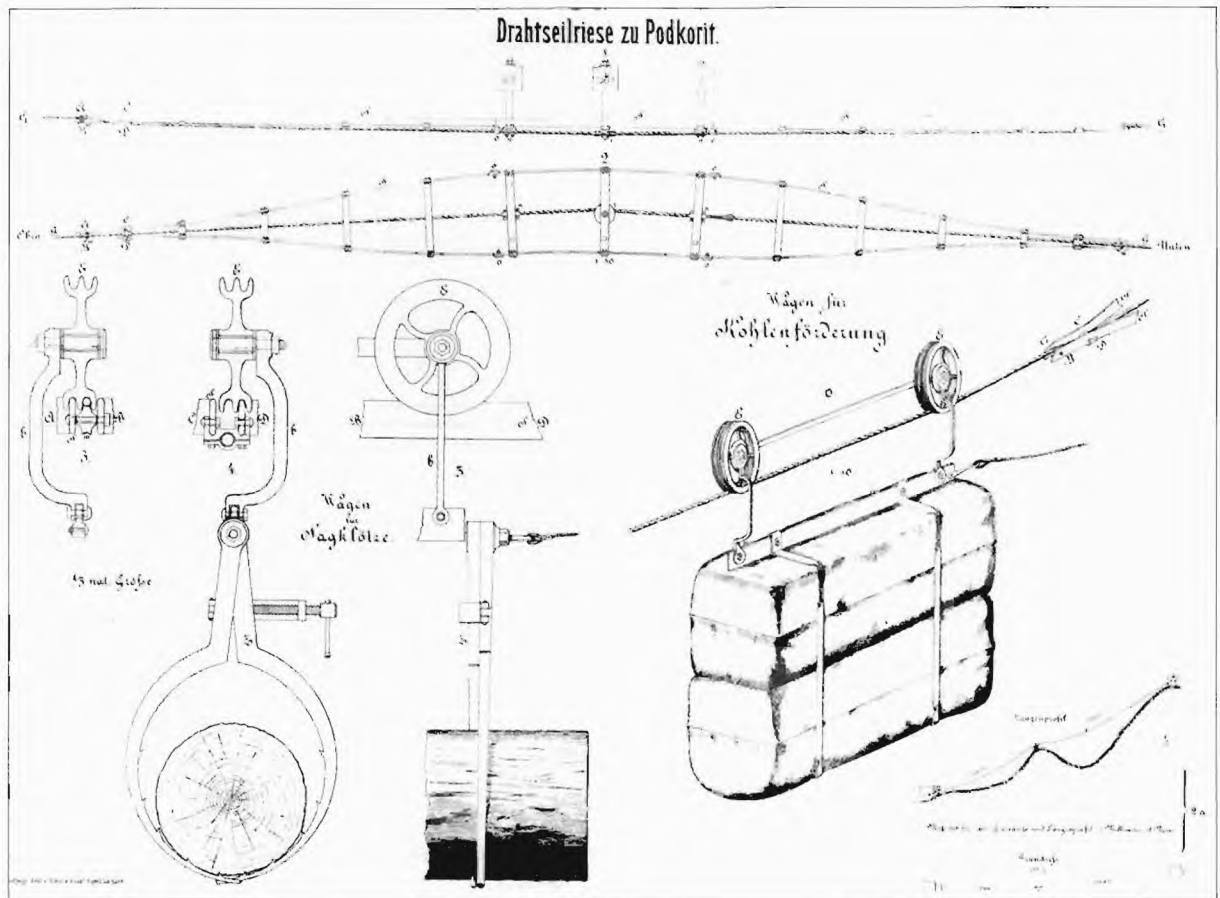
Zelo pomembni prednosti žičnic sta bili tudi možnost neprekinjenega obratovanja in veliko cenejše spravilo od ročnega ali živalskega. Zaradi težavnosti terena bi bilo marsikje izkoriščanje gozdov brez uporabe žičnic neizvedljivo. Ena najpomembnejših pomanjkljivosti Pantzovih žičnic je bila majhna učinkovitost. Konstrukcija naprave je bila prirejena za samo dva vozička, zato je bil dnevni učinek majhen. Spravilo z žičnico časovno ni nikoli dohajalo celotnega obsega sečnje, zato so nastajali v spomladanskih mesecih veliki zastoji lesa ob zgornjih postajah, ki so jih tudi z nočnim delom težko odpravljali. Vsakdanje delo z žičnimi napravami je terjalo tehnično bolj podkovane in ustrezno usposobljene delavce. Neizurjene delovne skupine so povzročale praviloma poškodbe naprav in ljudi, upravni odbor KID-a pa je odgovornost za nesreče najraje pripisoval konstrukcijskim pomanjkljivostim.

Gozdarska žičnica v Podkoritu (1876-1953)

Od štirih gozdarskih žičnic je bila prva postavljena v Podkoritu. Takšna odločitev je bila razumljiva, saj je bilo surovinsko zaledje Jelovice daleč najobsežnejše in tudi najkakovostnejše. Razen strmih in ozkih lovskih in oglarskih poti, ki so se vile iz doline, je bila planota nedostopna. Največja težava je bil že skoraj stoletje transport oglja. Oglje so oglarji nalagali v posebne vreče iz trde žakljevine in jih na saneh odpeljali v dolino. Pri takšnem prevozu se je oglje drobilo in izgubljalo vrednost. Zato so se spravila oglja po žičnici najbolj veselili fužinarji, ker je prihajalo redno in v velikih kosih. Hlodovino so spravljali v dolino po zemeljskih drčah, zato je bil les pogosto poškodovan in poln kamenja, v zimskem času pa je zaradi nizke temperature in udarcev vzdolžno pokal in se cepil.

Žičnico so začeli graditi avgusta 1876 in jo do-

²¹ Buberl, *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*, str. 314.

*Načrt elementov gozdarske gravitacijske žičnice Podkorito
(Mitteilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereins 1878)*

končali decembra istega leta. Tovor je premagoval višinsko razliko 314 metrov, od zgornje postaje do izogibališča 188 metrov, od tod do spodnje postaje pa še nadaljnjih 126 metrov. Vz dolžni profil trase je meril dobrih 726 metrov, v spodnjem delu 303 in v zgornjem 423 metrov. Naklonski kot nosilke spodnjega dela je bil 25 stopinj in zgornjega 26. V tlorisu sta liniji spodnjega in zgornjega dela oklepali kot 173 stopinj. Nosilka je bila ločena v dva dela in speta v izogibališču, kar je omogočalo lažjo montažo pri pretrganju spodnjega ali zgornjega dela. Nosilko so napenjali s pomočjo valja in zaporne kljuge. Premer pletene jeklene nosilne vrvi je meril 22 milimetrov, tehtala je 1.670 kilogramov. Njena prelomna trdnost je znašala 19 ton. Obe vlačilni vrvi s premerom 7 milimetrov sta bili dolgi po 750 metrov, vsaka je tehtala 131 kilogramov.²² Vsaka vlačilka se je spiralno navijala oziroma odvijala s svojega koničnega bobna, ki je imel na obodu vrezane utore, v katere je nalegala. Enakomerno naleganje vlačilke v utore je omogočalo posebno vodilo, ki ga je vijačno vreteno premikalo

v levo oziroma v desno stran, odvisno od dviganja ali spuščanja vozička. Brez tega vodila bi se vlačilni jeklenici prepletli, kar bi kmalu onemogočilo delovanje mehanizma.

Konična bobna v obliki prisekanih stožcev sta bila na zgornji postaji. Vsak je bil dolg 2,5 metra. Premer širšega dela je bil 2 metra, tanjšega pa meter. Vzrok njune koničnosti je bil v ekscentrični lokaciji izogibališča na terenu. V trenutku srečanja v izogibališču je opravil spuščajoči se voziček 120 metrov daljšo pot od dvigajočega se, zato se je vlačilka prvega začela odvijati na širšem koncu, vlačilka drugega pa navijati na tanjšem. Povedano drugače, ekscentričnost lokacije izogibališča je določala, kolikšna mora biti koničnost teh prisekanih stožcev.

Tirnici v izogibališču sta bili dolgi po 16 metrov. Posebnost tekalnih kolesc vozičkov sta bila dva utora na obodu. Ta konstrukcijska novost je bila potrebna zaradi enojne nosilne vrvi. Tekalna kolesca spuščajočega in dvigajočega se vozička so v izogibališču prešla z nosilne vrvi na levo oziroma desno kovinsko tirnico, kar je omogočal dvojni utor.

²² Buberl, *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*, str. 317.

Tovor je potoval v dolino dve minuti in pol do tri, dnevno pa so lahko opravili do 150 prevozov. Oglje so vsakič transportirali v dveh povezanih vrečah s skupno prostornino 1 do 1,2 kubičnega metra. Sicer je bil voziček za prevoz oglja sila preprost, saj so ga sestavljali le dvoje kolesc, ročici, vezna letev in dve preklopni pasasti objemki. V primerjavi z ročnim transportom se je spravilo oglja z žičnico pocenilo od 16 do 22 krajcarjev na vsega 3 do 4 krajcarje za kubični meter. Voziček za hlodovino je bil nekoliko robustnejši. Od "oglarškega" se je razlikoval predvsem po ovalnih kleščah, ki so nadomeščale pasaste objemke. Klešče so grabile hlode do premera 58 centimetrov, kar je pri klasični 4-metrski dolžini hloda pomenilo kubični meter prostornine in ustrezno težo okoli 700 do 900 kilogramov. Skrajna dolžina hlodov za drogove, ki so jo še lahko prevažali z napravo, je bila 8 metrov, vendar je terjala počasnejšo in previdnejšo vožnjo, zlasti v izogibališču.²³

Zaviranje otovorjenega vozička je bilo samodejno z vetrno zavoro in ročno s pomočjo dveh pasastih čeljustnih zavor, ki sta objemali konična bobna. Posrečena je rešitev opozarjanja zavirača na trenutek, preden sta se vozička srečala in je bilo treba začeti dodatno zavirati. Vodilo ene od vlačilnih vrvi je bilo konstruirano tako, da je pri svojem premikanju levo-desno nekaj metrov pred vstopom vozičkov v izogibališče zadelo ob majhen zvonček, ki je s cingljanjem opozoril zavirača, kdaj mora ukrepati.

Celotna naprava je stala 4.475 goldinarjev, od tega nosilna vrv 1.570, vlačilke 225, zgornja postaja ali "strojnica" 300, izogibališče 270, zaviralne naprave skupaj z dovoznimi tirnicami 820 goldinarjev, ogrodja za vodilna kolesca vlačilk 180, spodnja postaja s tirnicami 390, ureditev trase skupaj z bivalno uto 370 in vozički 350 goldinarjev.²⁴

Spodnja, razkladalna postaja žičnice v Podkoritu ni bila v neposredni bližini Save Bohinjke kot pri žičnici v Blatnem grabnu, zato so zgradili preprosto tirno napravo, ki je povezovala spodnjo postajo žičnice z desnim bregom Save Bohinjke pred Sotesko. Dolga je bila 320 metrov in je premagovala 14,3-metrsko višinsko razliko.

Hlodovino so na spodnji postaji žičnice pretovorili na vozičke, ki jih je sila teže odpeljala do rečnega nabrežja. Tu so jih zvalili v Savo Bohinjko in voda jih je odnesla do žage v Soteski. Načrt omenjene tirne naprave iz leta 1893 prikazuje le terensko situacijo in žal ne vsebuje risbe samih tirnic in tovornih vozičkov. Prav tako nimamo zanesljivih podatkov o tem, ali so natovorjene vozičke

spuščali posamično ali v navezi, kako so jih zavirali in kako so prazne vlačili po progi nazaj navzgor. Morda z živino po trasi tirne naprave, morda na vozovih po vzporedni poti. Ni povsem nemogoče, da so bili vozički povezani z jeklenico na vitel, s katerim so jih spuščali in ponovno dvigali. V tem primeru so morali rešiti problem usmerjanja vlačilne jeklenice, ker je tirna naprava vijugala.²⁵

Gozdarska žičnica v Blatnem grabnu (1883-1964)

Do danes se je od petih Pantzovih žičnic ohranila samo ta v Blatnem grabnu v Soteski v Bohinju. Pomembna je v zgodovinskem, tehničnem in spomeniškovarstvenem pogledu. Ni nam znano, ali se je ohranila v evropskem prostoru gozdarska samotežna žična naprava, ki bi bila starejša kot bohinjska. Tehnično je pomembna zaradi izvirnosti Pantzove konstrukcijske zasnove, zgodovinsko in spomeniškovarstveno pa zaradi starosti in ohranjenosti prvotne zasnove, ki se ni spreminjala od njene postavitve. Na objektu so menjavali le obrabljene kovinske dele mehanizma in preperle lesene dele stavbne konstrukcije. Odločilno vlogo pri ohranitvi žičnice v Blatnem grabnu do danes je imel Tehniški muzej Slovenije, ki je še v času rednega obratovanja naprave sprožil ustrezne postopke za spomeniškovarstveno zaščito.

Upravni odbor KID-a je sklenil postaviti omenjeno žičnico že 1880, vendar so jo dogradili šele marca 1883.²⁶ Napravo bi postavili že jesen prej, a se je zaključek del zavlekel zaradi nesreče pri delu novembra 1882, ko so izvajali najpomembnejša gradbena dela. Celotna naprava je stala 6.380 goldinarjev, od tega nosilna vrv 1.060, vlačilke 300, zgornja postaja ali "strojnica" 460, izogibališče 510, zaviralne naprave skupaj z dovoznimi tirnicami 1.570, ogrodja za vodilna kolesca vlačilk 200 goldinarjev, spodnja postaja 1.280, ureditev trase z bivalno uto 650 in vozički 350 goldinarjev.²⁷ Upravni odbor KID-a je Pantzu dodelil 100 goldinarjev nagrade.²⁸ Ta tehnični uspeh je bil zanj zelo pomemben, saj je imel znotraj KID-a številne nasprotnike, ki so želeli njegovo odslovitve. Glede konstrukcijskega mehanizma je bila ta naprava skoraj identična s tisto v Podkoritu.

²⁵ Arhiv Zavoda za gozdove Slovenije, Krajevna enota Bohinj, Plan über die projekt Anlage einer Rollban von der Stürze der Podkoriter Drahtseilbahn bis zum Savaflüss.

²⁶ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 13. 3. 1883.

²⁷ Buberl, *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*, str. 321.

²⁸ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 13. 3. 1883.

²³ *Mitteilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereins*, 1878, Heft 3, str. 48.

²⁴ Buberl, *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*, str. 321.

Konjske vprege na zgornji postaji žičnice leta 1953 (Fototeka Tehniškega muzeja Slovenije)

Razlike so bile zaradi različnosti terena, na katerem sta bili. Bistveni razliki med žičnicama v Blatnem grabnu in Podkoritu sta bili v tem, da se je trasa žičnice v Blatnem grabnu horizontalno lomila pod kotom 133 stopinj, v Podkoritu pa pod kotom 173 stopinj. Poleg tega je bila nosilnost žičnice v Blatnem grabnu 2,5-krat večja kot nosilnost žičnice v Podkoritu. To pomeni, da je bila žičnica v Blatnem grabnu konstrukcijsko zahtevnejša zaradi delovanja dodatnih statičnih in dinamičnih sil.

Skupna višinska razlika zgornje in spodnje postaje je bila 300 metrov, od spodnje postaje do izogibališča 135 metrov, od tod do vrha pa 165 metrov. Naklon zgornjega sektorja je bil 28 stopinj, spodnjega pa 30. Nosilna vrvi je bila debela 28 milimetrov, vlačilni vrvi pa 8. Dolžina nosilke je bila 658 metrov, v spodnjem sektorju 304 in v zgornjem 354 metrov. Horizontalno lomljenje trase v izogibališču je bilo 133 stopinj. Izogibališče je bilo dolgo 16 metrov, polmer krivine notranje tirnice je bil 13 metrov, zunanje pa 7.²⁹ Prelomna trdnost nosilke je znašala 50 ton. Pomemben konstrukcijski element spodnje postaje žičnice je naprava za vijajčno napenjanje spodnjega dela nosilke. Konstruktor je z upoštevanjem varnostnega koeficienta zagotavljal varen transport hlodov dolžine 4 metre in premera 63 centimetrov.

Pozimi 1896/97 so z žičnicama v Podkoritu in Blatnem grabnu prepeljali v dolino 13.543 hlodov za žago in celulozo, skupaj 2.987 kubičnih metrov, 460 kubičnih metrov bukovih drv in 2.557 oglja. Navedeno spravilo na obeh napravah je skupaj stalo 420 goldinarjev. Ob upoštevanju 80 krajcarjev dneve za vsakega žičničarja je stalo spravilo žagarskega hloda 8,9 krajcarja za kubični meter, celuloznega lesa 7,7 in oglja 1,9 do 2,4 krajcarja za kubični meter.³⁰

Stroški spravila se niso veliko spreminjali, le ob močnem sneženju ali pri nočnem delu so se zvišali, tudi za polovico. Nočno delo je bilo ob sezonskih pravih konicah pogosto, ker je bila zmogljivost pravilne naprave precej manjša od količine pripravljene lesa ob nakladalni postaji. Dnevna transportna zmogljivost žičnice je bila od 30 do 35 kubičnih metrov. "Žičničarski" furmani so dnevno opravili z vprego z enim konjem v povprečju eno do tri vožnje, odvisno od razdalje sečišča do žičnice. Hlodovino so naložili na sani "posmojke" ali na prednjo kolesno premo. Zadaj se je običajno vlekla po tleh. Tak tovor je znašal najpogosteje poldrugí kubik.

Vodja takšne skupine se je imenoval cigar. Škornje so imeli podkovane z "grifiti" zaradi lažjega zaviranja sani na poti navzdol. Dolgoletno delo s

²⁹ Buberl, *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*, str. 316.

³⁰ *Mitteilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereins*, 1898, str. 22.

*Žičničar na zgornji postaji Pantzove žičnice v Blatnem grabnu leta 1953
(Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije)*

samotežnimi sanmi je pri ljudeh povzročalo poklicno bolezen, značilno zibajočo hojo zaradi deformacije kolkov. Furmanov ni nikoli primanjkovalo, celo nasprotno. Na Jelovici je med obema vojnama delalo več kot štirideset furmanov in prav toliko cigarjev, ki so poleti sekali "na akord". Zakupnik sečnje, ki je bil pogosto tudi najemnik žage v Soteski, je izbiral furmane glede na najcenejšo ponudbo na tajni licitaciji, kar je pomenilo razvrednotenje naporenega gozdnega dela.³¹ V pozni pomladi in jeseni, izjemoma tudi ob začetku zime, se je izvlek pripravljene hlodovine iz gozdov do žičnice močno povečal. Zaradi pomanjkanja skladiščnega prostora za hlodovino ob zgornji postaji so žičničarji pogosto delali tudi ponoči, da bi preprečili zastoje. V takih razmerah so pogosto nagramadili na spodnji postaji tudi do 500 kubikov hlodovine. Vseh niso takoj prevalili v strugo Save Bohinjke, ker je žaga v Soteski potrebovala stalen in enakomeren dotok lesa.

Na napravi so delali povprečno štirje žičničarji, dva nakladača in zavirač na zgornji postaji ter razkladač na spodnji postaji. Najbolj odgovorno nalogo je imel zavirač, ki je s pomočjo čeljustne tračne zavore spuščal tovor tako hitro, da voziček ni iztiril. Dvoutorna kolesca vozičkov so imela to slabo lastnost, da so zlahka iztirila, zlasti pri prehodu kolesca z vrvi na tirnico v izogibališču. Da je do iztirjanj prihajalo tudi vzdolž vse trase, doka-

zujejo številni hlodi v hudourniški strugi Blatnice, ki tam leže že desetletja. Čeprav so imele vse Pantzove žičnice vetrne zavore, so jo na tej v Blatnem grabnu zaradi hrupa in prepaha delavci odstranili.

Razkladač na spodnji postaji je praviloma delal sam, pri razkladanju debele hlodovine, spravilu vreč z ogljem in svežnjem lubja pa mu je pomagal še en delavec.

Zelo pogosto je ob spodnji postaji delalo tudi več delavcev, predvsem pri izdelavi metrskih drv za ogrevanje. Postavitev spodnje postaje žičnice tik ob glavni cest Bled-Bohinjska Bistrica in v neposredni bližini železniške postaje Soteska je imela za nadaljnji transport lesa, oglja in lubja izjemen pomen.

Zgornja in spodnja postaja sta imeli poldrugi meter vrtljivih tirnic. Te so na zgornji omogočale nakladanje hlodovine z nakladalnim vzvodom, na spodnji pa usmerjanje vozička v del stavbe, kjer so razkladali hlodovino, in v drugi del, kjer so razkladali vreče z ogljem v pokrito oglarsko deponijo. Posadka na obeh postajah si je medsebojno izmenjavala operativne ukaze na različne načine. Sprva najpogosteje z različnim številom udarcev po nosilki, ki so pomenili posamezne ukaze oziroma sporočila. Pozneje so v Podkoritu uporabljali preprosto trobljo, na Komarči in v Blatnem grabnu indukcijski telefon, na rudarski žičnici na Begunjščici pa zvonec.

³¹ Veber, *Gozdovi bohinjskih fužinarjev*, str. 26.

Priprava in zlaganje drv za ogrevanje leta 1953 (Fototeka Tehniškega muzeja Slovenije)

Zaradi vse večjega prometa razžagane hlodovine z žage v Soteski proti železniški postaji v Lescah je družba zgradila na najožjem delu Soteske most čez Savo Bohinjko, ki je bil na obeh bregovih reke zidan in povezan z leseno nosilno konstrukcijo. Razpon lesene konstrukcije je bil 14,3 metra, višina od vodne gladine reke do mostu pa 10,8 metra. Celoten strošek gradbenih del je znašal 2.604 goldinarjev.³²

Gozdarska žičnica na Komarčo (1883-1900)

Vzporedno z gradnjo žičnice v Blatnem grabnu je Pantz že projektiral naslednjo. Glede na terenke razmere oziroma napore pri montaži je bila žičnica na Komarčo od vseh daleč najbolj zahtevna, saj je potekala čez skoraj 500 metrov navpične skalnate stene. Razlog za tako zahteven gradbeni projekt so bili predvsem obsežni in skoraj nedotaknjeni visokogorski bukovo-jelovi gozdovi Lopučniške doline. Žal so bili ravno na tej lokaciji gozdovi marsikod že prezreli in je bila kakovost lesa, zlasti bukovine, slaba. Bukovina je bila zaradi starosti primerna predvsem za predelavo v oglje. Železarji v Bohinjski Bistrici, na Pozabljenem in v Stari Fužini so letno porabili približno 15.000 žirgljev oglja. En žirgelj je meril 159 litrov, v katerega je šlo 28,8 kilograma smrekovega ali 38,4 kilogramov bukovega oglja. Potrebno letno količino oglja je pripravilo 70 bohinjskih ogljarjev iz 5.600

kubikov lesa, kar je zadostovalo za proizvodnjo približno 200 ton železa na leto.³³

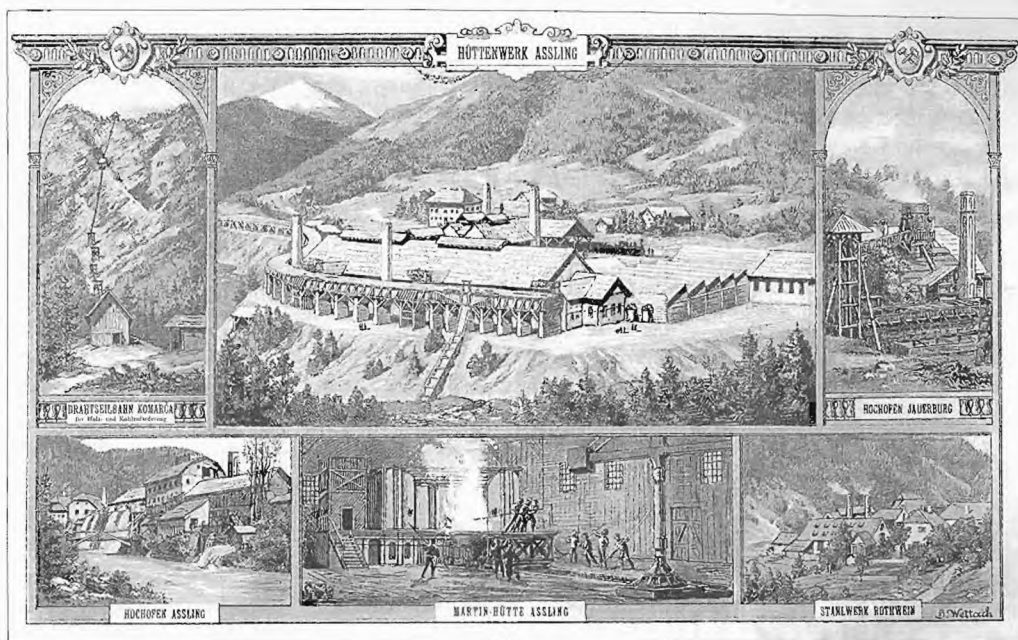
Žal ima žičnica na Komarčo, če upoštevamo temeljna načela gospodarjenja z gozdom, tudi negativen predznak. Omogočila je kratkotrajno, vendar izjemno intenzivno izkoriščanje gozdnih sestojev v neposredni bližini zgornje vegetacijske meje, ki je zelo občutljiva. Žičnica je dejansko omogočila končni posek 250 do 300 let starih visokogorskih bukovo-jelovih gozdov Lopučniške doline, kar je po strukturi sedanjega sestoja vidno še danes. Celotno gravitacijsko območje se je spremenilo v eno samo veliko sečišče oziroma delovišče. Pripravljalna dela so se začela v dolini z gradnjo 8-kilometrskega kolovoza od žage v Bohinjski Bistrici do spodnje postaje žičnice, ki je bila v neposredni bližini slapa Savice ob vznožju Komarče. Gradnja kolovoza je stala 6.000 goldinarjev.³⁴

Med zgornjo in spodnjo postajo na Komarči je bilo 597 metrov višinske razlike. Naklonski kot nosilne vrvi spodnjega dela je bil 39 stopinj, višinska razlika od spodnje postaje do izogibališča pa 330 metrov. Naklon nosilke v zgornjem delu je bil kar 51 stopinj, pripadajoča višinska razlika pa 267 metrov. Izogibališče je bilo ravno na polovici trase. 28 milimetrov debela nosilna vrv je bila dolga 849 metrov, težka pa dobrih 2.500 kilogramov. Namestitev nosilne jeklenice žičnice je bila v tistem času pravi tehnični podvig. Zvito nosilno vrv so od železniške postaje do vznožja hriba sprva prepe-

³² Arhiv GM, fond KID, fasc. 53, a.e. 55a., Skizze des Projects der Wegumlegung bei der Stiegensägen (1887).

³³ Veber, *Gozdovi bohinjskih fužinarjev*, str. 31.

³⁴ Smolej, *Žičnica s Komarče*.

*Risba žičnice na Komarčo na hrbitišču KID-ovega prodajnega kataloga iz leta 1890
(Fototeka Gornjesavskega muzeja)*

ljali po cesti z robustnimi vozovi, parizarji. V literaturi ali arhivskih virih ni zapisa, kako so nosilno jeklenico vgradili med tremi postajami. Predvidevamo, da so oba dela nosilne jeklenice najprej raztegnili. Na razdalji dva do tri metre so si delavci oprtali jeklenico in jo po trasi počasi prenesli od spodnje do srednje postaje, potem še drugo. Za prenos polovične dolžine nosilke je bilo potrebnih 40 do 50 ljudi. Polovico nosilne jeklenice je bilo treba prenesti še od srednje do zgornje postaje, kar je bilo zaradi navpične prepadne stene Komarče neizvedljivo. Predvidevamo, da so z zgornje postaje raztegnili tanjšo jekleno vrv, nanjo privezali en konec nosilne jeklenice in jo z vitlom povlekli navzgor. Oba dela nosilne jeklenice so vpeli, nato pa še napeli. Pri žičnici v Blatnem grabnu so morali nosilno jeklenico potegniti z vitlom do srednje in tudi do zgornje postaje, ker je ni bilo moč prenesti po trasi žičnice.

Vse nosilke Pantzovih žičnic so bile dvodelne in so jih v izogibalščih pritrjevali vsako zase. To je omogočalo lažjo montažo in popravilo, če se je odtrgal spodnji ali zgornji del. Vpetju nosilke vzdolž trase je sledilo njeno napenjanje. Zgornji del nosilke so vijačno napenjali na zgornji postaji, spodnji del pa kombinirano na spodnji postaji. Ta žičnica je bila zaradi svoje lege izpostavljena temperaturnim razlikam tudi več kot 50°C. Vsaka polovica nosilne jeklenice se je pozimi skrčila do 21 centimetrov in prav toliko raztegnila v poletni pripeki. Zato so ju morali poleti dodatno napeti, pozimi pa popustiti.

Pri tej žičnici je bilo izogibaldišče vozičkov ravno

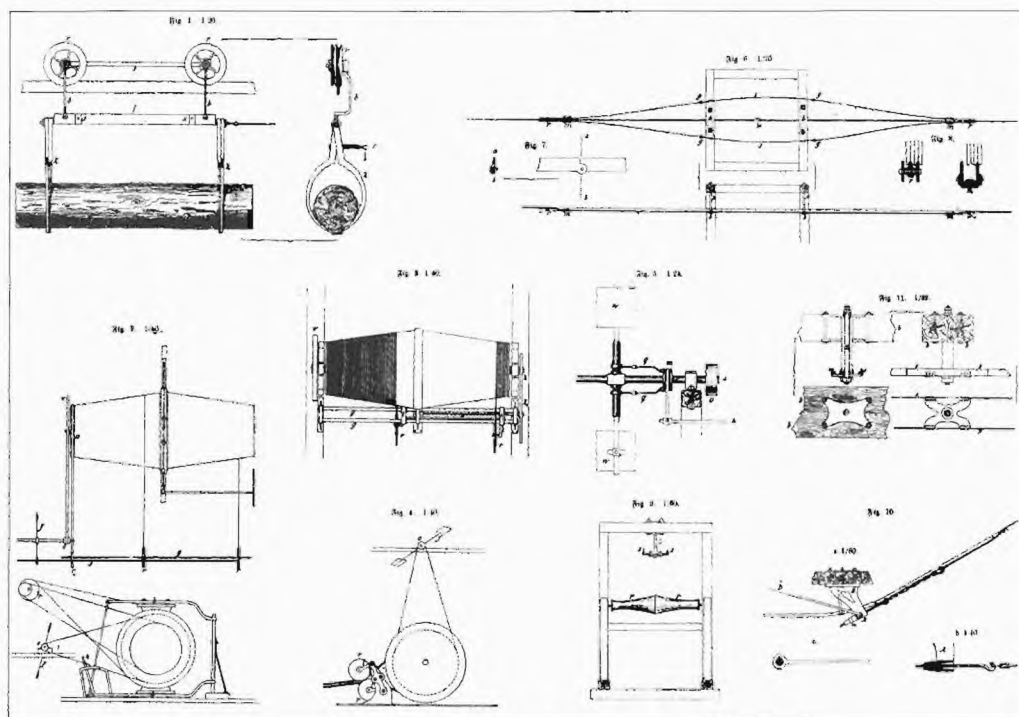
na sredini trase. Zato sta bila bobna za navijanje oziroma odvijanje 8,5-milimetrskih vlačilnih vrvi valjasta in ne konična kot pri drugih napravah. Žičnica na Komarči je imela v zgornji postaji valjasta navojna bobna pritrjena na posebno nosilno ogrodje pri tleh, pri žičnici v Blatnem grabnu pa so navojna bobna pritrtili v konstrukcijo ostrešja. Konstrukcija vozička je omogočala spravilo 4 metrov hlodov skrajne debeline 75 centimetrov. Takšne dimenzije debel so bile v takrat nedotaknjemem visokogorju pogoste. Na voziček za spravilo oglja so najpogosteje pritrtili dve 50- do 60-kilogramski vreči, kasneje pa tudi po štiri. Ogrodje vozičkov te žičnice so izdelali iz plinovodne cevi notranjega premera 4 centimetre in 4 milimetre debele stene. Torvor oglja je potoval navzdol 5 minut, hlod pa 7 minut, ker so ga bolj zavirali. Pod ostrešje spodnje postaje žičnice so namestili napravo z valjem in vijakom za kombinirano napenjanje spodnjega dela nosilke. Nihalka je začela obratovati novembra 1883.³⁵

Celotna naprava je stala 7.960 goldinarjev, od tega nosilka 1.350, vlačilki 480, "strojnica" 520, izogibaldišče 610, zaviralne naprave s tirnicami 1.710, ogrodja za vodilna kolesca vlačilk 250, spodnja postaja 1.890 goldinarjev, bivalna uta 800 in vozički 350 goldinarjev.³⁶ Pantzu pa so odobrili nagrado v znesku 150 goldinarjev.³⁷

³⁵ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 13. 12. 1883.

³⁶ Buberl, *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*, str. 321.

³⁷ *Mitteilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereins*, 1909, str. 43.

Načrt posameznih elementov žičnice (Fototeka Tehniškega muzeja Slovenije)

Sečišče na planoti je bilo pahljačasto prepleteno s pravilnimi napravami. Pri zgornji postaji se je končala preprosta 5-kilometrsko tirna naprava, ki je ponekod slonela na tudi do 17 metrov visokih podpornih odrih, odvisno od konfiguracije terena. Na to osrednjo tirno napravo so pahljačasto vezali sekundarno omrežje suhih lesenih drč, ki so marsikje premagovale vrtačast teren s pomočjo 5 do 20 metrov visokih nosilnih drogov. Obratovali so štirje leseni vozički, ki so imeli le kovinska kolesa, osi, ležaje in okovje, podobno kot pri idrijskem laufu, najstarejši gozdni "železnici" na Slovenskem. Gozdni delavec je potiskal prazen voziček pred seboj navzgor po trasi pona, ga na zgornji točki naložil z metrskim lesom ali vrečami z ogljem in ga samotežno spustil navzdol do zgornje postaje žičnice. Od nekoč 29 obratujočih gozdnih železnic s skupno dolžino 260 kilometrov sta bila idrijski lauf in pon na Komarči najpreprostejša in najstarejša.³⁸

Terciarno omrežje so tvorile suhe zemeljske drče, po katerih so vlačili hlodovino z živino ali jo ročno drsali. V vsega 17-letnem obratovalnem obdobju je žičnica prepeljala v dolino okoli 25 tisoč kubičnih metrov lesa in neznano količino oglja.³⁹ Ocenjujemo, da so v Lopučniški dolini in delu Komne posekali od 35 do 40 tisoč kubičnih metrov

bruto lesne mase. Takšno izkoriščanje gozdov je šolski primer devastiranja naravnega okolja, saj so celotno dolino Lopučnico spremenili v eno samo veliko poseko in jo posejali z ogljišči. Pri sedmem triglavskem jezeru, ki se imenuje Črno jezero, je bila verjetno ob ogljišču tudi večja deponija oglja, na kar nas še danes opozarja povsem črna površinska plast prsti.

Po opravljenem izropanju gozdnih sestojev so napravo leta 1900 demontirali. Stroški demontaže so znašali 844 goldinarjev, najvrednejši del naprave, nosilno vrv, pa so prenesli na žičnico v Podkorito. Tako se je izteklo nesporno najtemnejše poglavje v strokovni gozdarski zgodovini Bohinja.⁴⁰

Gozdarska žičnica na Gorjuše (1889-1920)

Od vseh petih Pantzovih žičnic je o tej najmanj podatkov. Zapisniki sej upravnega odbora KID-a potrjujejo, da je odbor sprejel sklep o gradnji te naprave leta 1884. Direktor Luckmann je upravnemu odboru predlagal gradnjo četrte gozdarske gravitacijske žičnice zaradi treh razlogov. Žičnica bi okrepila žagarsko dejavnost v Soteski, kar bi pocenilo predelavo lesne surovine za družbo. Pocenili bi se transportni stroški za les in oglje, ki so jih sicer prevažali s sanmi in vozovi s Pokljuke proti Bledu. Z gradnjo žičnice bi se odprla mož-

³⁸ Brate, *Gozdne železnice na Slovenskem*, str. 156

³⁹ Dokumentacija gozdarskega oddelka Tehniškega muzeja Slovenije, Anton Šivic: *Zgodovina verskozakladnih gozdov 1004-1945*, tipkopis, str. 32.

⁴⁰ Arhiv Zavoda za gozdove Slovenije, Krajevna enota Bohinj, Gedenkbuch für den Forstwirtschaftsbezirk Radmannsdorf 1899-1917.

nost gospodarjenja z gozdovi na večjem delu Pokljuke.⁴¹ Graditi so jo začeli šele štiri leta kasneje, dograjena pa je bila januarja 1889.⁴² Po dveh žičnicah na Jelovico in eni na Komarčo so se odločili tudi za intenzivnejše izkoriščanje Pokljuke. Poključka planota sicer močnejše gravitira v dolino Radovne, ki pa tedaj še ni imela infrastrukture, ki bi omogočala hitro predelavo lesa. Žičnica z Gorjuš v Mokri log v Soteski je zagotavljala skoraj identične pogoje za predelavo lesa kot tista v Blatnem grabnu. Spodnji postaji obeh naprav sta bili v Soteski, poldrugi kilometer narazen. Poleg spravila lesa in oglja je naprava rabila tudi za spravilo šote s šotišča na Ribšici na Pokljuki. Šotišče je merilo 34,5 hektarja, šota pa je segala od 1,9 do 5,7 metra globoko. Izkoriščati so jo začeli leta 1869, predvsem za potrebe plavža v Bohinjski Bistrici.⁴³ Leta 1889 so dogradili tudi veliko žago Fortuna v Radovni, ki je z žičnico Gorjuše stala celo premoženje, skupaj 45.000 goldinarjev.⁴⁴

Med spodnjo in zgornjo postajo je bilo 402 metra, spodnjega sektorja 163 in zgornjega 239 metrov. Poševna dolžina trase je merila 825 metrov, v spodnjem delu 360 in v zgornjem 465 metrov. Naklon nosilne vrvi v spodnjem delu je bil 27 stopinj, v zgornjem pa 31. Celotna naprava je stala dobrih 7.000 goldinarjev. Ob skici žičnice je tudi zapis, da lahko žičnica deluje tudi tako, da se ob 500-kilogramskem tovoru, ki potuje navzdol, hkrati prevaža navzgor 200-kilogramski, na primer potrebna žita za prebivalce Gorjuš in Koprivnika.⁴⁵ Zapisniku seje upravnega odbora KID-a je bil dodan kot priloga projekt žičnice do Gorjuš, vendar ga v ustreznem fasciklu žal ni bilo. Dodana je skromna skica, ki ponazarja višinska in dolžinska razmerja na trasi žičnice.

Zaključek

Pantzove samotežne žičnice so pričele obratovati sočasno z drugimi tovrstnimi industrijskimi napravami v Evropi oziroma v ZDA. To dejstvo uvršča slovensko industrijsko žičničarstvo na področju izrabe sile teže ob bok najnaprednejših in najbolj razvitih industrijskih dežel tedanjega časa. Iz prispevka je razvidno, da je rudarska žičnica na Begunjščico prenehala obratovati v začetku 1. svetovne vojne, gozdarska na Komarčo leta 1900, na Gorjuše leta 1920, v Podkoritu 1953 in v Blatnem

grabnu leta 1964. Slednjo je Vlada RS leta 2001 tudi razglasila za kulturni spomenik državnega pomena, saj je, kot taka, edina ohranjena v Sloveniji in tudi na svetu.

O življenju in delu Lamberta von Pantza doslej ni veliko zapisanega. V svojih delih ga, od slovenskih avtorjev, omenjajo zgodovinar Ivan Mohorič, gozdarja Ivan Weber in Igor Smolej ter industrijski arheolog Tadej Brate. Nesporno je bil prvi tehniški direktor Kranjske industrijske družbe najzaslužnejši za obstanek podjetja v kriznih osemdesetih letih 19. stoletja. Brez njegovih inovacij na področju metalurgije in žičničarstva bi družba že dobro desetletje po ustanovitvi zanesljivo podlegla hudemu konkurenčnem boju na svetovnem tržišču.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

A GM – Arhiv Gornjesavskega muzeja:
– fond KID (Kranjske industrijske družbe)

AS – Arhiv Republike Slovenije
– fond KID, fasc. 34.

Arhiv zavoda za gozdove Slovenije, Krajevna enota Bohinj:

- Plan über die projekt Anlage einer Rollban von der Stürze der Podkoriter Drahtseilbahn bis zum Savaflüss
- Gedenkbuch für den Forstwirtschaftsbezirk Radmannsdorf 1899-1917

Dokumentacija gozdarskega oddelka Tehniškega muzeja Slovenije:

- Anton Šivic, Zgodovina verskozakladnih gozdov 1004-1945, tipkopis.

LITERATURA

Buberl, Michael: *Drahtseilförderung im forstlichen Betriebe*. Wien 1884.

Bucknall, J. Smith: *Cable or rope traction*. London 1887.

Brate, Tadej: *Gozdne železnice na Slovenskem*. Ljubljana 1994.

Fankhauser: *Die Drahtseilriesen*. Bern 1873.

Fessel, Heinrich: Beschreibung des Manganerz – Bergbaues zu Vigunsa und dessen schwebender Seilpremsberg. *Zeitschrift des Berg und Hüttenmännischen Vereines für Kärnten*. Klagenfurt, 1875, Nr. 21/22, str. 359-369.

Gouvy, A.: Die Legirungen des Eisens – Ferro-mangan. *Internationaler Ber und Hüttenmännischer Congress Paris 1889, Stahl und Eisen*. Düsseldorf, 1890, Nr. 4.

⁴¹ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 12. 9. 1884.

⁴² AS, fond KID, fasc. 34, Geschäfts-und Betriebsbericht für das Geschäftsjahr 1888-1889.

⁴³ Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, str. 231.

⁴⁴ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 23. 3. 1889.

⁴⁵ A GM, fond KID, fasc. Zapisniki sej upravnega odbora KID, 12. 9. 1884.

Kostnapfel, Aleksander: *Optimizacija vlečnih in trdo vpetih nosilnih vrvi pri žičnicah : disertacija*. Ljubljana 1973.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina železarne Jesenice (1869-1918)*. Ljubljana 1954, vezani tipkopis.

Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana 1969.

Mitteilungen des krainisch - küstenländischen Forstvereins. Laibach, 1878, Heft 3.

Mitteilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereins. Laibach 1898.

Mitteilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereins. Laibach 1909.

Pourcel, A.: Über Ferromangan – Fabrication im Hochofen. *Stahl und Eisen*. Düsseldorf, 1885, Nr. 9.

Smolej, Igor: *Žičnica s Komarče. Preseki : Glasilo Gozdnega gospodarstva*. Bled, 1984, št. 4.

Smolej, Slavko: *Železarske Jesenice. Nova proizvodnja – Obzornik napredka v tehniki in gospodarstvu*. Ljubljana, let. 5, 1954.

Stephan, P.: *Die Drahtseilbahnen (Schwebbahnen)*. Berlin 1926.

Veber, Ivan: *Gozdovi bohinjskih fužinarjev*. Bled 1986.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Gravitationsseilbahnen der Krainer Industriegesellschaft

Der erste technische Direktor der Krainer Industriegesellschaft Lambert von Pantz leitete und steuerte die technologische Produktion der Eisenwerke in Gorenjska (Oberkrain) zwischen 1869 und 1889. Im Jahre 1873 gelang es ihm, Ferromangan im Hochofen in Javornik zu gewinnen, später auch im Hochofen in Sava, was eine sensationelle metallurgische Entdeckung bedeutete. Außer in der Metallurgie zeichnete sich Pantz auch im Bereich der Hydrotechnik und der Gravitationsseilbahnen aus. Im Jahre 1873 stellte er eine Gravitationsseilbahn her zum Transport von Manganerz von der Begunjščica, dann noch vier Forstseilbahnen in Bohinj zur Einbringung von Langholz und Holzkohle: 1876 von der Jelovica nach Podkorito, 1883 von der Jelovica nach Blatni graben in Soteska sowie von der Komarča nach Ukanc, im Jahre 1889 von Gorjuše nach Mokri log. Die Gravitationsseilbahnen von Pantz ermöglichten im Gebiet von Gorenjska einen schnellen, quantitativ ausreichenden, vor allem aber billigen Transport von Rohstoffen vom Hochgebirge ins Tal. Die Bergwerksbahn auf der Begunjščica stellte ein unersetzliches Glied in der Produktionskette des Ferromangan dar, dieses erfolgreichen Exportartikels der Krainer Industriegesellschaft. Forstseilbahnen ermöglichten eine wesentlich größere Liefermenge von Holzkohle, dem neben der Wasserkraft wichtigsten Energieträger der schwarzen Metallurgie von Gorenjska am Ende des 19. Jahrhunderts und trugen zur Intensivierung der Holzwirtschaft bei.

1.03 kratki znanstveni prispevek

UDK 778.18(497.12 Maribor):796.4
prejeto: 24. 7. 2003

Sergej Vrišer

dr. umetnostnozgodovinskih znanosti, redni profesor in muzejski svetnik v pokoju, Cankarjeva 25 a, SI-2000 Maribor

Mariborski sokolski prapori

IZVLEČEK

V obdobju med letoma 1914 in 1941 sta Sokol Maribor-matica in vodstvo mariborske sokolske župe razvili pet praporov. Od teh so v mariborskem Pokrajinskem muzeju ohranjeni trije, ki so v času okupacije doživljali različno usodo. Posebej razgibana je zgodovina prapora, ki so ga razvili 28. junija 1914.

KLJUČNE BESEDE

sokoli, prapori, Maribor

SUMMARY

THE BANNERS OF THE SOKOLI OF MARIBOR

In the period between 1914 and 1941 the Sokol Maribor – central society and the leadership of the Maribor Sokol district have spread five banners. Three of those, which during the occupation experienced different fates, are preserved and kept at the Pokrajinski muzej in Maribor. Especially variegated is the history of the banner that was spread on June 28th 1914.

KEY WORDS

Sokoli, banners, Maribor

Sokolstvo kot organizacija s telovadnim in narodno buditeljskim poslanstvom je že v avstro-ogrski monarhiji, še bolj pa v kraljevini Jugoslaviji, ko je bila njegova pot obarvana s političnim pridihom, skrbelo za javno uveljavljanje in učinkovito zunanjo podobo svojih društev. Najvidnejši znak so bili v tem smislu nedvomno kroji – uniforme članov sokolske formacije – društva pa so si tudi prizadevala, da vsako od njih razvije svoj prapor. Ponekod so poleg društvenega razvili še prapore za naraščaj in deco.

Leta 1863 je bilo v Ljubljani ustanovljeno društvo Južni Sokol, za njegov prapor iz leta 1864 pa so v glasilu Soko leta 1930 zapisali, da je "najstarejša sokolska zastava na slovanskem jugu".¹

Vse do prenehanja delovanja sokolske organizacije leta 1941 so društva nastopala s prapori različnih zasnov in velikosti. V Sokolskem glasniku so sicer že leta 1919 omenjali predlog, da bi vpejali enotne zastave v državnih barvah in z likom sokola vrh zastavnega kopja. Opustili naj bi tudi napise na zastavah, namesto njih pa naj bi v sprevodih in nastopih prvi desni krilni član nosil kovinsko tablico z napisom društva v latinici in cirilici.² Do uresničenja teh zamisli pa je prišlo le deloma in na skupnih nastopih sokolskih društev je bila raznoličnost praporov posebej očitna.

Pričujoči sestavek namenjam kratki zgodovini mariborskih sokolskih praporov, njihovemu nastanku, usodi, ki jih je doletela ob okupaciji, in delni "renesansi", ki vsaj trem od njih zagotavlja novo poslanstvo v muzejskem zavetju.

Prvo mariborsko sokolsko društvo je bilo ustanovljeno 24. marca 1907, leta 1913 pa so sklenili naročiti društveni prapor. Začeli so z zbiranjem denarja, prvi večji znesek pa je prispeval starosta društva dr. Franjo Rosina. Sklenili so, da naj praporu botruje Rosinova soproga, za praporščaka so izbrali dr. Rudolfa Ravnika, poznejšega mariborskega odvetnika, za razvitje prapora pa so določili 28. junij, torej Vidov dan leta 1914, ko naj bi bil prvi zlet mariborske sokolske župe v Rušah.

Kratek opis prapora: na temno rdečem svilenem ripsu (120 x 145 cm) je z ene strani vtkan sokolski emblem z letnico 1907 in napisom MARI-BOR, z druge strani pa sokol z razpetimi krili in telovadno ročko v krempljih ter letnico 1914 in napisom S SOKOLSTVOM K SVOBODI! Obe strani prapora obdaja ornamentirana rumena bordura, v kotih bordure vtkanе šesterokrake zvezde pa so morda spomin na ilirski grb, ki ga je sokolstvo uporabljalo v desetletjih svojega nastopanja v 19. stoletju.

Razvitje prapora in nasploh nastop v Rušah na dan dramatičnega 28. junija 1914 so znani, a ju kaže v zvezi z usodo prapora kratko ponoviti. Na zletu se je zbralo okoli 500 sokolov, od tega 178 v krojih. Poleg slovenskih društev so prihiteli še gostje iz Varaždina, navzoč pa je bil tudi starosta Slovenske sokolske zveze dr. Ivan Oražen.³

Če upoštevamo usodne dogodke tistega dne, namreč sarajevski atentat, o katerem zborovalci v Rušah dopoldne še niso nič vedeli, zvenijo besede, ki jih je izrekla botra gospa Rosinova, prav pre-roško. Med drugim je dejala, da naj novi prapor slovenske sokole vodi "do zmage in do tiste sreče, katero naš narod zasluži". Tudi besede na praporu, še bolj pa na traku, ki so ga pritrdili nanj – "V SOLNCU SVOBODE NOV USTVARIMO VEK!" – so precej nedvoumno razglašale misel na osamosvojitve slovanstva.

K slovesnemu vzdušju sta prispevali še sokolska in slovenska himna. Ob igranju himne Hej, Slovani, tako se je spominjal eden od udeležencev zborovanja, je prišlo do precej komičnega prizora, ko je občinstvo stoje pelo in so sokoli v krojih salutirali, za njimi pa so strumno udarili s petami in po vojaško pozdravili še žandarji, ki naj bi sicer budno pazili, da prireditvev ne zaide v protidržavno manifestacijo.⁴

Vest o atentatu se je dodobra razvedela šele do večera, a že naslednjega dne so se začele preiskave in aretacije udeležencev ruškega srečanja. Nastopilo je zadnje dejanje v zgodovini avstroogrske monarhije. V štirih letih prve svetovne vojne je delo sokolskih društev povsem prenehalo, vsaj v javnosti, saj se je miselnost o slovanskem uveljavljanju znotraj države, še močneje pa kot vizija lastne jugoslovanske države, le še krepila. Tudi s sokolskim praporom mariborskega društva se srečujemo šele ob zlomu monarhije.

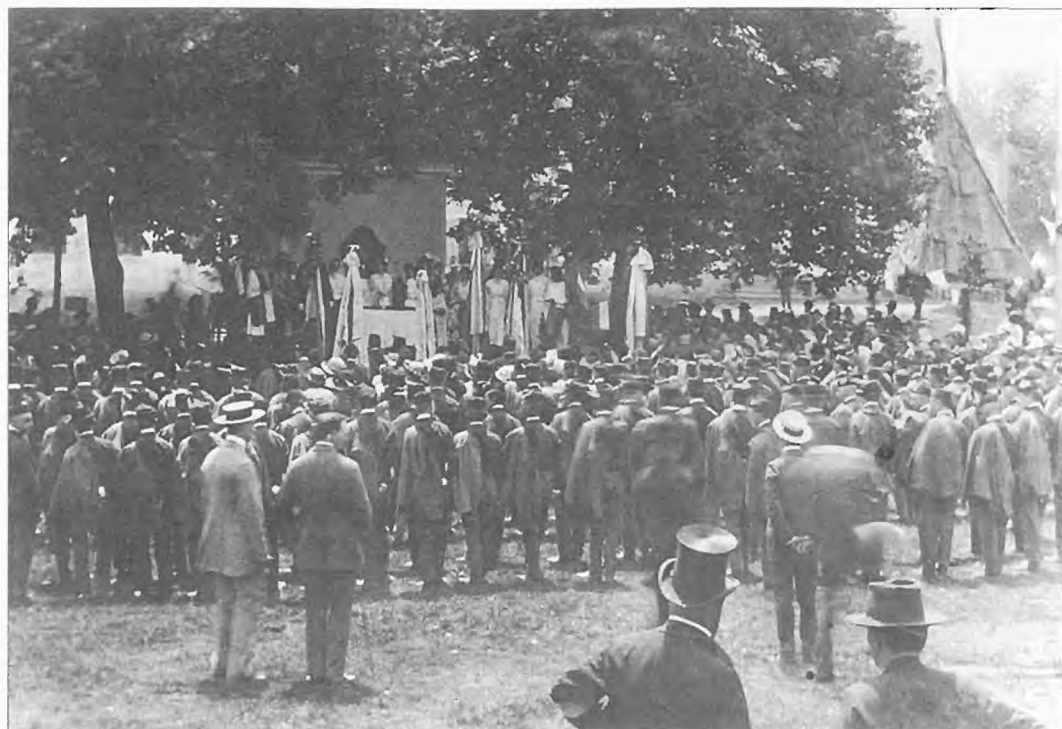
Mariborski sokoli so s praporom nastopili 15. decembra 1918, na dan prvega obhoda slovenske vojske pod poveljstvom generala Rudolfa Maistra. Na posnetku jih vidimo, ko čakajo, družno z orli, na začetek sprevoda. Praporščak Rudolf Ravnik stoji v sredini skupine, ob njem pa kot častna straža prapora s sabljo Zmago Hren, poznejši dolgoletni društveni praporščak.

¹ Soko, I, 30. 4. 1930, št. 1, str. 1.

² Sokolski Glasnik, III, 1919, str. 301.

³ Slovenski narod, 67, št. 148, 1. 7. 1914, str. 3, Sokolski zlet v Rušah. Za podatke se zahvaljujem tudi muzejski svetovalki Miti Grašič.

⁴ 75 let DTV Partizan Maribor-Center, Zgodovinski pregled, 1907-1914, str. 10.

*Razvitje mariborskega sokolskega prapora 28. junija 1914 v Rušah.
(Arhiv Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru)*

*Slavnostni sprevod 15. decembra 1918 v Mariboru. Sokolski društveni prapor
je tretji z desne, ob njem sta praporščak dr. Rudolf Ravnik in Zmago Hren.
(Arhiv Pokrajinskega muzeja v Mariboru)*

Mariborski sokolski prapori v Pokrajinskem muzeju v Mariboru: zgoraj društveni prapor iz leta 1914, spodaj prapor mariborske sokolske župe in naraščajniški prapora Sokola Maribor - matica. (Arhiv Pokrajinskega muzeja v Mariboru)

Preden nadaljujemo zgodovino prvega mariborskega sokolskega prapora, omenimo kratko še nadaljnje štiri prapore. Dne 19. junija 1921 so razvili prapor mariborske sokolske župe, "sprejet v dar od bratov neodrešene domovine" – mariborskih Primorcev. Osnutek za prapor je izdelal profesor in akademski slikar Viktor Cotič, botra pa je bila Vali Cotičeva, slikarjeva soproga.⁵

Prapor (80 x 105 cm) je zasnovan kot jugoslovanska tribarvnica, ki ima na sprednji, tj. napisni strani izvezena dva stoječa leva, med njima pa v krogu napis SOK. ŽUPA MARIBOR. Na drugi strani je v sredini tribarvnice sokol z razpetimi krili in ročko v krempljih, okrašeno s tribarvnim trakom.

Iz sestavka Kronika Mariborskega Sokola iz leta 1937 izvemo za nadaljnja dva prapora. V letu 1921 so podelili prapor jezdnemu odseku, enoti, ki se je z uspehom uveljavljala na mnogih nastopih in v sprevodih, kjer so jezdec nastopali tudi s svojo

fanfaro. Ker prapor ni več ohranjen, ga lahko opišem le po fotografiji in spominu. Šlo je za trikotni konjeniški prapor – standarto s sokolskim monogramom v latinici in cirilici, napisom, obšito s čopi v narodnih barvah. Prapor je bil pritrtjen na kovinsko kopje, ki ga je praporščak zataknil ob streme.

Tudi naslednji, naraščajniški prapor ni več ohranjen. Osnutek zanj je bil delo mariborskega trgovca in izdelovalca okvirov Mihe Vahtarja. Prapor je imel obliko kvadrata, po fotografiji spoznamo, da je bila sprednja stran v osredju v barvah slovenske tribarvnice in s črkovnim simbolom Sokola ter napisom NARAŠČAJ MARIBOR, širša bordura pa je bila v poševno našitih trakovih slovenske zastave. Iz društvene kronike izvemo še, da je prapor leta 1922 razvil starosta društva dr. Vladimir Serbec, botrovala mu je Vali Cotičeva, prvi praporščak pa je bil Danilo Vahtar.⁶

⁵ *Sokolski vestnik župe v Mariboru 1921-1927*, str. 66-67.

⁶ Kralj, *Sokolsko društvo Maribor-matica*, str. 6.

*Sokolski prapori na pogrebu kralja Aleksandra 18. oktobra 1934 v Beogradu.
Drugi z desne je društveni, tretji pa župni prapor iz Maribora.
(Fotoalbum Čuvajte Jugoslaviju, str. 41)*

Ker je bil prapor v slovenskih barvah, te pa v času šestojanuarske diktature in tudi še pozneje niso bile dovoljene, je naraščaj v zadnjem obdobju nastopal z novim praporom (84 x 84 cm). Napisna stran prapora je iz rdeče svile in ima v srebrnih črkah v sredini monogram Sokola in napis NARAŠČAJ MARIBOR-MATICA, druga stran je jugoslovanska tribarvnica z napisom ČUVAJMO JUGOSLAVIJO in s tremi v silueti oblikovanimi letečimi sokoli.

Kakor nasploh v sokolstvu so tudi mariborski sokoli s svojimi prapori sodelovali pri vseh narodnih manifestacijah, nastopih in zletih. Posebej kaže omeniti številno udeležbo sokolskih praporov pri pogrebu generala Maistra leta 1934 v Mariboru, pri pogrebu kralja Aleksandra istega leta v Beogradu in ob 30-letnici društva leta 1937 v Mariboru, ko je polkovnik Marko Božović pripel na prapor iz leta 1914 trak kralja Petra II.

Za konec še povojna usoda mariborskih praporov. V mariborskem Pokrajinskem muzeju se je v teku let nabralo v zbirki zastav kar nekaj sokolskih. V zbirki sta naraščajniška prapora iz Šoštanja iz leta 1939 in Selnice ob Dravi iz leta 1940. Od mariborskih so vojno in okupacijo srečno prestali trije prapori. Najprej naj omenim drugi naraščajniški prapor, ki je bil, če sodimo po ohranjenosti, shranjen na primernem mestu. V mariborski muzej ga

je prinesel mariborski slikar in nekdanji sokolski načelnik Zlatko Zei.

Posebej pa bi se pomudili pri župnem in društvenem praporu. Prvega je, če se prav spominjam, muzej prav tako pridobil po zaslugi Zlatka Zeija. Prapor je bil očitno skrit zložen nekje na vlažnem, menda celo zakopan, zato je blago precej poškodovano, vendar dovolj pričevalno in vredno muzejskega varstva.

Zgodbo zase pa pripoveduje najstarejši, torej društveni prapor iz leta 1914. Rodil se je v dramatičnih okoliščinah pred prvo vojno viхро in nato zvit in odložen v vojnih letih pričakal prvo Jugoslavijo, prav tako varno spravljen pa je bil med okupacijo v drugi svetovni vojni. Zašit je bil v posteljno odejo pri zavedni slovenski družini Urekovih na Mestnem vrhu pri Ptujju, kamor je prišel po daljši poti preko Lenarta. Skrit je dočkal tudi drugo jugoslovansko državo.

Z Zmagom Hrenom, upokojenim železniškim uradnikom, nekoč pa Maistrovim borcem in društvenim praporščakom, sva se nekega dne v sedemdesetih letih odpeljala po prapor, da ga prevzameva za mariborski Pokrajinski muzej. Zmago Hren je ganjen poljubil staro obledelo svilo in je tudi še pozneje večkrat prihajal v muzej in se ustavljal ob praporu, na katerega so ga vezali mnogi spomini iz razgibane sokolske preteklosti.

LITERATURA

- Čuvajte Jugoslaviju* (ur. Stjepan Čelar). Ljubljana : Jugoslavenska Sokolska matica, 1934.
- Kralj, Alfred: Sokolsko društvo Maribor – matica. Maribor 1937.
- 75 let DTV Partizan Maribor-Center* (ur. Zlatko Zei). Maribor : Partizan, 1982.
- Soko*, List prednjaštva Sokola Kraljevine Jugoslavije, 30. 4. 1930, let. I, št. 1.
- Sokolski Glasnik*, III, 1919.
- Sokolski vestnik župe v Mariboru 1921-1927*. Maribor 1927.
- Sokolski zlet v Rušah. *Slovenski narod*, 67, 1. 7. 1914, št. 148, str. 3.

 Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Mariborer Vereinsfahnen des Sokol

Der Beitrag setzt sich mit der Geschichte der Fahnen des Turnvereins Sokol Maribor-Matica und der Sokol-Suppanei Maribor auseinander. Die erste Vereinsfahne des Mariborer Sokol wurde in Ruše enthüllt, die nächsten – die Suppanei-Fahne, die Standarte der Reiter-Gruppe und zwei Fahnen des Sokol-Nachwuchses in Maribor in der Zeit bis zum Beginn des Zweiten Weltkriegs. Die Mitglieder des Mariborer Sokolvereins nahmen mit ihren Fahnen an zahlreichen Auftritten, Turnerversammlungen, Umzügen und Begräbnissen teil.

In der Kriegszeit wurden die Mariborer Fahnen an verschiedenen Orten versteckt, erhalten haben sich die Vereins- und die Suppanei-Fahne sowie eine Fahne des Sokol-Nachwuchses neueren Datums, die sich in der Sammlung der Fahnen und Standarten im Regional-Museum Maribor (Regionalni muzej Maribor) befinden.

1.02 pregledni znanstveni članek

UDK 655.425(597.4 Ljubljana)
prejeto: 12. 5. 2003

Rok Glavan

univ. dipl. kulturolog, antikvar - svetovalec, Trubarjev antikvariat, Mestni trg 25, SI-1000 Ljubljana

Antikvariat v Ljubljani

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zgodovino in delovanje antikvariatov v Ljubljani. Antikvariat je posebna knjigarna, kjer so naprodaj stare ali rabljene knjige ter tiski. V zahodni Evropi se omenjajo prvi antikvariat že v 17. stoletju, v Ljubljani pa zasledimo prvo omembo leta 1775. Med letoma 1879 in 1999 je delovalo v Ljubljani dvajset antikvariatov. Danes je Trubarjev antikvariat Cankarjeve založbe na Mestnem trgu 25 največji in najstarejši antikvariat v Ljubljani in Sloveniji. Začetki delovanja segajo v leto 1945. V zadnjih dvajsetih letih se je preusmeril iz antikvariata s starimi knjigami predvsem v antikvariat, ki trguje z rabljenimi knjigami. Poleg tega so v Trubarjevem antikvariatu pripravili prvo dražbo starih knjig in tiskov na področju bivše Jugoslavije.

KLJUČNE BESEDE

antikvariat, stare knjige, knjigotrštvo, Trubarjev antikvariat, Ljubljana

SUMMARY

SECOND HAND BOOKSHOPS IN LJUBLJANA

The contribution deals with the history and activity of second hand bookshops in Ljubljana. A second hand bookshop is a special bookshop, which sells old or used books and prints. First second hand bookshops are in Western Europe mentioned in the 17th century, and we find the first mentioning for Ljubljana in 1775. Between the years 1879 and 1999 twenty second-hand bookshops were in operation in Ljubljana. At present the Trubarjev antikvariat (second hand bookshop) of the Cankarjeva založba at Mestni trg 25 is the largest and oldest second hand bookshop in Ljubljana and in Slovenia. Its beginnings reach in the year 1945. In recent years, it redirected from a second hand bookshop to mainly selling used books. Among other, the Trubarjev antikvariat has organised the first auction of old books and prints on the territory of the former Yugoslavia.

KEY WORDS

Second hand bookshops, old books, bookselling, Trubarjev antikvariat, Ljubljana

Antikvariat v svetu

Antikvariat niso le knjigarne, kjer so naprodaj stare knjige. To je "posvečen prostor", kjer se zbirajo ljudje, ki tudi takrat, ko ne nameravajo ničesar kupiti, pridejo, pogledajo, kdo je tu, kaj dela in kaj je novega na policah. "Novo" pa je vedno staro. Antikvariat je posebna knjigarna, v kateri ni nikoli znano, kakšno knjižno gradivo bo lahko ponudila. Zgodovina tovrstnega delovanja na Slovenskem sega v konec 18. stoletja, vendar so viri redki. Iskanje je omejeno na Adresarje, v katerih so opisane obrti in trgovine. Tudi literature z antikvarnega področja v slovenščini ni. Relativno veliko je tovrstne literature na Zahodu. Prednjačita Velika Britanija in Nemčija.

V Enciklopediji Slovenije zasledimo takšno definicijo: "Antikvariat je knjigarna, ki trguje z redkimi, starimi, rabljenimi knjigami, starimi tiski, rokopisi, atlasi, geografskimi kartami in periodičnimi publikacijami."¹

Po mnenju Marjana Podgorška najdemo najobširnejšo definicijo antikvariata v Lexikon des Buchwessens iz leta 1952: "Antikvariat se ne omejuje samo na trgovino z rabljenimi knjigami, temveč trguje tudi z novimi znanstvenimi knjigami večjega obsega ali z zahtevnejšo literaturo. Najpomembnejši je nakup in prodaja dragocenih in redkih knjig, posebno inkunabul. Posebno mesto imajo tudi rokopisi, lesorezi, bakrorezi..."

Antikvariat v tem smislu ima mednarodni pomen. Poznamo znanstveni, bibliofilski in moderni antikvariat. Pri prodaji so pomembni katalogi in avkcije. Bistvena razlika med knjigarno in antikvariatom je cena. Knjigarna ima od založnika oblikovane cene, antikvariat pa oblikuje ceno sam."²

Bibliofilski antikvariat ponuja predvsem lepe dragocene knjige: prve izdaje posameznih literarnih del, inkunabule (knjige, tiskane pred letom 1500), bibliofilske izdaje (izdaje, ki jih odlikuje majhno število oštevilčenih izvodov, posebna vezava in papir, podpis avtorja ali ilustratorja...), stare in hkrati redke knjige, korespondence znanih osebnosti, komentirane izdaje klasikov.

Znanstveni antikvariat trguje z znanstveno literaturo. Znotraj njega je možna specializacija na humanistiko ali na naravoslovje. V Evropi je veliko tako specializiranih antikvariatov. Kupec oziroma zbiralec dobi tu veliko literature z določenega znanstvenega področja.

Umetnostni antikvariat zbira literaturo s področja likovne umetnosti, reprodukcije likovnih del, umetniško in dekorativno grafiko. Dekorativna grafika je imela na začetku tiskarstva vlogo "ilustracije". Te so zaradi svojega natančnega načina

izdelave, ročnega obarvanja in lepote motivov poimenovane za dekorativno grafiko.

Tiskana dekorativna grafika je starejša od tiskanja knjig. Že v 14. stoletju so v lesorezni tehniki tiskali na tekstil svetniške podobe. Papir je omogočil bolj kvalitetne in cenejše odtise. To je s pridom izkoristila Cerkev in s temi tiski tudi popularizirala vero. V to obdobje postavljamo začetek dekorativne grafike. Zemljevidi iz 16., 17. in 18. stoletja so bili v času izida praktično uporabni, danes pa jih uvrščamo med dekorativno grafiko. S tem pojmom poimenujemo ilustracije z vseh znanstvenih področij (tehnik, medicine, naravoslovja, geografije, zgodovine, teologije...), izdelane v vseh tiskarskih tehnikah (lesorez, bakrorez, jeklorez, litografija). Tako specializirani antikvariat lahko delujejo le v večjih kulturnih ali ekonomskih centrih v deželah, kjer je visoko uveljavljena kultura zbirateljstva. Pri nas to žal ni mogoče, saj so propadli že mnogi poskusi povsem navadnega knjižnega antikvariata. Zbirateljstva kultura se pri nas šele razvija. Obdobje po drugi svetovni vojni je negativno vplivalo na zbiranje starin in umetnin, med katere prištevajo tudi redke tiske. Poleg tega pa je v Sloveniji zelo malo dobrega tiskanega gradiva in gradiva, ki bi omogočalo delovanje specializiranega antikvariata.

Moderni antikvariat je definiran takole: "Moderni antikvariat je del knjižnega trga za predmete tega trga, ki jih iz raznih razlogov ni mogoče prodati ali pa se zelo težko prodajo po prvotno določenih cenah. Značilnost tega trga je svobodno oblikovanje cen."³ Poznavanje antikvariata je pogosto omejeno le na kupovanje knjig v njem. Antikvariat je knjigarna, ki kupuje in prodaja stare knjige in tiske. Zanj je značilno svobodno oblikovanje cen, odvisno od ponudbe in povpraševanja. Obstajajo specializirani antikvariat, ki trgujejo s tiski z različnih področij.

Nastanek antikvariata kot takšnega je težko natančno določiti. Prav gotovo korenine trgovanja s starimi knjigami segajo do dražb, ki so se konec 16. in na začetku 17. stoletja razširile iz Nizozemske. Prvo znano dražbo je pripravilo podjetje Elsevier iz Leidna na Nizozemskem. Že sredi 16. stoletja so knjigovezi in knjigarnarji ponujali knjige po znižanih cenah.⁴ Še starejše navezave nas bi gotovo pripeljale do srednjeveškega trgovanja. To lahko trdimo še posebej v navezi z zapisom Williama Rees-Mogga: "Kakor dolgo obstajajo knjige, tako dolgo obstajajo njihovi zbiratelji in kjer so zbiratelji, mora obstajati tudi trgovina, da zadovolji njihove potrebe."⁵

Prve organizirane antikvariate zasledimo v za-

¹ Enciklopedija Slovenije I, str. 89.

² Podgoršek, O antikvariatu, str. 101.

³ Otto, *Das Moderne Antiquariat*, str. 5.

⁴ Podgoršek, O antikvariatu, str. 102.

⁵ Rees-Mogg, *How to buy rare books*, str. 18.

četku 18. stoletja v Angliji, Franciji, Nemčiji in na Nizozemskem. Pravi razcvet pa doživijo s francosko revolucijo, ko pride do sekularizacije samostanskih in zaplemb plemiških knjižnic. Leta 1839 je knjigar Frommann na Nizozemskem izdal katalog knjig po znižanih cenah. Ta datum štejemo za pravi začetek modernega antikvariata.⁶

Založnik neprodanih ali slabo prodajanih knjig ni uničil ali jih občasno prodajal po znižanih cenah, ampak jih je prepustil antikvarju. Razlog za slabo prodajo knjig je bil in je še v preveliki produkciji in prevelikem številu založnikov. Tako so včasih neprodane knjige prepuščali antikvarjem in Židom. Ker vemo, kako so nekdanje cenili Žide, lahko iz tega sklepamo, da tudi antikvarji niso bili prav priljubljeni.

Zagrebski Jutarnji list je 8. aprila 2001 objavil zanimiv opis antikvariata Zvonimirja Milčeca: "Antikvariat ni knjigarna, ki je le trgovina. Antikvariat je mnogo več. Vanj ne prihajajo kupci, da bi nekaj načrtovano kupili. Redko se zgodi, da kupec že z vrat povpraša po določenem naslovu ali pa: "Ali je kaj novega?" Toda tudi "novo", ki je na policah med starimi in prašnimi knjigami, je novo le v tem smislu, da je redko videno. Smisel antikvariata pa ni v tem, da knjigo kupite, ampak, da jo najdete. Pravzaprav je še bolj pomembno, da jo iščete. Ravno v tem je lepota, draž in strast. Obiski antikvariata, brskanje po policah, prah in vonj po starem so ritual, ki sčasoma prerastejo v navado in potrebo. V brzicah vsakodnevnih obvez je antikvariat rešilna bilka, kjer si odpočijemo med knjigami, zajamemo sapo in naberemo moči ali pa se srečamo z znanci. Spoznali pa smo jih ravno preko oziroma med prašnimi kupi knjig."⁷

Antikvariat v Ljubljani do leta 1945

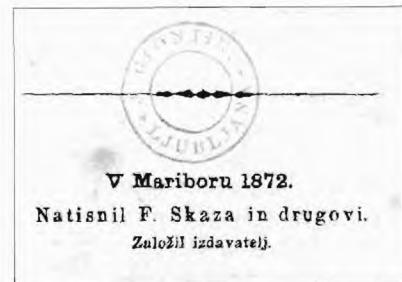
V svetu je delovanje antikvariatov ustaljena dejavnost. Pri nas jih je bilo pred drugo svetovno vojno kar nekaj. Ker so poklic antikvarjev večkrat zamenjali s poklicem kramarja, je težko izslediti čas, ko se je pri nas prvič odprl antikvariat.

Dr. Franja Dular, vodja knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani, piše: "Knjigarje in antikvarje srečamo tudi med založniki. Ta kombinacija je pogosta zlasti v kasnejših stoletjih in nenazadnje tudi v modernem času. Knjigar, antikvar in založnik je bil v drugi polovici 18. stoletja Johann Friderik Eger. Da se je ukvarjal s preprodajanjem starih tiskov, izvemo namreč iz oglasa, ki ga je dal objaviti v Wochentliches Kundschaftblatt des Herzogthums Krain z dne 18. 3. 1775, v katerem išče izgubljen Mandelčev tisk Genealogija iz leta

1577. Druga omemba pa je dražbeni katalog^{8,9} Na začetkih knjigotrštva na Kranjskem so se pogosto križali poklici knjigotržca, knjigoveza, tiskarja in antikvarja.

"Eden prvih antikvarjev v Ljubljani je bil po našem mnenju Ignaz Merk (1750-1797). Sprva je bil zaposlen pri založniku Kleinmayrju, nato pa se je osamosvojil in poleg knjig ponujal še antikvarne knjige, čokolado in dišeče vode."¹⁰

Prvi na Slovenskem registrirani antikvar je bil v Ljubljani knjigarnar in založnik Johann (Janez) Giontini (1818-1879). Njegov sin Jakob (1860-1924), ki ga je nasledil, se je kasneje popolnoma posvetil le antikvarnim knjigam.¹¹

Žiga antikvariata Giontini*

Antikvariata Jakoba Giontinija se spominja tudi akademik dr. Janez Milčinski: "Oče je imel rad knjige, kupoval jih je, a praviloma rabljene. Ne spomnim se, da bi bil kdaj kupoval nove, morda kakšno Schwentnerjevo izdajo; drugače jih je dobil pri Giontiniju, v antikvariatu na Mestnem trgu, blizu Tranče. V antikvariatu je bil gospod Giontini s svojim ščipalnikom, ki se ga ne spominjam dobro, zato pa mi je bolje ostala v spominu njegova trgovina, police s knjigami in njegov okrogli žig, ki so ga nosile vse njegove knjige v notranjem levem

⁶ Podgoršek, O antikvariatu, str. 102.

⁷ Milčec, Zatvorena knjiga antikvariata, str. 7.

⁸ Leta 1788 je tiskar in založnik Eger prodajal knjižnico škofa Herbersteina. Ob tem je nastal tudi najstarejši dražbeni katalog, ki ga hrani Narodni muzej. (Dular, Živeti od knjig, str. 21).

⁹ Dular, Živeti od knjig, str. 65.

¹⁰ Dular, Knjigotrška ponudba na Kranjskem, str. 62.

¹¹ Enciklopedija Slovenije 1, str. 89.

* Vse objavljeno slikovno gradivo je iz arhiva avtorja.

spodnjem kotu sprednje platnice. Zraven je bila zapisana tudi cena, včasih še v kronah.¹²

Poleg knjigarne in založbe sta delovala antikvariata tudi pri knjigarju Ottu Wagnerju in v sklopu podjetja Kleinmayr&Bamberg.¹³

Eden redkih virov za spoznavanje preteklosti antikvariata v Ljubljani so adresarji, kjer so bili zbrani popisi prebivalstva in njihove dejavnosti. Gewerbliches Adressbuch der Südlichen Provinzen Oesterreich iz leta 1879 ima rubriko "Knjižne, umetniške in glasbene trgovine", kjer je navedenih pet lastnikov: Ottomar Bamberg in Johann Giontini, ki sta bila znana tudi kot založnika, ter Amalia Kleer, Albine Schaffer in Sigmund Till.¹⁴

V adresarjih prvikrat odkrijemo poimensko omembo antikvariata v Fischer's Allgemeiner Wohnungs - Anzeiger iz leta 1900. Kot knjigarna in antikvariat je omenjena prodajalna Otta Fischerja na Kongresnem trgu št. 9 ter prodajalne muzikalij, knjig in umetnin Otto Fischer na Kongresnem trgu 9, Johann Giontini na Mestnem trgu 9, Katoliška knjigarna na Stolnem trgu 5 (današnji Ciril-Metodov trg), Kleinmayr&Bamberg na Kongresnem trgu 5 in Schwentner Leopold na Burgplatz 5 (današnji Dvorni trg).¹⁵

Omembo knjižnega antikvariata najdemo v Deutscher Kalender für Krain iz leta 1908. Kot knjigarna in antikvariat je omenjena prodajalna Otta Fischerja.¹⁶

Koledar iz leta 1909 ima napisanih le šest knjigarn, ki pa so se ukvarjale tudi s prodajo starin, umetnin in starih knjig. Med njimi najdemo Katoliško knjigarno, knjigarno Kleinmayr&Bamberg, knjigarno Lavoslava Schwentnerja, Johana Giontinja, Richarda Drischela in Narodno knjigarno.¹⁷ Žal v tem koledarju niso navedeni naslovi, kje so se te prodajalne nahajale.

Naslovna knjiga in zaznamek trgovin in obrtov za deželno stolno mesto Ljubljano iz leta 1912 prinaša ponovno le seznam trgovin v umetninami, knjigami in muzikalijami. Lastniki so bili: Breznik Anton, Kongresni trg 15; Drischel Richard, Kongresni trg 9; Giontini Ivan, Mestni trg 17; Katoliška bukvarna, Pred škofijo 5; Kleinmayr&Bamberg, Kongresni trg 2; Narodna knjigarna, Prešernova (današnja Čopova) 7; Schwentner Lavoslav, Prešernova 3 ter Till Karel z družabnikom Till Roso in Windeis Ottom na Kongresnem trgu 8.¹⁸

Karl Till
Saibach
Congressplatz.

Reklamni napis Karla Tilla

Leta 1928 omenja adresar v Ljubljani dva antikvariata. Nova založba ga je imela na Kongresnem trgu 1 in podružnico na Mestnem trgu 17 (prej I. Giontini). Drugi pa je bil antikvariat Hinka Sevarja na Starem trgu 34. Poleg teh je omenjena še prodajalna antikvitet (Antiquite's Sv. Petra cesta 24) in 11 starinarjev: Franja Bratovž, Gallusovo nabrežje 7; Martin Drame, Gallusovo nabrežje 29; Golob Marija, Gallusovo nabrežje 33; Hinko Hieng, Mestni trg 17/III; Amalija Jurečič, Gallusovo nabrežje 27; Antonija Kikelj, Krakovski nasip 10; Apolonija Kraškovič, Gallusovo nabrežje 21; Karolina Mohar, Gallusovo nabrežje 19; Marija Prekuh, Gallusovo nabrežje 25; Ivan Zajec, Gallusovo nabrežje 15 in Ivana Zorko, Gallusovo nabrežje 33.¹⁹

Antikvariat Hinka Sevarja na Starem trgu v Ljubljani

¹² Milčinski, *Leta za pet drugih*, str. 230.

¹³ *Enciklopedija Slovenije 1*, str. 89.

¹⁴ Vittorelli, *Gewerbliches Adressbuch*, str. 154.

¹⁵ Fischer's *Allgemeiner Wohnungs - Anzeiger*, str. 161 in 164.

¹⁶ *Deutscher Kalender für Krain*, 1908, str. 236.

¹⁷ *Deutscher Kalender für Krain*, 1909, str. 239.

¹⁸ *Naslovna knjiga in zaznamek trgovin*, str. 140.

¹⁹ *Adresar mesta Ljubljane in okolice*, 1928, str. 516 in 572.

Adresar iz 1933 ima posebno rubriko Antikvariat. V njej so omenjeni: Antikvariat Tizian na Sv. Petra cesti (današnja Trubarjeva ulica) 4, Horvat Herman na Rimski 13, Jamnik Ursula na Starem trgu 10 in Sevar Hinko na Starem trgu 34.²⁰ Podrobni seznam industrije, trgovine in obrti v Dravski banovini iz istega leta pa med antikvariatimi omenja le Novo založbo d.z.o.z. na Kongresnem trgu 19.²¹

Žal je skorajda nemogoče ugotoviti, kaj se je v takratnih antikvariatih prodajalo. Ena izmed informacij so redke objave v dnevnem časopisju oziroma katalogi novih knjig, katerim je na koncu dodan še seznam starih. Na podlagi današnjega stanja lahko domnevamo, da je šlo največkrat za prodajo starih zalog ali pa rabljenih knjig. Večina izmed antikvariatov je knjige na notranji strani platnic opremljala z majhno nalepko ali pa z žigom. Tradicijo so povzeli od knjigarjev, ki so na ta način opozarjali bralce, kje je bila knjiga kupljena. Prav na podlagi nalepk lahko ugotovimo, katere knjige so prodajali v antikvariatu.

Kot zanimivo izhodišče za preverjanje prodajnega fonda antikvariata na začetku 20. stoletja povzemimo nekaj podatkov iz kataloga antikvarja in knjigarja Otta Fischerja. Katalog je danes prava redkost na antikvarnem trgu. Katalog z naslovom: *Eine Reiche Sammlung von Büchern aus allen Wissenschaften worunter auch slavische Literatur* je izšel okoli leta 1900 (točna letnica ni navedena). Katalog v nemškem jeziku s podnaslovom *Antiquariatslager-Katalog Nr. 1* obsega ponudbo 2705 tiskov. Ti so razdeljeni na 18 področij (teologija, filozofija, pravo, državoiznanstvo in politika, medicina, nemška literatura in jezik, umetnost, glasba in gledališče, zgodovina, alpinizem, vojskovanje, klasična filologija in antika, naravoslovje, tehnologija in mehanika, kmetijstvo-lov-gozdarstvo, obrt, literatura v tujih jezikih, slovanski jeziki, dodatek).

Knjige v nemškem jeziku zavzemajo kar 80% ponudbe. Največji delež zaseda področje nemške literature in jezika s 697 tiski. Literatura v slovenščini je zastopana z 202 tiskoma. Ti izhajajo iz osrednjega in vzhodnega dela današnje Slovenije, medtem ko tiskov s Primorske in Goriške ni v ponudbi. Med še danes pomembnimi in redkimi knjigami za našo kulturno zgodovino zasledimo delo Balthasarja Hacqueta *Mineralog. botan. Lustreise v. dem Berg Terglou in Krain zu dem Berg Glockner in Tyrol* iz leta 1783, drugo izdajo Valvasorjeve *Die Ehre des Herzogthums Krain*, ki je izšla v letih 1877 in 1879 v Novem mestu, delo Franza Antona Steinberga *Gründliche nachricht von dem in dem Inner Crain gelegenen Czir-*

nitzer See iz leta 1758, kar 19 različnih del jezikoslovca Frana Miklošiča, *Deutsch windisches Wörterbuch*, ki ga je sestavil Ožbolt Gutschmann in je izšel leta 1789 v Celovcu, in nenazadnje štiri zanimive "prekmurske" tiske (Augustich: *Navuk vorszkega jezika za zacsetnike* 1876, Horvath: *Kerstjansko-katolicsanzki kalendar za leto 1865*, Kessics: *Zgodbe vogerszkoga kralesztva* 1848 in *Peszmene knjige, krszcsanszke nove, szpravlene evangyelicsanszskim gmainam* 1823). Najstarejša knjiga v katalogu je izbor Terencovih komedij iz leta 1747.

Poleg rabljenih in starih knjig je Fischer v katalogu ponudil tudi knjige, ki jih je sam založil. Tako je tudi najdražja knjiga v katalogu, faksimile 118 tabel imenovanih *Codex Suprasliensis*, izšla v njegovi založbi.

Prodajni katalog knjigarnarja in antikvarja Otta Fischerja

Okoli 2100 kataložnih števil je bilo namenjenih strokovni literaturi. V posebnem oddelku je Fischer ponudil 450 naslovov v slovanskih jezikih. Na podlagi tega lahko zaključimo, da je bil katalog namenjen predvsem predstavitvi strokovne literature z različnih področij. Malo več kot 15% je bil

²⁰ Adresar mesta Ljubljane in okolice, 1933, str. 504.

²¹ Podrobni seznam industrije, trgovine in obrti v Dravski banovini, str. 1.

delež literature v slovanskih jeziki. Ta katalog je vsekekor ogledalo takratne ponudbe in povpraševanja na trgu antikvarnih knjig v Ljubljani na začetku 20. stoletja.

Zanimivo parodijo na takratni knjigotrški poklic prinašajo *Ljubljanske slike* pisatelja in časnikarja Jakoba Alešovca. Rodil se je 24. julija 1842 v Skaručni, umrl pa je 17. oktobra 1901 v Ljubljani. Bil je ljudski pisatelj v dobrem pomenu besede; brez umetniškega stremjenja je pisal preprosto z veliko hudomušnosti in šegavosti. Izdajal je časopis *Brencelj* v lažnjivi obleki, ki je začel izhajati leta 1869 ter nato s presledki do leta 1885. V njem je napadal politične veljake in se obenem postavil na stran Janeza Bleiweisa. Zaradi zbadljivosti se je Alešovca samega prijel vzdevek "Brencelj". List je bil večkrat zaplenjen, avtor pa je zaradi tega presedel tudi dva meseca v zaporu na Žabjeku.

Ljubljanske slike so sprva izhajale v listu *Triglav*, leta 1869 kot *Laibacher Typen*. Prvikrat so izšle v knjižni obliki leta 1879 in nato še leta 1911. Podobe ljubljanskega sveta pod drobnogledom, kot so slike podnaslovljene, nam na humoren način predstavljajo podobe ljubljanskih stanov in poklicev. Bukvarja – knjigotržca je Alešovec poimenoval *Homo agens productis literaribus*.

"Tea trgovca pa ni ustvaril Bog, ampak naredil se je šele, ko so drugi iznašli papir in jeli nanj pisati sveto in nesveto, lepo in grdo, koristno in škodljivo. Prav oživil se je pa šele potem, ko je iznašel Gutenberg tisk, drugi pa še marsikaj drugega, s čimer se zdaj polni prazni papir. Knjigotržec sam pa vsega tega ni iznašel, ampak je prišel na svoje mesto kot prodajalec, ki sprejema to, kar so naredili drugi, in daje to naprej – ker, če bi ostalo njemu, bi ne vedel, kaj početi z blagom.

V Ljubljano je prišel ta rod za kulturo, kakor pride za vojakom v deželo branjevec. Prišel je iz tujine, zato je prinesel najprvo k nam tuje blago, kakor ima tudi vojaški branjevec pri sebi le take reči, katerih so vojaki navajeni. Šele pozneje se je ozrl na druge in nakupil po deželi pridelkov, kar jih je dobil, da je potem imel tudi za tiste kaj, ki tuje hrane še niso bili navajeni.

Iz tega vzroka so ljubljanski knjigotržci po večini naši narodnosti škodljivi ljudje. Oni so kolikortoliko tiste cevi, po katerih se še zmeraj pretaka tuj duh v naše duševne posode. Domači pridelki jim diše le, če se vidi že naprej, da bo polovico dobička ali nemara še več kot ves – ostal njim; pri tujih izdelkih pa nimajo tako tanke vesti.

Glavna hrana teh trgovcev so odstotki, t.j. navadno po 25 kr od goldinarja. Nekaterim je pa to premalo; zato zakladajo knjige, t.j. kupijo izdelke drugih ljudi in jih dajo tiskati na svoje troške; torej naj bodo trgovci sami razdeljeni v dve vrsti:

Samo prodajalec knjig (*Homo agens libris aliorum*).

Ta trgovec ne zastavi svojega kapitala v zalogo; večji del njegove zaloge je lastnina drugih ljudi; on jo ima le na prodaj ali v "komisiji". Če proda kaj, obdrži četrtno kupa zase; česar pa ne proda, gre spomladi o "lipskem semnju" svojo pot nazaj (taka roba se imenuje "rak"), ali pa še dalje ostane v njegovem predalu. Nevarnosti pri tem za te vrste trgovca ni nobene, ker se ogibajo tega blaga še celo tatovi. Na plen pa ta trgovec ne čaka samo v svojem brlogu, ampak pošilja svojim "kuntom" najnovejša dela tudi "na ogled" domov, in če kdo take vrste vrinjene reči ne pošlje nenačete nazaj, mora plačati – ne pomaga nič.

Poseben dobrotnik je tak pajk slovenskemu pisatelju, ker jemlje tudi od njega četrtno, če mu izroči svoje delo za prodajo; s tem je zavarovan pisatelj in založnik zoper vsak dobiček, kajti od 100 knjig že 25 ni več njegovih, brž ko jih je poslal knjigarju; od prodanih pa ne vidi nobenega krajcarja leto in dan, ker tako veli "knjigotržni red". Zato pride na svetlo tako malo slovenskih knjig, kajti pisatelj sam, če jih že da v tisk na svoje troške, jih vendar ne bo sam nosil prodajat po svetu.

Za slovensko književnost ima torej ta knjigotržec vsekako velike zasluge, zato pa tudi on pri njih veliko ne zasluži. Čeravno se peča tudi še z drugimi raznimi brkljarjami, vendar le životari; do lastne hiše ne pride – in če pride, ni tako trdna, da bi se ne mogla podreti. Ta rastlina je pri nas tuja, in zato ne pride do pravega cvetja, čeravno se ji tu pa tam priliva iz višave.²²

Danes je v Sloveniji veliko privatnih knjigarn, ki Alešovčevemu spisu sledijo. Komisijska prodaja je brez tveganja za trgovca, saj celotno breme nosi založnik. Drugo vrsto trgovca je Alešovec označil kot: Knjigotržec založnik (*Homo agens literaribus productis editor*).

"Če govorimo o sesavkah te vrste v Ljubljani, je toliko, kakor bi jih navedli z imeni, ker jih je pičlo malo. Nemškega izvirnega ne pride v Ljubljano skoro nič na dan, in kdor kaj takega založi, se pozneje praska za ušesom, hiš pa si ne zida. Boljše se že godi tistemu, ki daje na svetlo slovenske reči za ljudstvo. Če zadene dobro in se spozna na vreme, ni ravno silnega dobička, a pošten zaslužek in lepe obresti. Najboljše pa izhajajo založniki pobožnih slovenskih knjig. Pisatelji takih knjig so le duhovniki, torej dobre duše, ki pičlo malo zahtevajo za svoj rokopis. Ta rokopis kupi knjigotržec, ki je po svoji izobrazbi in poslu le knjigovez; kupi ga le enkrat, a knjigo da na svetlo po večkrat – tako, da je njegov dobiček ogromen. To pričajo hiše, ki jih da tak trgovec počasi prepisati na svoje ime. Čeravno ima torej tak možakar svoje bogastvo le od slovenskih peres (a ta peresa ne obogate), vendar ni taka narodna ščuka, kakor bi

²² Alešovec, *Ljubljanske slike*, str. 17-18.

moral biti po vsem tem. Marsikateri je še celo tak nehvaležnej, da gre volit ob volitvah nemškutarje, od katerih si ni prislužil nobenega krajcarja. Srce ima namreč tak sesavec iz papirja; bogati se od tujih peres. Če pa pride pisatelj, ki je pomagal s svojim peresom trgovcu do te ali one hiše, v zadrego in ga prosi pomoči, dobi en goldinar za vselej; in če spomni trgovca na dobiček, mu bo znal ta celo po knjigah dokazati, da je imel pri njegovem delu vselej izgubo. Če je trgovec naroden, njegova narodnost ni mnogo vredna; kajti gotovo, da se za narod ne bo ruiniral, še manj pa se dal zapreti. Sicer mu pa tudi ni treba; saj lahko tako živi.²³

Tako je zapisal o založnikih Alešovec. Da Slovenci očitno nimamo pravega odnosa do založnikov, nam pove tudi zgodba o založniku Lavoslavu Schwentnerju, ki je bil na začetku 20. stoletja prvi pravi moderni založnik in mecen literatov. Poleg številnih otroških in priročniških knjig je izdal tudi knjige avtorjev slovenske moderne. Kot je zapisal Miha Kovač, so tudi njega uvrstili v "Alešovčeve" kategorije: "V tedanji umetniški srenji je veljalo za samoumevno, da je bil Schwentner kot založnik hkrati tudi mecen slovenskih pisateljev. Cankar je k njemu neprestano hodil po predujme za knjige, ki jih še ni napisal. Na določeni točki mu je Schwentner dejal: "Oprosti, Ivan, zdaj ti pa ne morem dati več avansa. Sem ti plačal že za deset knjig, ti pa mi nisi dostavil rokopisa še niti za eno." In je iz tega nastal vseplošen škandal. Ne zato, ker bi se odkrilo, koliko je Cankar dolžan Schwentnerju, ampak so se vsi zgražali nad samopašnim in oholim založnikom, ki da služi na račun avtorjev, mu gre samo za denar, nič pa mu ni do tega, da bi subvencioniral slovensko kulturo.

Drugače povedano, Schwentner je kot založnik doživel javno sramoto, ko se je potegnil za svoj denar; v hipu, ko se je začel obnašati ekonomično, je obveljal za nekoga, ki dela nekaj umazanega, manjvrednega in grdega.²⁴

Po drugi svetovni vojni sta v Ljubljani delovala Antikvariat Mladinske knjige v Nazorjevi ulici 1, ki ga je vodil Janez Dolžan, in Antikvariat Cankarjeve založbe na Miklošičevi cesti 16 pod vodstvom Štefana Tausiga.²⁵

Janez Dolžan (16. julij 1910 – 5. avgust 1984) je bil po končani gimnaziji do leta 1931 praktikant v Jugoslovanski knjigarni. Do leta 1937 je vodil knjigarno Nove založbe v Ljubljani, nato pa je odprl lastno knjigarno z antikvariatom, filatelijo, numizmatiko in umetninami. Po letu 1945 je kot izkušen knjigar usmerjal in moderniziral slovensko knjigo-

trstvo, vzgojil vrsto knjigarjev in v času med 1948 in 1972 ustanovil široko mrežo knjigarn za založbo Mladinska knjiga.²⁶

Štefan Tausig (1. april 1909 – 5. julij 1979) je po gimnaziji v Varaždinu študiral na Medicinski fakulteti v Zagrebu in Münchnu. Po 2. svetovni vojni je bil sprva zaposlen pri Slovenskem knjižnem zavodu, obenem je bil dve leti honorarni upravnik Centralne tehnične knjižnice. Leta 1947²⁷ se je zaposlil v Cankarjevi založbi, kjer je ustanovil in vodil antikvariat, ki se je leta 1965 ob preselitvi v nove prostore preimenoval v Trubarjev antikvariat. Za slovenske knjižnice je pridobil več redkih knjig iz tujine, izdal pa je tudi reprodukcijske ponatise redkih knjig in grafičnih listov.²⁸

Gesli v Enciklopediji Slovenije sta skorajda edina zapisa o antikvarjih, ki so delovali v Ljubljani po drugi svetovni vojni. Tudi za druga obdobja je težko dobiti uporabne podatke o antikvarjih. Karkoli naletimo nanje, je to izjemno odkritje. Tako v gradivu, zbranem ob zbiranju drobcev preteklosti o antikvariatih pri nas, hranim nekaj osebnih predmetov in zapiskov Hinka Sevarja, ki je imel od leta 1932 dalje antikvariat na Starem trgu 34.²⁹

Antikvar Hinko Sevar

²³ Alešovec, *Ljubljanske slike*, str. 19-20.

²⁴ Kovač, *Knjiga, ta poskočna stara gospa*, str. 5.

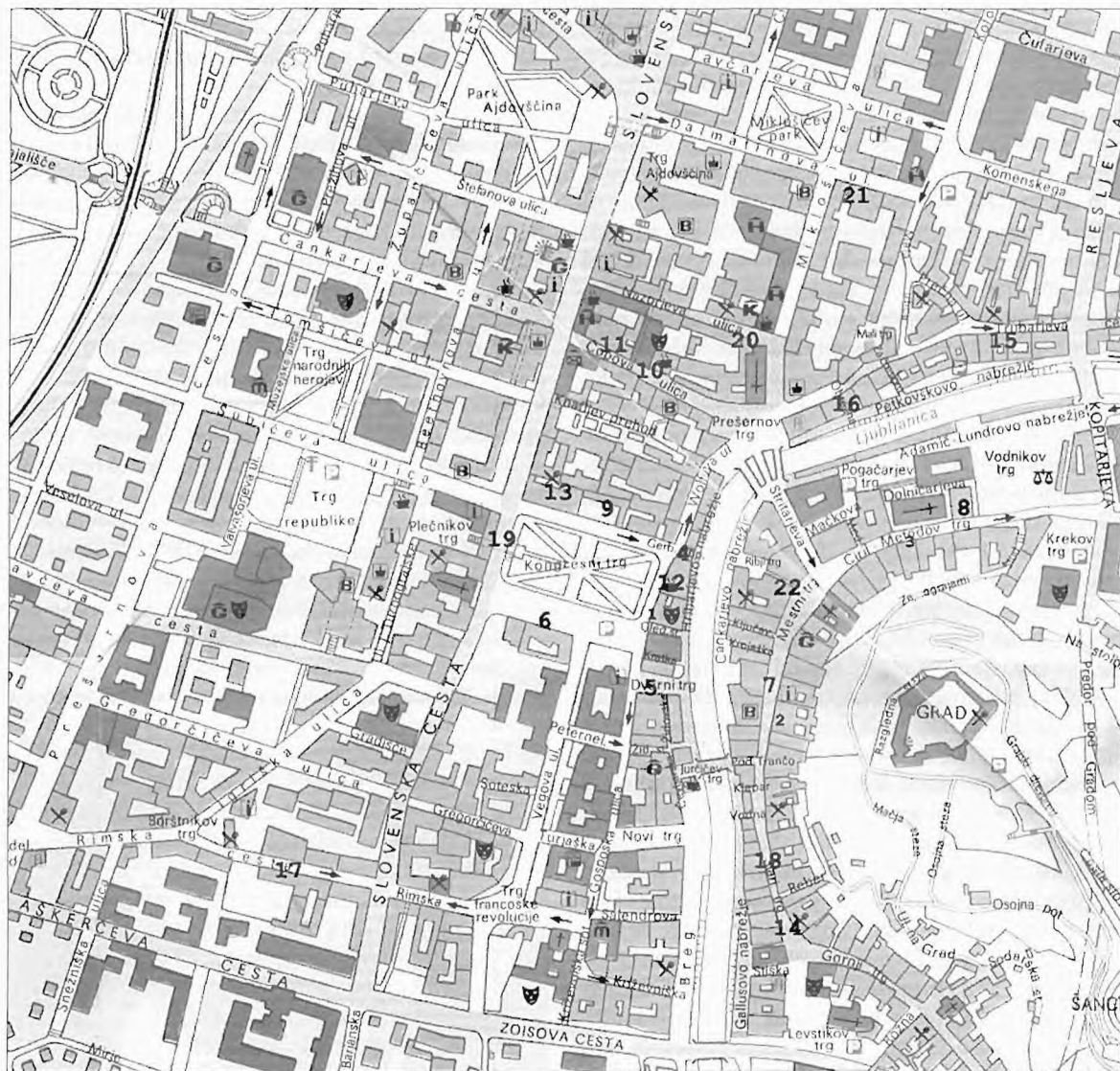
²⁵ *Veliki adresar glavnega mesta Ljubljane*, str. 112.

²⁶ *Enciklopedija Slovenije 2*, str. 305.

²⁷ Arhiv Cankarjeve založbe d.d., Matična knjiga zaposlenih.

²⁸ *Enciklopedija Slovenije 13*, str. 190.

²⁹ Arhiv avtorja, Pogodba o najemu lokala z dne 1. oktobra 1932.

Pregled lokacij ljubljanskih antikvariata med letoma 1879 in 1999

Žig antikvariata Sevar

Prvotni družinski priimek je bil Sever, vendar je zavoljo številnih preimenovanj tujih oblastnikov na koncu ostal priimek Sevar. Pravzaprav je po podatkih v Spominski knjigi zapisano, da je imel vsakdo izmed treh bratov drugačno obliko priimka (Ševar, Sevar, Sever). Hinko Sevar je bil rojen leta

1866 v Slovenski Bistrici. Že od nekdaj je bil povezan s knjigami, saj omenja: "Ta stari stric je imel in zelo častil v sobici pod streho spravljene lutrovske slovenske knjige, še iz časov slov. reformacije. Iste sem jaz po svoji stari teti podedoval pa o tem, enkrat kasneje."³⁰ Žal se rokopis konča prej, kot pa bi mogli izvedeti, za kakšne knjige je šlo, po informacijah pa tudi še živeči svojci ne vedo nič o tem.

Kdaj je antikvariat Sevar nehal delovati, žal ni znano. Vsekakor ga Adresar iz leta 1955 ne omenja več.³¹ Knjigi se je zapisal tudi njegov nečak Ivo Sever, ki je imel lastno knjigarno in založbo. Med ponudbo antikvarja Sevarja je bil tudi doprsni kip pisatelja Antona Aškercar. Razglednica prča o tem,

³⁰ Arhiv avtorja, Hinko Sevar: Spominska knjiga, rokopis, brez datuma.

³¹ Veliki adresar glavnega mesta Ljubljane, str. 112.

da so bile upodobitve slovenskih piscev popularen prodajni artikel. Na hrbtu razglednice je zapisano: "Kip Ant. Aškerca model g. akad. kip. prof. A. Repič. 1912 založil Hinko Sevar v Ljubljani. Cena kipcu 30 cm x 50 cm 10 K."³² Iz tega sledi, da je antikvar naročil določeno število kipcev in jih nato prodajal svojim strankam. Na podlagi tega lahko sklepamo, da antikvariati niso prodajali le knjig in tiskov. Priljubljene so bile upodobitve slovenskih pisateljev in pesnikov ter ljudskih junakov.

Žal antikvarji in antikvariati niso pustili veliko sledov o svojem delu. S pregledom lokacij, kje so se nahajali antikvariati, lahko ugotovimo, da je bila največja gostota tovrstne dejavnosti v letih od 1879 do 1999 na Kongresnem trgu (7), nato sledijo Mestni trg (4), Stari trg (2), Čopova ulica (2) ter Dvorni trg, Ciril-Metodov trg, Rimska, Trubarjeva in Nazorjeva ulica (1). Omenim naj še, da je po Adresarju iz leta 1928 opazna koncentracija stariharjev (9) na Gallusovem nabrežju.

Usode antikvariatov so podobne usodam knjig. Mislim, da Slovenci nimamo pravega odnosa do tovrstne oblike knjigotrštva. Ko so okoli leta 1994 ukinitvi antikvariat Mladinske knjige v Nazorjevi ulici, ni bila o tem napisana niti vrstica v časopisju. Na srečo ljubiteljev knjig in zaposlenih v Trubarjevem antikvariatu se njim kaj podobnega do sedaj še ni zgodilo. Eden resnejših poskusov po postopni ukinitvi je bil sprožen leta 1996, ko je Cankarjeva založba, katere del je Trubarjev antikvariat, nameravala le tega umakniti v dvoriščni del zgradbe na Mestnem trgu in ga celo razdeliti na dve lokaciji. S pravočasno akcijo zaposlenih in protesti obiskovalcev je bilo nesmiselno in "protikulturno" dejanje zaustavljeno.³³

Trubarjev antikvariat

Po drugi svetovni vojni je po ukinitvi antikvariata Mladinske knjige ostal edini v Ljubljani le Trubarjev antikvariat. Ta je danes najstarejši in največji antikvariat v Sloveniji. Njegovo področje so le knjige in tiski. V njem se mešajo lastnosti modernega, umetnostnega, bibliofilskega in drugih vrst antikvariatov. Na voljo so stare in rabljene knjige, stare razglednice in fotografije, poškodovane nove knjige in knjige, ki jih založbe ne morejo prodati, stara in dekorativna grafika, stari zemljevidi, plakati, vedute mest, letaki...

Trubarjev antikvariat je nastal iz prvega povojnega antikvariata, ki je menda deloval v okviru Cankarjeve založbe že leta 1945.³⁴ Založba nima ohranjenih zapisov o začetku te dejavnosti. Po po-

govorih z nekaterimi starejšimi zbiralci in zaposlenimi bi lahko trdili, da je začetek Antikvariata Cankarjeve založbe verjetno zaznamovan s prihodom Štefana Tausiga v Cankarjevo založbo 1. januarja 1947.³⁵ Prvi prostori so bili v skladišču na Kopitarjevi ulici, kasneje se je preselil v kletne prostore na Miklošičevo 16 (bivša Kleinmayr&Bambergova knjigarna).

Leta 1965 je antikvariat s pomočjo osebnega poznanstva med takratnim vodjem Štefanom Tausigom in politikom Ivanom Mačkom dobil prostore na Mestnem trgu 25, kjer je še danes. Antikvariat Cankarjeve založbe se je takrat preimenoval v Trubarjev antikvariat. Ob tej priložnosti so izdali ponatis znamenitega letaka: *Ain newes lied von den kraynerischen bauren*. Sramotilni letak, ki je v originalu izšel leta 1515 v svarilo kmečkim puntarjem, nosi med tekstom tudi slovenske besede (Le vkup uboga gmajna, Stara pravda). Ponatisnjen je bil v 250 izvodih, od tega 50 na star, ročno izdelan papir.

Ain newes lied von den kraynerischen bauren.

Es ist wunder zu der bauren vntzuel thet sich so ser aus praetzi. In kurg-er zeit zu krieg vnd streit tham maniger her von weitten. Aus irer gemain thet si schreiben Stara prauda/ain yeder wolt sich erchen/series hern gut nun schwechen. Leuthup leuthup leuthup leuthup woga gmajna mit gmainem rat sy thamen darfur gschloffer machthe das ist war.

Der adel guet/ans so freyem maet/ thet sich gar starck auff schwingen/ er macht das postwar nit der legh/ mit vechen vnd mit ringen/ der bauren schat/ was ruffen dar. Stara prauda/ die lang knecht theten piangen mit spießen vnd mit stongen. Leuthup. l. l. l. woga gmajna/ der bauren pundt was yet trent/ ie thamer west vmb das endt.

Der bauren list/ man nit vergift/ zu singen vnd zu schreiben/ in irem mit das edel pluet/ er dacht si zu vertreiben/ sy schayen ser ye lenger ye met/ Stara prauda/ den gschlich nit schencken/ ic nüg vñ gwin zu bedene/ en. Leuthup. l. l. l. woga gmajna/ ir thamer sol ab wenden/ er müß der krieg vor enden.

Der bauren rat/ gar offi vnd diat/ gen Cili het thet schicken/ beger do vil/ ain selzam spil/ die stat thet sich erquicken/ mit puchsen gütis/ schrechen thut. Stara prauda/ ain yeder schwür bey seinem ayd/ es solt der stat werden layd. Leuthup. l. l. l. woga gmajna/ wir wellens frischlich vaben an/ thamen darin leben lan.

Ains tag nit weyt nach vesper zeit/ die bauren theten herdingen/ wolt zu der stat/ in iatner/ so not/ vermaint die zu bezwingen/ mit irer macht/ sy herg das lacht. Stara prauda/ paid was in entgegn/ gan/ man glach sy auff der walfstat stan. Leuthup. l. l. l. woga gmajna. ic puchffen wou den krachen/ das spil wil sich machen.

Gar paid darnach/ ain spil da gschach/ gar maniger ward erschochent auff der bauren sey/ in klainer zeit/ es het ain endt/ ir puchen/ erlich aus In/ hetten klain gewin. Stara prauda. Sy haben die schang verlorit/ man hat in trucken gschoen. Leuthup. l. l. l. woga gmajna/ durch Ir falsch sin vnd arglist/ er hangen vnd auch gespiß.

Letak, ponatisnjen ob odprtju Trubarjevega antikvarata na Mestnem trgu 25 leta 1965

³² Arhiv avtorja, Razglednica (fotografija) kipca Antona Aškerca.

³³ Dvoršak, Kulturna revolucija odpravlja antikvariat.

³⁴ Arhiv avtorja, Pogovor z Vido Gaspari-Tausig.

³⁵ Arhiv Cankarjeve založbe d.d., Matična knjiga zaposlenih.

Marjan Podgoršek (levo) in Štefan Tausig

Dr. Janez Milčinski je zapisal: "Nekako v začetku sedemdesetih let sem odkril Trubarjev antikvariat nasproti Magistrata in v njem Štefana Tausiga, sposobnega knjigotrčca, zelo razgledanega, kakor so bili prizadevni in razgledani tudi tisti, ki so mu sledili. Tausig je bil resničen format na tem področju, pa dovolj trgovec, da ni bil sentimental. Knjige je imel rad, a jih ni zase nikdar kupoval, niti zbiral, niti nosil domov, v antikvariatu pa je prebil večino svojega časa."³⁶

Z upokojitvijo Štefana Tausiga 31. marca 1969³⁷ je prevzel vodstvo antikvariata Marjan Podgoršek in ga vodil do upokojitve 31. marca 1981.³⁸ Od tedaj ga vodi Stanka Golob. Marjan Podgoršek je tudi edini antikvar, ki je dosedaj prejel Schwentnerjevo nagrado (1985) za dosežke na področju knjigotrštva. Za prizadevanje in uspehe pri iskanju starih tiskov pa je leta 1974 dobil plaketo Udruženja izdavača i knjižara Jugoslavije.³⁹

Na začetku delovanja je delo antikvariata temeljilo predvsem na kataloški prodaji knjig in tiskov. Antikvariat je med letoma 1953 in 1957 izdajal tudi edini redni jugoslovanski katalog antikvarnih knjig – Novosti antikvariata Cankarjeve založbe.

Prodajni fond so sestavljale knjige in tiski iz različnih virov, Milčinski pa je o izbiri zapisal sledeče: "Včasih je prišla kakšna večja pošiljka, ko se je ta ali ona knjižnica odločila, da bo razprodala dvojnike ali nezanimiva dela. Koprška narodna knjižnica je prodala vse s področja medicine, pa tudi nekaj drugega, kar je bilo zunaj njenega programa, denar pa so potrebovali za nakup novih knjig. Drugi vir je bil kapucinski samostan iz

Nazarij, tretji vir pa so bile zasebne knjižnice, iz katerih so prišle tudi zelo zanimive stvari."⁴⁰

Antikvariat se je na začetku močno nagibal k bibliofilskemu in umetnostnemu ter znanstvenemu antikvariatu. Danes je to moderni antikvariat, ki še vedno trguje tudi s knjigami, ki sodijo v bibliofilski ali umetnostni antikvariat. Preobrat je posledica pomanjkanja starejše literature. Starejše knjige so na policah nadomestile novejše ali pa tiste, ki izvirajo iz neprodanih zalog založb.

Antikvariat ponuja na približno 300 metrih polic v pritličju in prvem nadstropju okoli 6500 knjig. Po hitrem pregledu lahko opazimo, da prevladujeta leposlovje in humanistika. Gradivo za prodajo antikvariat pridobiva z odkupom. Prva možnost za odkup je že dolga leta gradivo, ki ga prinesejo v prodajo fizične osebe. Velikokrat študentje, ki so opustili ali končali študij, ljudje v finančni ali prostorski stiski, dediči in lastniki, ki jih knjiga ne mika več, prodajo knjige. Knjige za odkup prinese stranka sama, če pa gre za večjo količino, si jih kdo od zaposlenih ogleda na domu. Po cenitvi stranki izplačajo denar za prinesene knjige, če se seveda strinja z ocenitvijo. Če ne, ji knjige vrnejo. Zaposleni pravijo, da ljudje velikokrat precenjujejo prinesene knjige, tako da le približno 15% knjig stranke realno ocenijo.

Osnovni dejavnosti Trubarjevega antikvariata sta vsekakor odkup in prodaja starih in rabljenih knjig ter tiskov. Antikvariat je posrednik pri iskanju zelenega gradiva, skrbi za popularizacijo in profesionalizacijo poklica in dejavnosti ter za oživljanje kulturne preteklosti in mestnega jedra. Stalno spremljajo gradivo, ki prihaja v prodajo in ki je še na voljo na trgu starih knjig. S svojim delovanjem je Trubarjev antikvariat pomagal dopolniti marsikatero javno in zasebno knjižnico. Na prvo mesto postavlja javne knjižnice, kajti načelo antikvariata je, da je gradivo v knjižnicah dostopno večjemu krogu uporabnikov.

Iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, Univerzitetne knjižnice Maribor in drugih knjižnic redno prihajajo sezname "želja", kjer so našete ukradene, uničene ali izgubljene knjige. Če je možno, skušajo v najkrajšem času priskrbeti ustrezno gradivo. Antikvariat torej posreduje, a tudi išče redke in pomembne tiske. Zato je v stalnih stikih predvsem s srednjeevropskimi antikvarji. Z njihovo pomočjo je nemalo pomembnih del prišlo v naše knjižnice. Po njegovi zaslugi je tako Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani obogatila svojo zbirko s Trubarjevim *Ta pervim delom tiga noviga testamenta* iz let 1557-58.⁴¹

Ob eni izmed pridobitev za Narodni muzej v Ljubljani je dr. Branko Reisp zapisal: "Iz nave-

³⁶ Milčinski, *Leta za pet drugih*, str. 231.

³⁷ Arhiv Cankarjeve založbe d.d., Matična knjiga zaposlenih.

³⁸ Arhiv Cankarjeve založbe d.d., Matična knjiga zaposlenih.

³⁹ Arhiv avtorja, Plaketi Marjana Podgorška.

⁴⁰ Milčinski, *Leta za pet drugih*, str. 231.

⁴¹ *Enciklopedija Slovenije 1*, str. 89.

denih podatkov je med drugim razvidna pomembna posredovalna kulturna funkcija, ki jo je pri izpopolnjevanju zbirke Valvasorjevih izdaj za Narodni muzej opravil pod vodstvom Štefana Tausiga in nato Marjana Podgorška ter Stanke Golob leta 1965 ustanovljeni reprezentativni Trubarjev antikvariat Cankarjeve založbe v Ljubljani.⁴²

Poleg osnovne funkcije odkupa in prodaje starih in rabljenih knjig Trubarjev antikvariat opravlja tudi založniško dejavnost. V času svojega delovanja je izdal 33 ponatisov Trubarjevih in še nekaterih drugih zgodnjih za slovenstvo pomembnih besedil. Naklade ponatisov so bile majhne in namenjene predvsem bibliofilom. Zaradi nizke naklade so bili tudi hitro prodani.

Novejša in medijsko zelo odmevna dejavnost pa je dražba starih knjig in tiskov. Prve dražbe so bile v Evropi že konec 16. stoletja. Organiziralo jih je podjetje Elesevier iz Leidna na Nizozemskem.⁴³ Danes je v letu dni po Evropi in ZDA vsaj 50 večjih knjižnih dražb. Na zahodu je dražba danes skoraj izključna oblika prodaje redkih knjig, rokopisov, inkunabul ter drugih redkih starih tiskov.

Izložba Trubarjevega antikvariata okoli leta 1966

Za prodajalca je dražba možnost, da dobi ponujeni tisk najvišjo ali pa vsaj pravično ceno. Prav tako pa je dražba pomembna zaradi popularizacije in medijske odmevnosti, ki jo gradivo na ta način pridobi. Tu ne gre zgolj za propagando. Preko dražb in še posebej dražbenih katalogov lahko zbiralci preučujejo tiske, sledijo trenutni ponudbi in se tako odločajo za nakup ali prodajo. Poleg dražbenih hiš organizirajo dražbe tudi nekateri antikvariati. Dražbenik pripravi pred vsako dražbo ustrezen katalog, v katerem so opisani vsi ponujeni tiski. Rees-Mogg pravi, "da se skoraj ne bi zmotili, če bi te opise imenovali kar znanost, saj vsebujejo toliko terminov, ki laiku povedo prav malo, hkrati pa knjigo opišejo do popolnosti".⁴⁴

Leta 1998 je Trubarjev antikvariat kot prvi na ozemlju bivše Jugoslavije pripravil Dražbo starih knjig in tiskov. Na osnovi pregleda literature o dražbah, poznavanju pravil in obiska dražb v tujini so jo pripravili 23. aprila 1998 ob Svetovnem dnevu knjige. Na dražbi so ponudili starejše otroške knjige in še nekaj drugih knjižnih raritet. Dražba je bila uspešna in to je bila spodbuda in dokaz, da so na pravi poti. Dražbe potekajo v prostorih antikvariata. Sprva je prišlo le od 20 do 25 kupcev, na zadnjih dražbah pa je bilo že več kot 60 resnih kupcev. Poleg dražb v antikvariatu so izvedli tudi tri zelo uspešne in odmevne dražbe v Cankarjevem domu. Na 16., 17. in 18. knjižnem sejmu so namreč pripravili dražbo redkih in zelo zanimivih tiskov. Tako je slovenski knjižni trg doživel dosedaj že petnajst dražb, kjer je bilo ponujenih kar nekaj starih knjižnih zakladov in raritet. Doslej največja redkost je bil poskusni odtis Zemljevida Slovenske dežele, ki ga je izdal Peter Kozler leta 1852 in je tudi dosegel do sedaj najvišjo ceno.

Za utrinek z dražbe komentar Mateje Hrastar v Mladini 24. aprila 2000: "V sobi, obdani s knjigami, je bilo dobesedno zatohlo. V levem kotu so bile razstavljene lepoticke – 109 naslovov... Pred začetkom se prijavijo in dobijo kartončke s številkami in si ogledajo ponujene knjige, v katalogu označijo tiste, za katere se bodo potegovali. In nekateri si celo napišejo ceno, do katere bodo licitirali. Potem si zamislite sceno iz britanskega filma – knjižni klub, karirasti suknjiči, pretežno moški višjih srednjih let, knjižni molji par excellence, debela očala, polivinilaste vrečke v rokah in skrita strast v očeh. Oh, knjige!"

A neopisljiv je blesk v očeh zadovoljnega kupca. Zelo rahel nasmešek na ustih in tisto nekaj, kar izraža potešitev, srečo, nedvomno pa zmago-slavje.⁴⁵

⁴² Reisp, Na poseben način odtisnjeni Valvasorjevi Topografiji, str. 326.

⁴³ Podgoršek, O antikvariatu, str. 102.

⁴⁴ Rees-Mogg, *How to buy rare books*, str. 80.

⁴⁵ Hrastar, *Do nebes in nazaj*, str. 78.

10. DRAŽBA STARIH KNJIG IN TISKOV

17. KNJIŽNI SEJEM

CANKARJEV DOM LJUBLJANA, DVORANA LILI NOVY,
PETEK 30. NOVEMBER 2001 OB 18 URI

ORGANIZATOR: CANKARJEVA ZALOŽBA D.D., TRUBARJEV ANTIKVIARIAT LJUBLJANA

Dražbeni katalog Trubarjevega antikvariata

Cilj dražb je poleg prodaje seveda tudi promocija stare slovenske knjige in njeno pravilno vmeščanje v cenovne razrede. Da je bil cilj dosežen, govori izjava enega izmed zbiralcev: "To, kar je Stritar v literarnem smislu storil s Prešernom, ste z dražbami vi. Dali ste mu pravo ceno!"⁴⁶

Trubarjev antikvariat tudi redno sodeluje na sejmu starin in umetnin Antika, ki ga v zadnjem času enkrat letno pripravlja Društvo galeristov in antikvarjev Slovenije. Ponudbo na prodajnem prostoru antikvariata sestavljajo posebej izbrane in za to priložnost shranjene knjižne redkosti, dekorativna grafika, stari zemljevidi in posebne publikacije (plakati, letaki, razglednice). Takšna prireditve je imenitna priložnost za izmenjavo informacij, idej in predvsem strank, saj se stranke, ki zahajajo v knjižni antikvariat, razlikujejo od tistih, ki obiskujejo antikvariate z drugimi starinami.

V Ljubljani je v devetdesetih letih dvajsetega stoletja nastal strogo specializiran Šolski antikvariat DZS na Ribjem trgu. Počasi se je na trg starih knjig prebil Edo Torkar, ki je začel svojo knjižno pot z bukvarno na Jesenicah, kasneje v Kranju in Radovljici, do nedavnega pa je imel knjižni antikvariat na Ključavničarski ulici 4. Na tem mestu je ponujal stare knjige od leta 1997. Trgovina je bila

obvezno odprta ob nedeljah v času boljšega trga. Ostali tržni dnevi pa so se menjavali.

Drugi antikvariat se je pojavil v sklopu starinarne Marajna z Ježice (Tesovnikova 100), kjer Ciril Ulčar že vrsto let na nedeljskem boljšem trgu v stari Ljubljani razveseljuje zbiralce in naključne iskalce starih in rabljenih knjig. Leta 1997 je s svojo dejavnostjo uradno prenehal, še vedno pa je redni prodajalec na boljšem trgu.

Vsako soboto in nedeljo srečamo na Cankarjevem nabrežju Jožeta Petka iz Šiške, ki kot pravi ulični antikvar ponuja knjige. Ob naštetih ne smemo spregledati kulturnega delavca in založnika Dušana Cunjaka, ki na Čevljarskem mostu ponuja nove in rabljene knjige. Aprila 2001 je odprl tudi antikvariat na Gornjem trgu, ki ga je leto kasneje preselil na Gallusovo nabrežje. Kljub temu, da ima antikvariat svoje prodajne prostore, pa lastnik še vedno najraje prodaja na mostu, saj ima več obiskovalcev. V Ljubljani je nekaj starinarov, ki poleg drugih starih predmetov priložnostno prodajajo tudi stare tiske.

Poleg Ljubljane so odprli antikvariate še v Kopru, kjer je 1999 nastal antikvariat Libris, v Celju, kjer že nekaj let deluje knjigarna in antikvariat Antika, leta 2001 pa je tudi v Mariboru odprl vrata knjižni antikvariat Pisana beseda.

Knjižni

ANTIKVARIAT

Edo Torkar, Radovljica

Radovljica, Linhartov trg 21

Tel. (04) 531-22-17

Odpri:

SREDA in PETEK

10-12, 17-19

Ljubljana, Ključavničarska 4

Tel. (01) 425-26-81

Odpri:

SOBOTA in NEDELJA

10-14

Reklamni oglas Eda Torkarja

⁴⁶ Arhiv avtorja, Pogovor z Milanom Škrabcem.

Poleg antikvariatov se s posredovanjem stare in predvsem rabljene knjige ukvarjata še bibliofilski društvi v Ljubljani in Mariboru. V Ljubljani deluje Bukvarna v prostorih nekdanje galerije Emonska vrata na Kongresnem trgu. Njen vodja je Miran Ivan Knez. Njihova prva naloga naj bi bila reševanje knjig pred uničenjem. Nekaj knjig je na voljo brezplačno, s prodajo drugih pa kot pravi Knez: "Ob prodaji knjig si ne želimo nobenega dobička, le toliko, da pokrijemo stroške."⁴⁷ V Mariboru pa imajo bukvarno Ciproš.

Zgodovina antikvariatov je težko izsledljiva. Kot glavni vir služijo Adresarji, v katerih pa pogosto ni naveden naslov antikvariata. Zaradi diskontinuitete zvezkov in nerednih ali pomanjkljivih objav ne moremo slediti delovanju posameznega antikvariata. Lahko označimo le obdobje, v katerem je deloval. Pri odkrivanju lokacij pa opazimo, da je nekaj antikvariatov menjalo lastnika, dejavnost pa je ostala enaka.

Odkrivanje zgodovine antikvariatov bi prav gotovo pripomoglo k boljšemu spoznavanju naše kulturne zgodovine. Res je, da veliko vemo o življenju in delu književnih ustvarjalcev, založnikov, o zgodovini tiska in tiskarn, le malo pa vemo o tem, kakšno usodo so imele knjige. Ravno o slednjem nam lahko še največ pove zgodovina antikvariatov.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv avtorja (V letih 1994 do 2003 zbrano slikovno gradivo, fotokopije člankov iz časopisov, zapiski pogovorov, spominska knjiga in dokumentacija Hinka Sevarja).

Arhiv Cankarjeve založbe d.d. v Ljubljani

LITERATURA

130 let Blasnikove tiskarne. Ljubljana : Sindikalna podružnica Blasnikove tiskarne, 1959.

Adresar mesta Ljubljane in okolice. Ljubljana : Adana, 1928.

Adresar mesta Ljubljane in okolice. Ljubljana : Tisk in založba tiskarna "Grafika" d.z.o.z., 1933.

Alešovec, Jakob: *Ljubljanske slike.* Ljubljana : Katališka bukvarna, 1911.

Andrejka, dr. Rudolf: *Trgovska zgodovina Špitalske ulice v Ljubljani.* Ljubljana : Trgovski tovariš, 1935.

Arko, Albin: *Tristoletnica tiskarstva v Ljubljani.* Ljubljana : Trubarjev antikvariat, 2000.

Deutscher Kalender für Krain und das Küstenland auf das Jahr 1908. Ljubljana : Kleinmayr & Bamberg, 1908.

Deutscher Kalender für Krain. Adress und auskunftsbuch für Krain und das Küstenland. Ljubljana : Kleinmayr & Bamberg, 1909.

Dular, Anja: *Živeti od knjig – zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja.* Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.

Dular, Franja: *Knjigotrška ponudba na Kranjskem od 17. do začetka 19. stoletja.* Ljubljana, Doktorska disertacija na Filozofski fakulteti, 2000.

Dvoršak, Andrej: Kulturna revolucija odpravlja antikvariat. *Slovenske novice*, VI, št. 112, 17. 5. 1996, str. 12-13.

Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987-2002.

Fischer, Otto: *Eine Reiche Sammlung von Büchern aus allen Wissenschaften worunter auch slavische Literatur.* Ljubljana : Otto Fischer.

Fischer's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst vollständigem Behörden, Handels u. Gewerbe Adressbuch für die Landeshauptstadt Laibach und mit ihren Vororten. Ljubljana : Otto Fischer, 1900.

Hahonina, Ksenija: Vonj starega papirja. *Mladina*, 59, št. 2, 15. 1. 2001, str. 56-57.

Hrastar, Mateja: Do nebes in nazaj. *Mladina*, 58, št. 17-18, 24. 4. 2000, str. 78.

Kovač, Miha: Knjiga, ta poskočna stara gospa. *Delo*, XLIV, št. 100, 4. 5. 2002, str. 5.

Milčec, Zvonimir: Zatvorena knjiga antikvariata. *Jutarnji list* (Zagreb), 4, št. 97, 8. 4. 2001, str. 7.

Milčinski, Janez: *Leta za pet drugih.* Ljubljana : Prešernova družba, 1990.

Naslovna knjiga in zaznamek trgovin in obrtov za deželno stolno mesto Ljubljano. Ljubljana : Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1912.

Otto, Peter: *Das Moderne Antiquariat.* Güthersloh : Bertelsmann Verlag, 1966.

Podgoršek, Marjan: O antikvariatu. *Knjiga*, 1977 št. 3/4, str. 101-107.

Podrobni seznam industrije, trgovine in obrti v Dravski banovini Kraljevine Jugoslavije. Domžale-Ljubljana : Uredništvo Adresarja in drugih strokovnih knjig za Dravsko banovino Ivan Trilc, 1933.

Rees-Mogg, William: *How to buy rare books.* Oxford : Oxford University press, 1985.

Reisp, Branko: *Prvi ljubljanski tiskar Janez Mandelc.* Ljubljana : ČGP Delo, 1975. Spremna beseda k faksimilirani izdaji Dalmatinovega prevoda Jezusa Siraha.

Reisp, Branko: Na poseben način odtisnjeni Valvasorjevi Topografiji Kranjske in Koroške. *Melikov zbornik.* (ur. Rajšp, Vincenc). Ljubljana : Založba ZRC, 2001, str. 323-327.

Revija o knjigi. Ljubljana : Založba Rokus, 1999-2002.

⁴⁷ Hahonina, Vonj starega papirja, str. 57.

Slovenski biografski leksikon. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1925-1991.

Vittorelli, dr. Heinrich: *Gewerbliches Adressbuch der südlichen Provinzen Oesterreich*. Dunaj : Alfred Hölder – k.k. Hof. und Universitäts Buchändler, 1879.

Veliki adresar glavnege mesta Ljubljane. Ljubljana : Zveza slepih okrajni odbor Ljubljane, 1955, str. 112.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Antiquariate in Ljubljana

Die Antiquariate in Ljubljana bestehen seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Mit dem Verkauf von alten und gebrauchten Büchern beschäftigten sich die damaligen Buchhändler und Verleger. Als erste Antiquare sind Ignaz Merk und Johann Friedrich Eger überliefert. Der erste amtlich registrierte Antiquar kommt erst im 19. Jahrhundert vor. Das war Johann Giontini, dessen Antiquariat im 20. Jahrhundert von seinem Sohn Jakob geleitet wurde. Über die Tätigkeit der Antiquariate in Ljubljana, ihren Verkaufsfond und ihre Käufer liegen nur spärliche Angaben vor. Im Wesentlichen handelt es sich um Fragmente, die aus Anzeigen in

Tageszeitungen, gelegentlichen Flugblättern oder Adressbüchern bestehen. Die Sichtung des zugänglichen Materials ergab, dass zwischen 1879 und 1999 zwanzig Antiquariate in Ljubljana tätig waren. Heute ist das *Trubarjev antikvariat* des Verlagshauses Cankarjeva založba am Mestni trg 25 das größte und älteste Antiquariat in Ljubljana und in Slowenien. Seine Anfänge reichen in das Jahr 1945 zurück. Es ist das Verdienst von Štefan Tausig, dass seit diesem Jahr ein umfangreicher in den slowenischen Bibliotheken verlorengegangener oder vernichteter Bücherfond vom Antiquariat ergänzt werden konnte. In den letzten zwanzig Jahren wandelte es sich aus einem Antiquariat mit alten Büchern in ein Antiquariat um, das gebrauchte Bücher kauft und verkauft. Darüber hinaus wurde vom *Trubarjev antikvariat* die erste Versteigerung von alten Büchern und Drucken im Gebiet des ehemaligen jugoslawischen Staates veranstaltet. Zur Zeit ist das *Trubarjev antikvariat* nach wie vor das einzige Antiquariat, das solche Versteigerungen organisiert. In den neunziger Jahren des zwanzigsten Jahrhunderts wurden Antiquariate in Koper, Maribor, Celje und Ljubljana gegründet. Aber auch diese hinterlassen keine schriftlichen Berichte über ihre Tätigkeit, darum geht die Kunde vom Angebot der slowenischen Antiquariate und ihren Kunden Tag für Tag verloren.

1.02 pregledni znanstveni članek

UDK 784.5:373.5(497.4 Ajdovščina)
prejeto: 4. 8. 2003

Borut Koloini

magister sociologije kulture, višji kustos, Goriški muzej, Grajska cesta 1, SI-5000 Nova Gorica

Poletna turneja mešanega zbora ajdovske gimnazije leta 1955

IZVLEČEK

Leta 1951 so v Ajdovščini ustanovili Gimnazijo. Srednja šola je bila okvir družbenemu življenju, tako tudi taborniški organizaciji, ki so jo ustanovili že spomladi prvega šolskega leta, in mladinskemu pevskemu zboru, ki so ga ustanovili jeseni 1953. Pevski zbor je žel velike uspehe s svojimi nastopi v domačem kraju in okolici, pevovodja prof. Cene Matičič pa je imel velike ambicije. Po zelo uspešni domači pevski sezoni 1954/55 je v sodelovanju s taborniško organizacijo pripravil veliko poletno turnejo po otokih Kvarnerskega zaliva in na Reki, kjer so za tamkajšnji radio posneli daljši spored.

KLJUČNE BESEDE

Gimnazija Ajdovščina, mladinski pevski zbor, taborniki, Cene Matičič, glasba

SUMMARY

THE 1955 SUMMER TOUR OF THE MIXED CHOIR OF THE GRAMMAR SCHOOL IN AJDOVŠČINA

In 1951, a grammar school was established in Ajdovščina. The secondary school was a frame to the social life, for the scouts' organisation as well, which was founded already in spring of the first school year, and for the youth choir that was established in 1953. The choir was very successful with its performances in Ajdovščina and elsewhere. The choirmaster Cene Matičič had great ambitions. After a very successful 1954/55 singing season, he prepared in cooperation with the scouts' organisation a grand summer tour over the islands of the Kvarner bay and in Reka where they recorded a programme for the radio.

KEY WORDS

Grammar school in Ajdovščina, youth choir, scouts, Cene Matičič, music

Ajdovci so si že kmalu po koncu druge svetovne vojne prizadevali ustanoviti srednjo šolo oziroma višjo gimnazijo, vendar so oblasti odločile drugače. Krajan in nekateri profesorji so leta 1951 napisali že drugo tovrstno prošnjo in jo poslali krajevnim oblastem in ministrstvu za kulturo in prosveto v Ljubljano. Prošnja je obrodila sadove, tako da so z naslednjim šolskim letom učenci opravljali sprejemni izpit za prvi letnik višje gimnazije. Šole tedaj pa še nis bile ustanovili, saj se oblast še ni povsem odločila. Okrajna komisija sveta za prosveto in kulturo je marca 1953 sklenila, da je ustanovitev popolne gimnazije smiselna, saj bi dijakom vipavskega semenišča omogočila nadaljevati študij na popolni srednji šoli. "Maja 1953 se je pri predsedniku okrajnega ljudskega odbora v Novi Gorici oglasila delegacija prebivalcev Ajdovščine in mu izročila resolucijo, ki so jo podpisali tudi ljudski odbori ostalih gornjevipavskih občin. V njej so zopet opredelili več razlogov za odprtje popolne gimnazije."¹ Kot so poudarili, bi srednja šola v industrijsko razvijajočem se kraju pomenila kulturni napredek, ki bi predstavljal protiutež središčem na italijanski strani nove državne meje.

Okrajni ljudski odbor je Gorica septembra 1953 izdal sklep o ustanovitvi popolne gimnazije. Profesor David Zupan, ki je prvi prevzel ravnateljstvo nove šole, je že kmalu po začetku šolskega leta, 15. oktobra 1953, zadolžil prof. Ceneta Matičiča, ki je sicer poučeval matematiko in fiziko, da ustanovi mešani dijaški pevski zbor, s katerim naj bi naštudirali program, ki bi bil primeren za gimnazijske proslave in tudi samostojne celovečerne koncerte. Ravnateljstva želja je bila, da ustvarijo tako gimnazijo, ki bi bila tudi kulturno središče razvijajoče se Ajdovščine. Pevski zbor je bil eden od najmočnejših opornikov te vizije. Pri opisovanju glasbene poti mladih pevcev se naslanjam predvsem na dnevniške zapiske, ki jih je pisal zborovodja Cene Matičič in jih hrani gospod Grozdan Šinigoj iz Ajdovščine,² in dnevnik taborjenja ajdovskega taborniškega rodu Mladi bori,³ ki jih taborniki hranijo v svojih prostorih. Vsem se za prijaznost in posredovanje gradiva najtopleje zahvaljujem, saj brez njih ne bi mogel napisati tega besedila. Zgodbo sem še kritično preveril v dnevnik tiskih, ki so poročali o mladinskem zboru ajdovske gimnazije.

Zborovodja Cene Matičič se je rodil 12. julija 1920 v Kamniku. Bil je velik zanesenjak in človekoljub, v mladosti tudi avanturist. Zelo nadarjen je bil za glasbo in tudi tehniko, prepričan pa, da lahko človek z vztrajnim in resnim delom doseže ve-

like cilje. V času španske državljanske vojne se je prostovoljno odpravil braniti špansko demokracijo. Njegova pot se je takrat končala v Franciji, kjer je spoznal tudi Roberta Aymarja, kasnejšega državnega poslanca v francoskem parlamentu in urednika časopisa *Le Dauphin libere*. V začetku druge svetovne vojne je bil Matičič zaposlen na občinskem uradu v Kamniku in je kot nemški državni uslužbenec oskrboval partizane z nakaznicami za hrano in informacijami. Po nasvetu partizanskih aktivistov je doma počakal, da so ga Nemci mobilizirali v redno vojsko, kjer je deloval kot agitator, zaradi česar so ga Nemci zaprli. Ob koncu vojne se je priključil Angležem, ki so ga osvobodili iz zaporov. Kasneje, po koncu vojne, je moral sodelovanje z OF šele dokazovati. Leta 1945 je postal načelnik kulturno-prosvetnega oddelka okrajnega odbora. Nekaj let je služboval tudi v Stični na Dolenjskem, kjer je spoznal svojo bodočo ženo, s katero se je poročil 25. oktobra 1947. Štirinajst dni po poroki so ga kot učitelja poslali v Črno goro in kasneje v Sandžak, od koder je med poletnimi počitnicami leta 1948 pripeljal delovno brigado, ki je gradila Novo Gorico. Jeseni se je kljub rojstvu prvega sina vrnil v Sandžak poučevati francoščino. Leta 1949 se je vrnil v Kamnik in postal ravnatelj tamkajšnje višje gimnazije, hkrati pa tudi razrednik in profesor matematike in fizike. Zaradi nemogočih stanovanjskih razmer si je mlada družina iskala boljše stanovanje. Ker ga v Kamniku nikakor niso mogli dobiti, se je Matičič prijavil na razpisano delovno mesto profesorja na gimnaziji v Ajdovščini, kjer so mu nemudoma ponudili veliko večje in lepše stanovanje. V Ajdovščini je učil matematiko in fiziko.

Matičič izvira iz glasbene družine, oče je bil instrumentalist pri kamniški železničarski godbi na pihala, pa tudi njegova sestra in brat sta se ukvarjala z glasbo. Svojo nadarjenost za glasbo je kazal že v mladih letih, pel je v cerkvenem zboru in v društvu Lira, po vojni pa v zboru Franceta Marolta, ki je zaradi Cenetovih obveznosti do zbora dosegel celo njegovo premestitev iz Stične v Polje pri Ljubljani. David Zupan, ravnatelj ajdovske gimnazije, je Ceneta Matičiča in njegovo glasbeno nadarjenost poznal še iz njegovih dijaških let, zato mu je poleg učnih obveznosti naložil še ustanovitev in vodenje pevskega zbora.

Matičič je takoj pripravil avdicijo za dijake v obeh četrtih, petem in šestem razredu ter zbral pevce za novoustanovljeni zbor. Med dijaki ajdovske gimnazije je bilo zanimanje za pevski zbor izjemno in v začetku je zbor štel skoraj 100 pevcev. Matičič je začel z rednimi vajami programa 20. oktobra 1953. Ker je bil pouk na šoli organiziran v dveh izmenah, so imeli vaje trikrat na teden v premoru med dopoldansko in popoldansko izmeno, torej od 12.30 do 13.15, ko so imeli

¹ Tul, Sprehod skozi preteklost, str. 35.

² Zapiski še niso bili objavljeni. Njihovo težko berljivo kopijo hrani tudi Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

³ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

Cene Matičič

(Fotografija je last mag. Ceneta Matičiča).

vsi pevci čas.⁴ Prve tri pesmi, ki so se jih naučili, so bile: Pesem mladinskih delovnih brigad skladatelja Slavka Mihelčiča, Mladinska pesem Janeza Kuharja ter Hej, brigade Mateja Bora. Program ni bil izbran naključno, saj je bilo jasno, da bo zbor nastopil 29. novembra 1953 na proslavi ob Dnevu republike in prve naučene skladbe so morale biti prilagojene temu cilju. Publika je prvi javni nastop zboru v Dvorani prve slovenske vlade sprejela zelo pristržno, zborovodji pa je nastop omogočil prvo kritično oceno opravljenega dela. Tako je postalo očitno, da je basovska skupina prešibka in da dijaki, ki se vozijo iz oddaljenih krajev in zaradi tega ne hodijo redno na vaje, motijo normalno delo v pevskem zboru. Drugi nastop zboru je bil na gimnazijskem praznovanju novoletne jelke 30. decembra istega leta. Nastop je bil po Matičičevi oceni neprimerno slabši, zato se je zborovodja odločil za korenite spremembe. Takoj po zimskih polletnih počitnicah je iz zboru odpustil vse tiste, ki so se v šolo vozili od daleč in niso mogli redno spremljati vaj in nastopati, hkrati pa je z novimi avdicijami, ki so bile med 15. in 30. januarjem 1954 in so zajele tudi tretji razred, okreplil basovsko skupino in glasovne skupine nanovo uravnesil.⁵

⁴ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

⁵ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

Zbor je bil z reorganizacijo dokončno sestavljen in je štel 62 pevcev, ki so v tem šolskem letu večkrat nastopili na javnih prireditvah. Zbor je sodeloval tudi na tekmovanju Radia Koper, za katerega so posneli nekaj pesmi. Prvi samostojni celovečerni koncert je priredil 4. maja 1954 na predvečer obletnice prve slovenske vlade, na njem pa so odpeli 19 pesmi. Ob tej priložnosti je zbor prejel nekaj daril in diplomo Radia Koper za sodelovanje na radijskem tekmovanju.

V naslednjem šolskem letu je od prejšnjega sestava ostalo le 45 pevcev, 17 se jih je namreč preselilo. Matičič je zato na avdicijah zbral nove pevce in zbor dopolnil. Nov sestav je štel osem-inšestdeset dijakov, od tega devet prvih in osem drugih sopranov, devet prvih in devet drugih altov, osem prvih in osem drugih tenorjev, osem prvih basov in devet drugih basov. Prvi nastop jih je čakal že 26. septembra 1954 v Šmartnem v Goriskih Brdih, na katerega pa zaradi slabega vremena niso odpotovali. Zbor je v tem šolskem letu prvič nastopil 3. oktobra v Renčah in istega dne še v bolnišnici v Šempetru. 10. oktobra so priredili koncerta v Črnem Vrhu in na Colu nad Ajdovščino, ki sta bila zelo lepo obiskana. Zelo slabo pa je bil obiskan koncert v Solkanu, nanj je prišlo le 25 ljudi.⁶ Prevladalo je prepričanje, da tu niso bili zaželeni, saj organizator ni razdelil niti plakatov niti vabil.⁷ Pravo nasprotje sta bila koncerta v Idriji 24. oktobra 1954. Popoldanskega je poslušalo približno 300 dijakov, večernega pa še več ljudi, ki so bili nad nastopom navdušeni. Istega meseca so nastopali še v Sežani, Tomaju in Logatcu. Novembra so nastopali na priložnostnih proslavah v Ajdovščini in okolici, kjer skoraj ni bilo dogodka, ki ga s svojim nastopom ne bi popestril gimnazijski zbor. Zato "ga je Svet za prosveto okrajnega ljudskega odbora v Novi Gorici nagradil s 40.000 din".⁸ Zbor je imel konec januarja 1955 tridnevno turnejo v koprskem okraju. Nastopili so v Kopru, v piranski tehnični šoli in na Škofijah, 31. januarja 1955 pa so imeli še radijsko snemanje, ki je bilo za utrujene pevce zelo mučno, saj niso bili vajeni peti v zvočno dušenem studiu. Kljub temu so bili posnetki zelo kakovostni.

Naslednji celovečerni koncert so priredili 20. februarja v Podkraju pri Colu, svoj letni celovečerni koncert pa že po tradiciji 4. maja 1955 na predvečer praznovanja izvolitve prve slovenske vlade. Koncert je zelo lepo uspel. Naslednji dan je zbor nastopil še na proslavi na trgu v Ajdovščini.

⁶ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

⁷ Cene Matičič je tako zapisal v svojih zapiskih, takratni pevci J. Petrič, G. Šinigoj in C. Matičič sam so to prepričani še danes.

⁸ Gimnazijski pevski zbor v Ajdovščini je prejel nagrado. *Slovenski poročevalec*, XVI, št. 8, 11. 1. 1955, str. 4.

Na taborjenje v Ljubljano so odšli 29. junija 1955 in že prvi večer nastopili ob tabornem ognju, kjer so z odlično odpetim programom prijetno presenetili zbrano občinstvo. Organizatorji taborniškega zleta so 3. julija 1955, dan pred odhodom, pripravili veliko parado po ljubljanskih ulicah. (Fotografija je last Borisa Krasovskega.)

Taborniki so si po prihodu v Ljubljano postavili svoje šotore na travniku pod Rožnikom, približno tam, kjer je danes Biotehniška fakulteta. (Fotografijo hrani Taborniško društvo rod Mladi bori iz Ajdovščine.)

Tri dni kasneje so koncert ponovili v Vipavi, kjer je 200 poslušalcev toplo sprejelo njihovo petje. 9. maja je zbor nastopil na poslovilnem večeru v ajdovski vojašnici, kjer so se poslovili od tistih vojakov, ki so zapuščali vojašnico. Mladi pevci so 21. maja gostovali na Predmeji. Koncert je bil narodno obarvan in je lepo uspel. Dan kasneje so nastopali v Zalem hribu, kakor so takrat ponesrečeno preimenovali Dornberk. Tu so v novi dvorani Partizana odpeli celotni novi koncert. Publika je izsilila tudi nekaj ponovitev. Radio Koper je 5. junija 1955 kar v prostorih ajdovske gimnazije posnel skoraj celoten letni koncert. Kljub improviziranemu studiu so bili s posnetki vsi zadovoljni. Gimnazijci so imeli svoj zadnji nastop v sezoni na skupni zaključni konferenci učiteljev in profesorjev goriškega okraja, ki je bila 23. junija 1955 v Novi Gorici.⁹ Na tem koncertu so peli skupaj s pevskim zborom društva Bojan iz Dornberka. Cene Matičič je namreč vodil tudi ta zbor.

Konec junija je gimnazijski zbor v okviru Taborniškega odreda Mladi bori iz Ajdovščine odpoštoval v Ljubljano, kjer se je udeležil šestdnevnega zleta Zveze tabornikov Slovenije. 29. junija 1955 so si pod Rožnikom najprej postavili šotore, zvečer pa so na otvoritvenem tabornem ognju odpeli šest pesmi. Taborniki poslušalci so bili nad nastopom prijetno presenečeni, saj v okviru družabnega srečanja ob tabornem ognju niso pričakovali tako izvrstnega petja.¹⁰ Pevski zbor ajdovske gimnazije je zadnji dan taborjenja, torej 4. julija dopoldne, posnel v studiu radia še dvajset minutno oddajo, takoj po vrnitvi v Ajdovščino pa so popoldne nastopili na proslavi Zveze borcev Ajdovščina.

S tem so zaključili niz nastopov v sezoni. Sledilo je taborjenje v Malinski na otoku Krku in s tem povezana turneja po Kvarnerskem zalivu. Ideja za večjo turnejo je bila stara že skoraj leto dni, vendar zanjo ni bilo pravih možnosti. Šele nastopi v zadnjem letu so potovanje resnično omogočili. Zbor je zaslužil nekaj potrebnega denarja z nastopi in snemanji, večino pa ga je Matičič z lastnimi napori zbral še tik pred odhodom. Potrebna sredstva so prispevala podjetja, ki so se s tem zahvalila za priložnostne nastope, in politične oblasti, ki so s tem nagradile zbor za dobro delo. Socialno skrbstvo Okrajnega ljudskega odbora Gorica (OLO) je prispevalo 100.000 din, sekretariat za prosveto in kulturo OLO Gorica 50.000 din, Zveza prosvetnih društev OLO Gorica 50.000 din, Tekstilna tovarna Ajdovščina je podarila 50.000 din, Mestni ljudski odbor Ajdovščina 50.000 din in Splošno gradbeno podjetje Ajdovščina 10.000 din. Tovarna likerjev¹¹ je zboru podarila 30 kilo-

gramskih škatel kondenziranega sladkega mleka, pomoč pa je obljubilo tudi podjetje LIP iz Ajdovščine.¹² Druga težava, ki je zbor zadrževala pred odhodom, so bili zadržki staršev mladih pevcev. Nekateri pevci so prihajali iz okoliških vasi in njihove družine so se preživljale ali vsaj dopolnilno služile s kmetijstvom. V poletnih mesecih pa je bilo veliko dela, zato počitniško taborjenje za mlade fantovske moči ni bilo sprejemljivo. Petje v zboru in turneja pa sta pomenila nekaj povsem drugega. Kulturno udejstvovanje je bilo po osvoboditvi zelo cenjeno in starši so ga razumeli kot zelo vzvišeno dejanje in skoraj dolg do domovine.¹³

Pri dekletih oziroma njihovih starših pa so prihajali na površje zadržki, povezani z moralnostjo, ki so jih podžigali konzervativni krogi. B. K.¹⁴ piše v Primorskih novicah pod naslovom Vzgjati hočemo nove ljudi in ne hlapcev, da kljub pravici staršev, da vzgajajo svoje otroke "v takem duhu, kot se jim zdi najbolj primerno ... ne moremo odobravati take izjave, kot jo je podal nek duhovnik: "Zakaj pošiljate otroke na taborjenje, tam se vendar pokvarijo. Kdor ima dobre starše, mu ni treba taboriti, saj ga oni sami doma lahko vzgajajo." Odveč bi bilo, če bi komentirali take izjave, kajti vsakdo dobro ve, kako ugodno vpliva taborjenje na fizični in duševni razvoj vsakega mladega dijaka, ko se po tolikih mesecih naporenega učenja za nekaj tednov sprosti v naravnem okolju in pod nadzorstvom izkušenih pedagoških voditeljev pridobiva nove moči za delo in učenje. Če je to nemoralnost, potem res ne vemo, kaj je na tem svetu še moralno.

Mislím, da se za vsem tem ne skriva samo pobožna skrb za moralno vzgojo naše mladine, ampak je to rovarjenje v skladu z njihovo ideologijo ena izmed mnogih komponent reakcionarnega zaviranja novih metod vzgoje, ki z dialektično nujnostjo pronicajo v našo družbeno stvarnost. In ravno zaradi tega moramo take pojave odkrivati in jih javno ožigosati".¹⁵

Zaskrbljenost staršev sta ublažila Cene Matičič in Anatolj Krasovski, ki sta obiskala večino staršev in jima z avtoriteto profesorjev zagotovila popolno korektnost in varnost njihovih otrok.

nega Fructala

¹² Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

¹³ To je svojevrsten prežitek iz časov pred drugo svetovno vojno, ko je bilo prepevanje slovenskih pesmi na okupiranem ozemlju odgovor oziroma upor proti državnemu terorju fašistične Italije.

¹⁴ Avtor članka v Primorskih novicah je skoraj gotovo Boris Kovšca.

¹⁵ B. K.: Vzgjati hočemo nove ljudi in ne hlapcev. *Primorske novice*, IX, št. 35, 26. 8. 1955, str. 7.

⁹ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

¹⁰ Kronika taborjenja.

¹¹ Tovarna likerjev je bila predhodnik kasneje bolj zna-

*Taborniški zlet v Ljubljani je potekal od 29. junija do 4. julija 1955. Pevski zbor ajdovske gimnazije je nastopal v imenu taborniškega odreda Mladi bori. Za to priložnosti so dobili nove taborniške uniforme, ki so bile hkrati tudi koncertne obleke.
(Fotografijo hrani Taborniško društvo rod Mladi bori iz Ajdovščine.)*

Po končani paradi po ljubljanskih ulicah so pevci ajdovske gimnazije s krajšim nastopom pred spomenikom počastili spomin na Franceta Prešerna. (Fotografijo hrani Taborniško društvo rod Mladi bori iz Ajdovščine.)

Načrtovani dnevni red je izgledal takole: vstajanje ob 6.30, nato umivanje, zajtrk ob 7h, takoj za tem pospravljanje šotorov. Ob 8h pevske vaje. Malica ob 10h in do 12.30 kopanje oziroma prosto

ob slabem vremenu. Kosilo ob 12.30 in od 13h do 14h počitek. Od 14h do 15h so sledile vaje v taborniških disciplinah, za tem kopanje do malice ob 17h in prosto do 18.30, ko je sledila večerja. Po večerji je bil predviden taborni ogenj v okviru tabora z nastopom zbor ali pa samostojni koncert v mestu.¹⁶

Na taborjenje je odšlo skupno 43 pevk in pevcev. Z njimi sta odšli še dve dijakinji, ki nista bili pevki v zboru in sta si sami plačali tabornino, in en tabornik. Tabor je vodil prof. Anatolj Krasovski, Cene Matičič je prevzel umetniško vodstvo, njegova žena Lojzka Matičič pa je vodila blagajniške in ekonomske posle. Seveda sta bila z njimi še kuharica in poverjenik za medicino. Iz Ajdovščine so odpotovali z vlakom in ob 10h pripotovali na reško železniško postajo, kjer so počakali na parnik, ki jih je neprespane odpeljal v Malinsko na otoku Krk. Od pristanišča do tabora so morali pešati pod žgočim soncem. K sreči so bili že vsi šotori postavljeni. Že skoraj mesec dni prej jih je postavila pripravljalna skupina taborniškega odreda Mladi bori, ki je tabor pripravila za prvo izmeno tabornikov, pevski zbor pa je bil v tem smislu druga izmena. Ker je taborniški starosta prof. Krasovski že leto prej poiskal prostor v Ma-

¹⁶ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

Taborniki so se v prvih letih srečevali tudi z vzgojnimi zadržki staršev, ki svojih hčera niso radi dalj časa puščali brez nadzora, še posebej v družbi z njihovimi vrstniki. (Fotografijo hrani Taborniško društvo rod Mladi bori iz Ajdovščine.)

linski in tudi sklenil vse potrebne pogodbe glede prostora, vode, elektrike in drugega, se je pripravljala skupina šestih tabornikov s starosto, načelnikom in kuharico iz Ajdovščine odpravila 8. julija 1955. V Malinsko so z motorno ladjo pripeljali del opreme, ki so jo tovorili iz Ajdovščine, in opremo tabora iz prejšnjega leta, ki je prezimila v Omišalju. Prva dva dneva je hudo deževalo in postavljanje glavnih tabornih objektov in šotorov je bilo zelo naporno. Kljub temu je skupini v naslednjih dneh uspelo postaviti osem šotorov, skopati latrino, pripraviti kuhinjo in urediti tabor. Prva skupina štiridesetih otrok in petih voditeljev je prišla v tabor 11. julija ob 10. dopoldan, ker pa so ugotovili, da je v šotorih še nekaj prostorov nezasedenih, so že zjutraj brzojavili v Ajdovščino na okrajni odbor, da lahko sprejmejo še šest otrok. Tako se je v taboru zbralo sedeminštirideset otrok, dve kuharici in pet voditeljev, starosta in gospa Poljanšek, skupno 56 oseb. Prva skupina je zapustila tabor v nedeljo 31. julija 1955 in se odpeljala domov, za zvezo med prvo in drugo izmeno je ostala Marija Kosovel.

Taborniki pevci so ob prihodu kljub utrujenosti najprej poskakali v vodo in se kopali do kosila. Takoj po kosilu je taborovodja Krasovski s piščalko sklical zbor. Najprej je vse opomnil na napake in še posebej poudaril pomen discipline, ki ne sme popuščati. Na koncu je tabornike razdelil po vodih in določil voditelje. Prijeten dan z novimi vtisi in

doživetji so zaključili s prosto uro ob obali ob zvokih harmonike, ki je spremljala njihovo petje. To je že prvi večer pritegnilo naključne poslušalce. Prvi dan je imela ena tabornica manjše težave z zdravjem. Verjetno ji je zaradi utrujenosti temperatura narasla, a kasneje ni imela nobenih posledic.¹⁷

Drugo jutro je sonce pozdravilo tabornike. Čeprav še utrujeni od naporene vožnje, so veselo lezli iz šotorov. Po umivanju in redni jutranji telovadbi je taborno vodstvo pregledalo in ocenilo ureditev šotorov. Pri jutranjem zboru je taborovodja ponovno poudaril, da se mora dober tabornik vesti mnogo bolj disciplinirano, kot so se nekateri taborniki prejšnji dan. Dopoldne je večina preživela ob in v vodi, po kosilu in opoldanskem počitku pa so si ogledali Malinsko in spremljali tekmo v vaterpolu med tamkajšnjima moštvoma. Ob večernem zboru je največja čast doletela Jurija Kovšco, ki je spuščal zastavo. Zjutraj jo je dvigal Jurij Ferjančič. Oba sta se pri delu v taboru posebno izkazala. Dan so zaključili z veselim pepevanjem ob obali. Noč pa ni bila tako mirna, saj je deževalo. Straža, ki je budno pazila na tabor, je sproti odpravljala škodo, tako da taborniki niso imeli nobenih nevšečnosti. Deževalo je tudi naslednje jutro, zato so se taborniki zadrževali pod šotori, kjer so se kratkočasili z branjem, igranjem

¹⁷ Kronika taborjenj.

šaha, taborniških iger in petjem ob harmoniki. Vreme se je razjasnilo šele popoldan, ko so lahko nadaljevali z običajnimi zaposlitvami. Cene Matičič je prispel v tabor šele proti večeru.¹⁸ Po večerji so pripravili prvi taborni ogenj, ob katerem je zbor prvič urejeno zapel. Zborovodja je takoj ugotovil, da je disciplina strašansko popustila in jo bo potrebno takoj urediti, ter da je na taborjenju tudi nekaj takih pevcev, ki mislijo, da brez njih tabora sploh ne bi bilo.¹⁹

Z Matičičevim prihodom se je tudi dnevni red v taboru odvijal po njegovih načrtih. Že v četrtek, 8. avgusta, so po jutranji telovadbi, zajtrku in dvigu zastave sledile pevske vaje, ki so jih imeli v bližnjem mladinskem domu. Glavna tema pevskih vaj v prvih dneh so bile predvsem tehnične vaje: vaje dihanja, intonacije, solfeggia in korepeticije prvega koncerta. Po malici je življenje potekalo bolj taborniško. Starosta Krasovski je po kosilu tabornikom govoril o topografiji otoka Krka in okolice. Taborni "zdravnik" Plahuta je imel nato predavanje o prvi pomoči pri utopljenjih in krvavitvah ter o vrstah ran. Popoldan se je nebo pooblačilo in kazalo je na nevihto, tako da je bila večina spet prikrajšana za kopanje, saj so si le najboljši in najdrznejši plavalci upali skočiti v valove, ki so jih nemilo zanašali sem ter tja. Kasneje se je zjasnilo in v krasnem večeru so se sprehajali ob obali in opazovali krasno noč ob morju.

Noč je bila viharna, petkovo jutro pa lepo in umirjeno. Po jutranjih obveznostih so mladi pevci vadili v vzlanju vrvi in branju potnih znamenj za prvi taborniški izpit, starejši pa so se urili v orientacijskem krosu za drugi izpit. Popoldne je dežurni vod uredil prostor za taborni ogenj, nekaj tabornikov je odšlo s čolnom po drva, drugi so okrog droga za zastavo iz ilovice izdelali lepo peterokrako zvezdo, ostali so se kopali.²⁰ Ob šestih so se zbrali pri večerji, potem pa odšli na sprehod po Malinski in na več krajih zapeli nekaj narodnih in umetnih pesmi. S tem so pri domačinih in turistih zbujali pozornost in navdušeno odobravanje.²¹

V soboto se je nadaljevalo lepo vreme. Po zajtrku so bile od 8h do 10h pevske vaje, nato pa običajni taborniški dnevni red. Zvečer so se ponovno zbrali okrog tabornega ognja. S programom so bili malo na tesnem, ker ni nihče pripravil drugega kot pesmi mladinskega zbora, ki jih je občinstvo okrog ognja nagradilo s ploskanjem. Iz zagate sta tabornike rešila priznana domača komedijanta Janez in Lipe, katerih šalam so se morali prav od srca nasmejati. V celoti je bil ta večer okrog tabornega ognja vsem prijetno razvedrilo.

Najbolj pa jih je veselilo zблиževanje, tovarštvo, medsebojna pomoč in razumevanje, kar so med šolskim letom v gimnaziji pogrešali.

V nedeljo se je v Malinski odvijal Krški festival, ki je privabil veliko obiskovalcev. Ajdovski taborniki so sprejeli obisk skopskih tabornikov, ki so taborili v Ičićih, popoldne pa so si ogledali nastop folklornih skupin. Ta dan se je s pridnostjo najbolj izkazal Grozdan Šinigoj, zato je zvečer spuščal zastavo.

Ponoči se je vreme pokvarilo in začelo je deževati. Zjutraj so šli pevci na vajo, ki pa jo je prekinil dolg žvižg piščalke, s katerim je dežurni tabora klical na pomoč. Nevihta je razdejala tabor. Veter je skoraj odnesel kuhinjo in en šotor in le marljivost in iznajdljivost nekaterih starih pa tudi novih tabornikov je preprečila še večjo škodo. Pri večernem tabornem zboru je taborovodja poudaril, da se je pri tej nevihti pokazala nezrelost in netaborniško ravnanje nekaterih tabornikov, ki so se umaknili na varno v šotore, namesto da bi pomagali tovarišem in tako rešili sandolino, ki je postala žrtev besnega valovanja. Ta dan je bil zares prava šola za vzgojo trdnega in klenega taborniškega kadra. S svojo požrtvovalnostjo so se še posebej izkazali Miro Bratina, Filip Copic, Janez Petrič, Boris Krasovski in Ivan Rudolf za kar so bili tudi pohvaljeni.²²

V torek se je vreme umirilo in taborniki so začeli dan po načrtu. Po pevski vaji je sledilo kopanje in izlet z motornim čolnom, ki je tabornike po skupinah odpeljal v Porat, kjer so si ogledali samostan in knjige v starocerkveni slovanščini. Popoldanska nevihta z burjo je močno zadržala zadnjo skupino, ki se je vrnila v tabor šele zvečer.

Tudi naslednji dan so začeli s pevske vaji. Po opoldanskem počitku so odšli pevci na kopanje, kjer jih je taborovodja prvokrat slikal pri kopanju. Zvečer so pripravili taborni ogenj. Dežurni fantje so bili zelo požrtvovalni in so napeljali veliko drv. Pri programu so bili poleg pevskega zbora spet zelo aktivni Filip Copic, Ivan Rudolf in Janez Petrič. Gostje, ki so se zbrali ob ognju, so bili s programom zelo zadovoljni. Dan je zaključila taborniška zaobljuba najbolj vnetih tabornikov, ki so prejšnje dneve že opravili prvi izpit.²³

Četrtek 11. avgusta je bil poseben dan. Po vsakodnevnih rednih jutranjih opravilih in obvezni pevski vaji so vsi uživali v kopanju in plavanju v sončnem vremenu in topli vodi. Največje doživetje pa je bil večerni koncert slovenskih narodnih pesmi, ki so ga že 9. avgusta najavili z dnevnim obhodom po Malinski, ko so v formaciji s strumnim korakanjem in petjem udarnih pesmi privabljali

¹⁸ Kronika taborjenj.

¹⁹ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

²⁰ Kronika taborjenj.

²¹ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

²² Kronika taborjenj.

²³ Kronika taborjenj.

Kopalke so bile v petdesetih letih 20. stoletja prava redkost. Fantje so uporabljali primerne kratke hlače. Po pričevanju Libuše Jezeršek (takrat Kalin) so si dekleta kopalke ukrojila po fotografijah iz časopisov in slik iz filmov. Pri šivanju so uporabljala blago, ki so ga sicer uporabljali za dežnike, in iz različnih tanjših prevlek, za oporo nedrčku pa so vsaj nekatera uporabila ribje kosti, ki so jih izrezale iz steznika starejše sorodnice. (Fotografija je last Borisa Krasovkega; kopijo hrani Goriški muzej.)

poslušalce.²⁴ Zadnji dan pred koncertom so svoj nastop naznanili tudi z nekaj lepaki. Ajdovci so peli na stopnicah na trgu skoraj v temi. Domače turistično društvo je obljubilo, da bodo poskrbeli za razsvetljava, vendar so zaradi nesporazuma ostali brez luči. Že prvi akordi so privabili številne poslušalce, med njimi največ Nemcev, ki so z odobravanjem spodbujali mlade pevce k še lepše in globlje doživeti narodni pesmi. Po nekaj uvodnih pesmih je Matičič pozdravil zbrane v srbohrvaščini in nemščini. Poslušalcem je predstavil zbor, omenil je leto ustanovitve zбора, naštel dotedanje uspehe ter poudaril, da s petjem širijo bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov. Program koncerta je bil sestavljen izključno iz slovenskih narodnih pesmi in poslušalci so ga pozorno spremljali ter zahtevali ponovitve. Pevci so pobirali tudi prostovoljne prispevke. Po koncertu so bila mnenja poslušalcev o nastopu zelo pohvalna in ljudje so zborovodji čestitali za uspešen nastop. Mladi pevci so se vrnili v tabor zadovoljni in nasmejani z zavestjo, da je bil ta koncert nov uspeh na težki poti do njihovega cilja, da čim bolj razširijo pesem med ljudske množice in s tem še bolj zblížajo jugoslovanske narode.²⁵

Naslednji dan so Ajdovci na povabilo vodstva otroške kolonije Hrvatske in Avstrije priredili koncert za mladino v Dječjem domu v Malinski. Mladi poslušalci so bili zelo navdušeni in so zahtevali številne ponovitve. Po koncertu so se jim upravnik hrvaške kolonije, upravnik kolonije Avstrijcev in zastopnik Sveta za socialno skrbstvo in zdravstvo Ljudske republike Hrvaške iz Zagreba toplo zahvalili.²⁶ Matičič je za nagrado odpeljal pevce v hotel Slavija, kjer so ostali na plesu do polnoči.²⁷

Vreme je bilo v soboto 13. avgusta spet bolj kislo. Nad morjem so se vlačile sive megle in zakrivale razgled. Taborniki so po vajah igrali odbojko, popoldan pa so šli na kratek izlet do sv. Vida. Med potjo so obdelali taborniške tehnike, govorili o taborniškem obnašanju, prvi pomoči ob kačjem piku ter vadili taborniški korak.²⁸

Pevci so tudi nedeljo začeli s pevsкими vajami. Po tem so z veseljem odhiteli na kopanje, saj jih je slabo vreme skoraj vsak dan prikrajšalo za ta užitek. V morju je kar mrgolelo veselih plavalcev. Krona dneva je bil spet taborni ogenj, ki je zadovoljil prisotne tako po številu obiskovalcev kot po izvajanjem programu. Med navdušenimi obiskovalci jih je bilo tudi nekaj iz Društva prijateljev

²⁴ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

²⁵ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

²⁶ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

²⁷ Kronika taborjenj.

²⁸ Kronika taborjenj.

Na taborjenje je odšlo 43 pevcev in pevk. Z njimi sta odpotovali še dve dijakinji, ki nista bili pevki, in en tabornik. Iz Malinske, kjer so postavili svoj tabor, so se do mest, v katerih so imeli nastope, prevažali z manjšimi ladjami in čolni, ki so jih najeli po potrebi. (Fotografija je last Borisa Krasovskega.)

mladine iz Vidma-Krško, ki so taborili v Malinski in so obogatili program z nekaj zanimivimi točkami. Konec prijetnega večera je prišel za mnoge prehitro in obrazi gostov so proseče gledali v taborno vodstvo, ali bo podaljšalo večer. To pa je ostalo prepričano, da je disciplina dobra lastnost, ki mora biti sveta vsakemu dobremu taborniku, zato večera ni podaljšalo.

Vreme je bilo v ponedeljek spet kislo, zato so šli taborniki popoldan z motornim čolnom v Omišalj, kar je bilo lepo doživetje za vse, še posebej za tiste, ki še niso poznali naravnih lepot tihega in vabljivega Omišlja. Gimnazijski zbor je zvečer priredil koncert v hotelu Jadran. Na improviziranem odru in ob razsvetljavi ribiške svetilke so v veselje in zadovoljstvo vseh poslušalcev odpeli svoj program slovenskih narodnih pesmi. Vodstvo tabora je pevce nagradilo in jim dovolilo ostati na plesu. S čolnom so se po mirnem morju pripeljali v tabor šele ob polnoči.²⁹

Tudi naslednji dan se je ponovila ista zgodba. Po jutranji vaji je bilo oblačno in vetrovno, tako da dopoldne niso odšli na kopanje. Po opoldanskem počitku so nekateri skočili malo v vodo. Ob 17 h pa so se že odpeljali v Njivice, kjer so najprej obiskali kolonijo slovenskih otrok iz postojnskega

okraja in jim na trgu v pozdrav zapeli nekaj pesmi, zvečer pa so na prostem odpeli koncert v takojšnjem hotelu Jadran. Publika je bila izredno zadovoljna in večkrat so morali tudi ponavljati. Ljudje so jih po koncertu hvaležno obkročili, dajali za pijačo in prosili, naj še pridejo.³⁰

Dnevi taborjenja zbora so se počasi iztekali. Pevci so se v sredo 17. avgusta na dopoldanski vaji najprej pripravljali na koncert v glavnem otoškem mestu Krk in na snemanje na reškem radiu. Sonce je po vaji pokukalo izza oblakov, zato so veseli stekli na kopanje. Zvečer so pripravili taborni ogenj, ki je ponovno vzbudil zanimanje obiskovalcev.

Taborniki so odšli v četrtek, 18. avgusta, popoldne z ladjo v Krk. Najprej so si ogledali mesto z značilnimi ozkimi in tesnimi ulicami in druge zanimivosti: cerkev, samostan in majhen mestni park. Ob 21. uri so imeli koncert v domu kulture. Na otoku takrat niso imeli nobenega pevskega društva, zato so le redko slišali zborovsko petje. Domačini so bili ajdovskim pevcem zelo hvaležni in jih zato povabili, naj še pridejo. Pevci so si za večerjo kar v dvorani na klavirju pripravili narezek. Med rezanjem salame je prepah razbil okno, ki je potem padlo Libuši Kalin na glavo. K sreči je

²⁹ Kronika taborjenj.

³⁰ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

Na turneji po Dalmaciji so ajdovski pevci nastopali v taborniških uniformah, ki so jih dobili za sodelovanje na taborniškem zletu v Ljubljani. (Fotografijo hrani Taborniško društvo rod Mladi bori iz Ajdovščine.)

vse minilo brez posledic. Kratko noč so prespali na klopih in se že ob treh zjutraj zbudili, saj so ob štirih z ladjo že odpluli na Reko, kamor so prispeli ob devetih. Ker so imeli dogovorjeno snemanje šele ob pol osmih zvečer, so si čez dan privoščili malo zabave. Zborovodja je dal pevcem in pevkam žepnino za kosilo. Pevke pa so jo raje porabile za sladoled, po katerem so jih malo boleli trebuh, hujšega pa ni bilo, razen neobveznega sklepa, da naslednjič ne dobijo več žepnine. Zbor je na Radiu Rijeka posnel 20 minut programa na neobstojni magnetofonski trak. Delavci na radiu so bili nad izvajanjem programa navdušeni in so obljubili, da bodo posnetke prenesli na plošče. Z Matičičem so se dogovorili za ponovno snemanje ob koncu septembra, ko naj bi zbor odpotoval na turnejo v Hercegovino in Črno goro.³¹

Vsi, razen dekleta, ki je zamudilo ladjo, so se zadovoljni nad uspešnim dnem vrnili v tabor šele drugi dan. Čeprav so zaradi potovanja bolj malo spali, so sončen dan izkoristili za veselo plavanje in kohanje v morju.³²

Taborno vodstvo je v soboto 20. avgusta opustilo jutranjo telovadbo in na ta račun nekoliko podaljšalo jutranje spanje. Drugo je potekalo po ustaljenem redu. Krasen dan je omogočil prijetno dopoldansko kohanje. Popoldan so taborniki ure-

dili tabor, nekaj fantov pa je pripravilo drva za večerni poslovilni taborni ogenj. Poleg povablencev se je ognja udeležilo še mnogo tujcev in drugih letoviščarjev, med katerimi pa ni manjkalo niti domačinov. Taborni ogenj je prižigal Robert Aymar, Matičičev dobri prijatelj še iz časov španske državljanske vojne in državni poslanec v francoskem parlamentu in v tistem času urednik časopisa *Le Dauphin libere*. Ob tem je v francoščini pozdravil zbrane in se zahvalil ajdovskim tabornikom, ki so ga gostili ves čas turneje, istočasno pa je tudi izrekel željo, da bi zbor odpotoval v Francijo in s svojo pesmijo razveselili tamkajšnjo publiko. Aymar je obljubil, da se bo o gostovanju pogovoril z odgovornimi v Franciji. Zbrani so se pristrčno poslavljali od Ajdovcev in vsem je bilo tesno pri srcu, ko so videli, kako dogoreva zadnji taborni ogenj.³³

Zadnji dan se je začel po običajnem redu, le tabor so pospravili prej. Pevci so namreč zvečer priredili svoj poslovilni koncert na terasi hotela Jadran v Malinski. Tu so zapeli pesmi vseh jugoslovanskih narodov. Koncertu sta prisostvovala tudi direktor ljubljanske opere dr. Valens Vodušek in ravnateljica Srednje glasbene šole v Ljubljani violinistka ga. Vida Jeraj-Hribar. Oba sta bila z nastopom zadovoljna in pohvalila sta nastopajoče.

³¹ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

³² Kronika laborjenj.

³³ Cene Matičič: Dnevniški zapiski.

Ajdovski taborniki so si s pomočjo mizarjev v mizarski delavnici gradbenega podjetja Primorje leta 1954 izdelali dve sandolini, ki so ju še isto leto pripeljali na Krk. Z njima so veslali po morju in poskušali ujeti kakšno ribo. Včasih so ju povezali v katamaran in z njim jadrali ob obali. Uporabljali so ju tudi kot rešilna čolna, če se je kateri od nevesčih plavalcev preveč oddaljil od obale. Veliko veselje je trajalo do 8. julija 1955, ko je neurje eno sandolino povsem uničilo in drugo poškodovalo. (Fotografija je last Borisa Krasovskega.)

Zadovoljno poslušalstvo je bilo še en razlog, da so se mladi pevci le s težkim srcem poslovili od kraja in kolektiva. Vsi so imeli le eno veselo upanje, da se drugo leto spet snidejo.³⁴

Po 22. avgustu je ostalo na Krku le še osem ajdovskih tabornikov, ki so pospravili tabor in podrli šotore. Tovor so 25. avgusta zjutraj naložili na motorni čoln Kvarner, ki jih je pripeljal na Reko, ob štirinajsti uri pa jih je prišel iskat tovornjak ajdovskega trgovskega podjetja Hubelj, ki je tovor in dva tabornika pripeljal v Ajdovščino. Ostalih šest tabornikov se je vrnilo z vlakom. V Ajdovščino so prispeli ob pol osmih in s tem sta bila taborjenje in poletna turneja pevskega zboraja ajdovske gimnazije končana.³⁵

Naslednji dan je bil v Primorskih novicah objavljen zapis Taborjenje mladinskega pevskega zboraja Ajdovščina v Malinski, v katerem je kljub tiskarskemu skratu osmošolec Mihelj Alojz opisal delo v taboru: "Žvižg piščalke me prebudi. Sonce je že precej visoko – treba je vstati... Piščalka zopet kliče, treba je k telovadbi, k pospravljanju šotorov, kajti do zajtrka mora biti vse urejeno. Sedaj pa nas čaka petje. Večina taborečih smo pevci, saj je to taborjenje namenjeno našemu zboru, ki je vse leto

študiral. Drugi namen našega taborjenja je vzbuditi zanimanje za narodno in umetno pesem, ki je že od nekdaj izraz človekovega življenja. Naslednji namen pa je izkoristiti vsaj nekaj prostega časa za nadaljnje izpopolnjevanje v pevski umetnosti; zraven tega še ponesti našo pesem izven ožje (verjetno bi moralo stati: "domovine in vzbuditi zanimanje zanjo"; op. avt.). Če nimamo zvečer koncerta, se zberemo ob tabornem ognju, kjer se pesem in zvoki harmonike pomešajo s šumenjem morja, ki se blešči v mesečini in je obdano od neštetihi luči, vse skupaj pa tvori nekakšno harmonijo poletnega večera na Jadranu. Piščalka nas zopet kliče... To je čas počitka! Kmalu zamre šepetanje in slišati je samo korake straže, ki odmevajo po kamenju v oljkovem gaju...

Tako nam potekajo dnevi – dnevi veselja, sreče in dragih doživetij."³⁶

Primorske novice so o taborjenju in poletnih nastopih pevskega zboraja v Kvarnerskem zalivu poročale še ob koncu leta v članku "Mladi bori" v Ajdovščini so zborovali. Prispevek je sicer posvečen letnemu občnemu zboru, ki so ga imeli taborniki v začetku decembra, omenja pa tudi pevsko turnejo: "Prizadevni starosta, profesor Krasovsky,

³⁴ Kronika taborjenj.

³⁵ Kronika taborjenj.

³⁶ Alojz Mihelj: Taborjenje mladinskega pevskega zboraja Ajdovščina v Malinski. *Primorske novice*, IX, št. 35, 26. 8. 1955, str. 7.

ki vodi rod od prvih dni njegove ustanovitve, je podal poročilo in podrobno orisal dela v letošnjem letu. Razen manjšega taborjenja ob priliki 10. obletnice ustanovitve prve slovenske vlade je rod Mladih borov sodeloval tudi na III. zletu tabornikov Slovenije v Ljubljani. Svoje največje delo pa je izvedel s taborjenjem v Malinski na otoku Krku. Taborili so v dveh izmenah: v prvi so bili mlajši, v drugi pa starejši člani, ki so skoraj vsi vključeni v mladinski pevski zbor gimnazije Ajdovščina. Zbor je priredil na otoku več koncertov in žel izredno lepe uspehe.³⁷

Na koncu lahko ugotovimo, da je pevski zbor skupaj z zborovodjo in vodstvom tabornikov opravičil pozornost in zaupanje, ki so mu jo izkazali takratna oblast in podjetja. Zbor je odpel na otoku Krku šest celovečernih koncertov, pripravil pet družabnih večerov s tabornim ognjem, en promocijski obhod po mestu ter promenadni koncert, na katerem so menjavali prizorišče, opravili pa so tudi uspešno snemanje na radiu. Če vse skupaj seštejemo, je imel zbor na turneji štirinajst samostojnih nastopov raznih vrst in oblik. Pevci so mirovali šele po povratku zadnje dni avgusta in prve dni septembra. Z novim šolskim letom je veliko pevcev zapustilo šolo. Starih je ostalo le še 44, zato je profesor Matičič 10. septembra začel zbirati nove pevce za novo sezono.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

- Cene Matičič: Dnevniški zapiski. Tipkopis, hrani Grozdan Šinigoj.
- Kronika taborjenj ajdovskega taborniškega rodu Mladi bori: 1952-1967, rokopis. Hrani Taborniško društvo Mladi bori Ajdovščina.

USTNI VIRI

- Libuša Jezeršek, (dekliški priimek Kalin), Ljubljana;
- Boris Krasovski, Ljubljana;
- mag. Cene Matičič, Kamnik;
- Janez Petrič, Žapuže;
- Danijel Polizzi, Ajdovščina;
- Grozdan Šinigoj, Ajdovščina.

LITERATURA

- B. K.: Vzgajati hočemo nove ljudi in ne hlapcev. *Primorske novice*, IX, št. 35, 26. 8. 1955, str. 7.
- Gimnazijski pevski zbor v Ajdovščini je prejel nagrado. *Slovenski poročevalec*, XVI, št. 8, 11. 1. 1955, str. 4.
- Mihelj, Alojz: Taborjenje mladinskega pevskega zbora Ajdovščina v Malinski. *Primorske novice*, IX, št. 35, 26. 8. 1955, str. 7.
- "Mladi bori" v Ajdovščini so zborovali. *Primorske novice*, leto 9, št. 50, 10. 12. 1955, str. 10.
- Tul, Vlasta: Sprehod skozi preteklost srednje šole v Ajdovščini. *50 let srednje šole v Ajdovščini* (ur. Zdenka Blažko). Ajdovščina : Srednja šola Veno Pilon, 2001, str: 23-87.

³⁷ "Mladi bori" v Ajdovščini so zborovali. *Primorske novice*, 9, št. 50, 10. 12. 1955, str. 10.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Sommertournee des gemischten Chors des Gymnasiums Ajdovščina im Jahre 1955

Das Gymnasium Ajdovščina nahm im Schuljahr 1951/52 den Lehrbetrieb auf. Die Mittelschule war für die im Aufbruch befindliche Stadt ein bedeutendes Gesellschafts- und Geselligkeitszentrum. Die Schüler, die es besuchten und die Professoren, die dort unterrichteten, realisierten viele neue Ideen in Ajdovščina. Die Schüler waren in vielen Interessengruppen tätig, etwa in der Pfadfindergruppe *Mladi Bori*, die bereits im Sommer ihr erstes Zeltlager durchführte, und im gemischten Jugendchor, der zu Beginn des Schuljahres 1953/54 mit seinen Übungen begann. Mehrere Schüler wirkten in verschiedenen Interessengruppen mit, so dass es zu einer Art Vereinheitlichung kam, waren doch fast alle jungen Chorsänger zugleich auch Pfadfinder. Durch diesen Umstand wurde die Organisation mancher Veranstaltung erleichtert. Die Gymnasialchorsänger traten 1955 auf einer Pfadfinderversammlung in Ljubljana auf, und bei dieser Gelegenheit erhielten

sie Pfadfinderuniformen, die zugleich auch Chorsängeruniformen waren. Der Chordirigent, Professor Cene Matičič, steckte sich bereits seit Anbeginn hohe Ziele. Er zog zu seinem Chor eine große Zahl von Sängern an, unter denen er erst später eine engere Wahl vornahm, so dass nur die besten blieben sowie diejenigen, die regelmäßig an allen Übungen teilnehmen konnten. Einige Sänger schieden mit dem Schuljahr 1954/55 aus, weil sie die Schule verließen, sie wurden durch Gymnasialerstklässler ersetzt, so dass der Chor zu Beginn des Schuljahres 68 Sängerinnen und Sänger zählte. Seinen ersten Auftritt hatte der Chor bereits im Oktober im Krankenhaus in Šempeter. In den darauffolgenden Jahren sangen die Gymnasialsänger fast auf allen Kundgebungen im Kreis Nova Gorica. Durch gute Darbietungen machte sich der Chor sowohl bei der Bevölkerung als auch in Betrieben und bei Regierungsstellen beliebt. Professor Matičič gelang es, hinreichende Mittel aufzutreiben, um in Zusammenarbeit mit den Pfadfindern, die ein Sommerlager auf der Insel Krk aufschlugen, eine Singtournee im Golf von Kvarner zu veranstalten. In gut einem Monat, d.h. vom 8. Juli bis 20. August, fanden 14 verschiedene selbstständige Auftritte und eine Aufnahme im Radiostudio in Rijeka statt.

Ocene

Jože Potrpin: *Skriti zaklad* : kronika župnije Svibno. Svibno : Župnijski urad, 2002, 379 strani.

Med kraje, ki so nekoč imeli veliko večjo veljavo kakor v sedanosti, vsekakor lahko uvrstimo tudi Svibno. Seveda je to treba pripisati v srednjem veku pomembnim plemičem Svibenskim ali Ostrovrharjem in pa dejstvu, da je bilo Svibno prafara z obsežnim cerkvenim območjem, veliko zemljiško posestvo in skoraj do konca 19. stoletja še dekanija. Zdaj je pred nami knjiga *Kronika župnije Svibno*, ki se bolj malo sklicuje na staro slavo, temveč nam predstavlja ta kraj in življenje tamkajšnjih ljudi v njihovi vsakdanosti v 19. in 20. stoletju, poudarek pa je vendarle na nekoliko nazaj pomaknjeni sedanosti, pri čemer cerkvene strukture niso zastavljene, težišče knjige pa vendarle ni na njih, kakor bi lahko sklepali po naslovu knjige.

Za to knjigo bi lahko rekli, da je manj zgodovinska, precej topografska, zlasti pa etnografska, saj so njen vir sicer tudi topografski in zgodovinski podatki, ki pa so bolj v ozadju. V ospredju so dogodki, kakor so jih doživljali tamkajšnji ljudje, torej v izrazito njihovi luči. Pisec je leta 1995 začel zbirati še ohranjeno ustno izročilo o kraju z namenom, da bi spisal neke vrste novo župnijsko kroniko. Za to sta bila dva razloga. Prvi je bil, da se je iztekalo življenje faranom, ki so bili edinstvene priče razgibanih časov minevajočega stoletja, drugi razlog pa so bile velikanske vrzeli v župnijskem arhivu. Ta je bil prvotno spričo dolge in razgibane preteklosti nekdanj obširne svibenske župnije oziroma dekanije zelo bogat, se je pa v teku časa iz različnih razlogov močno zredčil. Pisec pravi: "Da se ne bi izgubilo še preostalo spominjanje na slavne in pomembne čase našega kraja, sem pričel trkati na vrata domov, sprva najstarejših, nato tudi ostalih faranov in jih prositi za pogovor. 'Kako ste nekoč živeli vi ali vaši predniki, kaj ste slišali pripovedovati o preteklosti Svibna ali česa se najbolj spominjate,' sem jih običajno povpraševal."

Odveč je omeniti, da je tak način pridobivanja

vednosti o preteklosti, zlasti še o osebnostih in osebah, mogoč le v pristnem prijateljskem, včasih tudi zaupnem pogovoru, ki se ne vzpostavi s komerkoli ali kdajkoli, ampak je rezultat predvsem posebnih prijetnih lastnosti spraševalca, ki vzpostavi tako razmerje, da se mu vprašanci "odprejo". Teh lastnosti ima pisec očitno zvrhano mero in je zato tudi knjiga skrajno živa, netendenciozna (kar je pri take vrste pisanju prav mogoče) in kar se da objektivna.

Knjigi je besedo O poteh k našim ljudem napisal Drago Samec, nato sledi kratak Uvod pisca in že smo pri poglavju z naslovom *Skriti zaklad*, kjer je najprej omenjena v Zagradu najdena 310 milijonov let stara morská spužva, ki so jo zaradi njene edinstvenosti v svetovnem merilu poimenovali *Akanthochaetetes sloveniensis* in dokazuje, da je tedaj te kraje pokrivalo morje. Opisane so kamnine, rastlinstvo, kjer je posebej omenjen kranjski šebenik, ki ga je odkril domačin iz Radeč, dunajski zdravnik dr. Dolinar, živalstvo in vsi manjši kraji in zaselki, arhitekturni spomeniki in seveda tudi kraj Na gavgah, kjer naj bi obešali počestne roparje. To gotovo ni bilo tako preprosto, pač pa poimenovanje kraja izpričuje, da je svibensko gospostvo imelo deželsko (ne okrožno deželno) sodišče s pravico visokega ali krvnega sodstva in torej tudi pravico obešanja zločincev. Bolj na kratko so opisani Svibenski gospodje, grajski objekti, cerkve in cerkvene stavbe. Iz Kotov izvira rod Oblakov, od katerih je poznejši škofjeloški meščan Marko Oblak leta 1688 pridobil plemstvo ter prevzel naslov *Wolkensperg auf Ziegelfeldt*, ker je imel posest Pod ceglom. To poglavje je zelo zanimiv in kar izčrpen opis obravnavanega kraja.

Nato sledi poglavje *Kronika 19. in 20. stoletja*, kjer so opisane posamezne kmetije in obrtne dejavnosti. Omenil bi le nekaj posebnosti. Posebej zanimiv je opis neizkoriščevalske zasebne vaške banke, kar mi ni znano iz nobenega drugega slovenskega kraja. Lastnik je imel kar ustrezno kmetijo in je najemal posojila ter posojal denar po zmernih obrestih. Pri tem je bil zelo uspešen. Posojal je vsem, nikomur ni odrekel, žal pa brez pisnih potrdil, le na dano besedo. Po njegovi zgodnji smrti pa je nastal polom. Pri sinu so se oglašali upniki s pričami zaradi izterjave domnev-

nih dolgov, dolžnikov, ki jim je oče posodil denar, pa seveda ni bilo od nikoder. Zaradi tega je novi gospodar obubožal. V Svibnem so imeli v tridesetih letih 20. stoletja kmetijsko nadaljevalno šolo. Da Svibenjčani le niso kar tako, kaže uboj financarja, ki jih je prej privijal zaradi neprijavljene žganjekuhe in vžigalnikov. Opisanih je deset znamenj in dva svibenska župana Raspergar in Starina. Na kratko so opisane šole in učitelji. Zelo izčrpno je opisano življenje na vasi s številom prebivalstva in kmetje posestniki ter osebenjki. Nekdaj je v Svibnu živelo več ljudi kakor zdaj. Družine so bile bolj velike, s številnimi otroki in doma živečimi starimi starši, strici in tetami. Večji kmetje so imeli tudi hlapce in dekle. Življenje na kmetijah vseh velikosti je bilo trdo. Še zlasti so bili veliki reveži tisti, ki niso imeli svoje zemlje. Ljudje so na vse mogoče načine iskali priložnosti za osnovni ali dodatni zaslužek. Nekaj jih je hodilo tudi na delo v tovarne ali odšlo v tujino za boljšim kosom kruha. Toda težko delo in skromno življenje ni jemalo volje in veselja do življenja. Radi so se družili in drug drugemu pomagali. "Včasih je bilo bolj luštno," so se spominjali. V poglavju, ki obsega kar 79 strani, je zelo veliko opisov konkretnega življenja v kraju v vseh odtenkih, od grdih do lepih.

V kratkem poglavju Cerkev na skali je opis farne cerkve sv. Križa, ki ni le simbolično, temveč tudi zares sezidana na skali. Beseda teče tudi o župniji Št. Jurij pod Kumom, ki je bila nekoč podružnica svibenske fare, in o nekaterih svibenskih duhovnikih. Med njimi je kratek zapis o župniku in dekanu Janezu Miheliču, ki je služboval v Svibnem od 1788 (ali 1789) do 1790. Zbiral je pregovore in naj bi imel prvo večjo zbirko (iz gorenjske, dolenske in ptuje dežele). Zanj je vedel Marko Pohlin. Ker je zapis o Miheliču zelo kratek in je omenjeno, da je umrl po 1799 neznanu kje, naj zapis v knjigi dopolnimo z zanimivostjo o tem duhovniku. Mihelič je bil kot svibenski župnik upravnik Pregljevega beneficija v Svibnem, ki je bil v lasti ljubljanske stolnice in so bili dohodki od njega namenjeni za dotacijo stolnični duhovščini. Mihelič je na račun teh dohodkov prevzel 285 goldinarjev, ki pa jih ni oddal stolnični blagajni. Denarja od njega niso mogli izterjati in je bil za stolnico verjetno povsem izgubljen, ker je Mihelič po eni verziji pobegnil, po drugi verziji pa je bil 1790 v Ljubljani kot odstavljani župnik (amovirter Pfarrer). Leta 1791 je bil v Brixnu na Južnem Tirolskem (Jože Maček, Mašne ustanove, dekanija Ljubljana, tipkopis, str. 148). Omenjen je tudi Janez Avguštin Puhar – izumitelj fotografije na stekleno ploščo – ki je bil leta 1839 kaplan v Svibnem. Nato sledi zanimivo poglavje o župniku Antonu Selanu, ki je bil na Svibnem 27 let, od 1924 naprej. Bil je markanten duhovnik, opisano je njegovo vsestransko delovanje.

Posebno dragoceno je poglavje Vojna vihra (1941-1945). V njem so opisane zgrade in nezgode prebivalcev, ki so bili večinoma izseljeni v Nemčijo, nekaj pa jih je ostalo tudi doma. Opisane so zgodbe družin pa tudi posameznikov, med njimi fantov, ki so bili mobilizirani v nemško armado, eden med njimi se je na vzhodni fronti pustil ujeti ruskim vojakom in je nato iz ruskega ujetništva pobegnil in se v Nemčiji prebil do svojcev. Opisi so zelo podrobni in so videti objektivni. Ne vem, če je takih opisov kaj dosti v spominih naših pregnancev.

Bolj skromno je izpadlo poglavje Povojni davek. Kar je zapisano, se ne razlikuje od splošnih dogajanj v tedanjem času. Gotovo pa je res, da o tem sogovorniki niso radi razpravljali. Sledi poglavje o Leopoldu Povšetju, župniku od leta 1945, ki je doživljal tedaj običajna šikaniranja duhovnikov.

Na koncu je poglavje o znanih faranih, kjer izstopa Leopold Lenard, duhovnik, doktor teologije in filozofije, samosvoj duh, ki je po nekajletnem službovanju izstopil iz duhovniškega stanu in postal uradnik na zunanjem ministrstvu v Beogradu. Bil je znan publicist na zelo različnih področjih in velik slovanofil. Sledi kronologija kraja in župnije Svibno, dvajset barvnih slik (v besedilu je veliko število črnobelih) ter Viri in literatura s podrobnim seznamom ljudi, ki so piscu sporočali svoje vedenje o Svibnu.

Jože Maček

Zbornik Janka Pleterskega (ur. Oto Luthar in Jure Perovšek). Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, 666 strani.

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti nadaljuje z izdajanjem serije obsežnih zbornikov, ki so ob življenjskih obletnicah posvečeni zgodovinarjem, članom najvišje slovenske znanstvene ustanove SAZU. Tokrat je ob svoji osemdesetletnici prišel na vrsto dr. Janko Pleterski, zbornik, izdan ob tej priložnosti, pa je peti v seriji in sledi Grafenauerjevemu zborniku (izšel leta 1996), Gestrinovem zborniku (1999), Vilfanovem zborniku (1999) in Melikovem zborniku (2001). Najnovejši zbornik v tej seriji sledi načelom predhodnikov, od ostalih pa ga loči ime knjige. Sklanjatev priimka profesorja Pleterskega je bila že dostikrat vir bolj ali manj uspešnih hudomušnosti, pa sta se verjetno urednika odločila, da dela ne bosta naslovila npr. "Pleterski zbornik", da ne bi koga misli popeljale v ozko dolinico pod Gorjanci.

Da je tematika, ki je zajeta v zborniku, precej širša in raznolika, nam že v predgovoru pojasnjujeta urednika Jurij Perovšek in Oto Luthar. Da znajo biti včasih z imeni dejansko križi in težave, nam "pove" tudi kolega Perovšek, ki je v kolofonu in CIP-u pisan z različnima imenoma, enkrat kot Jurij in drugič kot Jure. Urednika sta omenila že našete jubilejne zbornike akademikov in še nekatere druge priložnostne zbornike, posvečene vodilnim slovenskim zgodovinarjem. Omenila sta, da sta prispevke razdelila na osem vsebinskih sklopov, kar pa iz kazala in samega zbornika ni razvidno, saj si članki sledijo eden za drugim. V njih so obravnavane zlasti teme, ki so zaznamovale tudi znanstveno delo jubilaranta, narodni problem koroških Slovencev, čas avstrijske in jugoslovanske dobe v naši preteklosti, zlasti narodno vprašanje in politične dileme prostora in držav, v katerih smo Slovenci živeli v zadnjih stoletjih prejšnjega tisočletja.

Vabilu urednikov k sodelovanju se je odzvalo devetinštirideset avtorjev, ki so napisali šestinštirideset prispevkov; pri dveh gre za soavtorstvo. V uvodnem sklopu sta dva prispevka o jubilarantu. Njegovo življenjsko pot je opisala Vida Deželak Barič, njegovo bibliografijo pa je zgolj po kronološkem načelu sestavila Nataša Stergar. V prvem prispevku spoznavamo življenjsko pot Janka Pleterskega ne le iz zapisanih besed, temveč tudi iz posrečeno izbranega slikovnega gradiva, ki nam kaže njegovo družino, jubilaranta še kot kratkohlavnika, pa kot tabornika, maturanta, študenta, profesorja, ovekovečenega na karikaturi, pohodnika, hribolazca, člana predsedstva Socialistične republike Slovenije, pa tudi kot "povprečnega" Slovenca, se pravi v prijateljski družbi s primerno tekočino na mizi. S tem pa neposrednega ali posrednega omenjanja Janka Pleterskega v zborniku še ni konec. Nekateri kolegi ga omenjajo v kratkih spominskih noticah v svojih prispevkih (npr. Ignacij Voje), številnejši pa so tisti, ki se sklicujejo na njegovo delo in ga navajajo v opombah.

Verjetno ni smiselno naštevati po vrsti vseh znanstvenih prispevkov številnih sodelavcev zbornika, saj bi šlo za prepisovanje več strani obsegajočega kazala. Bolj smiselno je poskušati opozoriti na širše vsebinske sklope prispevkov. Večinoma se dotikajo vprašanj, ki jih je v svojem večdesetletnem znanstvenem delu obravnaval tudi dr. Janko Pleterski. Kot prvo bi pri tem lahko omenili tematiko, ki jo je kot profesor predaval na Filozofski fakulteti v Ljubljani, to je zgodovina južnoslovanskih narodov; predavanja profesorja Pleterskega je pred njegovo upokojitvijo za las ujel tudi še pisec tega poročila. S to problematiko se v prispevkih ukvarjajo nekateri slovenski zgodovinarji (npr. Ignacij Voje v orisu dela Gregorja Čremošnika pri proučevanju preteklosti Dubrovnika, Matjaž Klemenčič v pregledu zgodovine Make-

donije in Makedoncev, Vincenc Rajšp v prispevku o škofu Antonu Mahničju in duhovnikih škofije Krk) in nekateri zgodovinarji iz bivše skupne jugoslovanske države (npr. Latinka Perović o poskusih modernizacije Srbije v očeh Milana Piročanca, Ljubinka Trgovčević v razpravi o delu Jovana Cvijića na mirovni konferenci v Parizu).

Na prvo tematiko se v mnogočem naslanja tudi nacionalna problematika, ki se je bolj ali manj posredno dotika verjetno največji del prispevkov v Zborniku Janka Pleterskega. Te se dotikajo slovenskih nacionalnih problemov v odnosu do Nemcev (npr. v orisu Teodorja Domeja o taborskem gibanju na Koroškem, v prispevku Andreja Vovka o delovanju Südmarka na Slovenskem Štajerskem itd.), v odnosu do Italijanov (v prispevku Milice Kacin Wohinz o slovensko-italijanskih odnosih med svetovnima vojnama in v več prispevkih za čas ob in po koncu druge svetovne vojne), nacionalnih problemov drugih južnoslovanskih narodov (npr. Petar Korunić v prispevku o hrvaškem nacionalnem programu) ali pa slovenskega narodnega vprašanja kot sestavnega dela slovenske notranjepolitične problematike (v prispevkih Zvonka Berganta, Miroslava Stiplovska, Jurija Perovška, Janka Prunka itd.).

S slovensko nacionalno problematiko so neposredno povezani tudi politični, gospodarski in kulturni problemi Slovencev ob meji ali za mejo, torej koroških Slovencev in Slovencev v Italiji, skorajda nemogoče pa je od tega ločevati odnose med Slovenijo/Jugoslavijo in našo severno in zahodno sosedo, kjer ti dve slovenski manjšini živita. Članki o slovenskih notranjepolitičnih vprašanjih, razprtjih in prepirih segajo zlasti v čas od sredine 19. do sredine 20. stoletja (prispevki Janeza Cvirna, Vasilija Melika, Olge Janša Zorn, Franceta Kresala itd.), a se ob teh najde tudi kakšen članek, ki posega skorajda v včerašnji svet, ki se ga še zelo dobro spominjamo (npr. Zdenka Čepiča o prenoviteltstvu v Zvezi komunistov Slovenije v osemdesetih letih prejšnjega stoletja in Darje Mihelič o prijateljevanju in kregarjih med zgodovinarji jugoslovanskih narodov v državi pred razpadom). Nekaj prispevkov obravnava politični katolicizem, torej problematiko, ki jo prav tako najdemo pogosto zabeleženo v jubilarantovi bibliografiji. Zadnji sklop ob koncu knjige pa je namenjen nekaterim vprašanjem historiografije.

Vseh avtorjev in prispevkov v tako kratkem zapisu seveda ni moč omeniti, še manj analizirati. Ker prispevki niso bili pisani na povsem enotno in vnaprej določeno tematiko oziroma niso osredotočeni zgolj na en ožji segment človekovega bivanja, je tudi nemogoče oceniti zbornik kot celoto. Problematičnosti "nekonceptualne" zasnovanosti tovrstnih zbornikov, ki po obsegu in oblikovni plati vsekakor sodijo med zahtevne podvige, se je

pred nekaj leti na predstavitvi Gestrinovega zbornika dotaknil že takratni jubilent, žal že pokojni prof. Ferdo Gestrin. Omenil je, da bi morali tovrstne priložnosti izkoristiti za širši in celovitejši pogled na določeno problematiko skozi daljši časovni lok. Enako menim tudi sam. Osredotočenje problematike na nekaj okvirnih tem, ki sta ga opravila urednika Zbornika Janka Pleterskega, je že/zgolj prvi korak na tej poti.

Urednika sta kolikor se le da poenotila znanstveni aparat, prispevke nanizala po smiselnem kronološkem in vsebinskem redu, tako da knjiga kljub raznoliki problematiki deluje kot smiselno zasnovan zbornik. Njegova značilnost je tudi v tem, da so prispevki objavljeni v jeziku njihovih piscev, kar pomeni, da ga bodo lahko le redki prebrali od prve do zadnje strani. Čeprav Slovenci nimamo večjih težav pri sporazumevanju s tujci, saj si ne delamo utvar tako kot npr. pripadniki velikih narodov, da bi morali njihov jezik vsi poznati, bom vseeno prijetno presenečen, ko bom na takšno odprtost naletel v zborniku iz tuje države in lahko v njem med ostalimi angleškimi, nemškimi in drugimi prispevki prebral tudi kakšnega v slovenščini.

Izdaje tako obsežnih in lepo oblikovanih zbornikov so vsekakor velik podvig, še posebej v zadnjih letih, ko se podpore za izdajo znanstvenega tiska drastično znižujejo. Zbornik Janka Pleterskega in predhodni zborniki dokazujejo, da zgodovinarji še vedno precej pišejo in imajo še veliko idej za nove razprave, ki so potrebne objave. Treba je le še strožje določiti tematiko in možnim sodelavcem vnaprej določiti okvirno področje, ki bi se ga bilo potrebno držati. Po vsem tem torej sledi povsem preprosto in logično vprašanje – koliko let bomo čakali na naslednji zbornik iz te serije? Idej in prispevkov očitno ne zmanjkuje, akademikov pa tudi ne.

Aleš Gabrič

Andreas Helmedach: Das Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor. Straßen, Post, Fuhrwesen und Reisen nach Triest und Fiume vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zum Eisenbahnzeitalter. München: R. Oldenbourg (Südosteuropäische Arbeiten ; 107), 2002, 549 strani.

Z vprašanjem prometa, njegovega razvoja in vpliva na modernizacijo infrastrukture v habsburški monarhiji v 18. stoletju ter še posebej na prostoru, po katerem se je vila povezava Dunaj-Trst, se je Andreas Helmedach ukvarjal že v svojem magi-

strskem delu *Verkehr und Kunststraßenbau zu den Seehäfen der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Merkantilistische Wirtschaftspolitik und Modernisierung der Infrastruktur*, ki ga je zagovarjal na *Freie Universität Berlin*.

Pričujoča knjiga pa je predelana doktorska disertacija. Pomen in vloga prometa sta v tem delu predstavljena nekoliko drugače, kot smo vajeni. Čeprav govori o posameznih cestnih povezavah, predvsem o glavnih, cesarskih ali kot se je reklo v dobi, ki jo avtor opisuje, o "komercialnih in poštnih cestah", pa se pretirano ne obremenjuje z lokalnimi podrobnostmi in posebnostmi. Pred bralčevimi očmi se izoblikuje slika prometa in družbe v 18. stoletju v avstrijskem delu habsburške monarhije. Deloma je zajet tudi ogrski del, poudarek pa je seveda na Kranjski, saj je zaledje Trsta pa tudi sama komercialna cesta, ki je tekla čez njo, prineslo s seboj marsikaj. Ob ideji za svobodni pristanišči Trst in Reka je avtor predstavil tedanji gospodarski razvoj Avstrije in povezavo z družbenim razvojem. Naloga prometa je bila tako najprej premagovati razdalje, šele ob samem gospodarskem razvoju in ob tekmovanju s sosedi se je oblast začela vse bolj zavedati, da je pomemben element tudi varnost na cestah in čim manjša odvisnost od vremenskih razmer, nato pa se je vse bolj uveljavljala dejavnost, ki je bil znanilec novih pogledov na gospodarstvo in celotno dogajanje, to je bil čas. Vsi ti dejavniki so zahtevali spremembe v prometu, pomembna je postala tako hitrost potovanja kot tudi prenašanja informacij, ostali pogoji pa so morali biti že tako ali tako izpolnjeni. S temi zahtevami že pridemo v obdobje železnice, v obdobje, s katerim se pričujoča knjiga zaključuje.

V delu je sicer poudarjena cestna povezava Dunaj – Trst oziroma Reka, toda avtor vso to problematiko predstavi tudi v primerjavi z razvojem in dogajanjem v sosednjih deželah in državah. Ob takem načinu dela se zelo jasno zarišejo možnosti, sposobnosti in nerodnosti tedanje družbe in oblasti na Kranjskem ter njuno nerodno, nestrpno in odklonilno reagiranje na evropski razvoj. Zelo jasno se pokaže nerazumevanje in odklonilen odnos do novosti ter zagrizeno prizadevanje za zagotovitev in pridobitev lastnih parcialnih koristi, ne le dežele, pač pa posameznih lokalnih območij ali celo oseb. Tak objektivni pogled na dogajanje v 18. stoletju je pač mogoč, ker gleda avtor tako iz časovne kot tudi iz čustvene distance ter trezno ocenjuje zadeve na osnovi dostopnih dokumentov. Ob tem je treba avtorju priznati, da dobro pozna dela tako slovenskih kot tudi hrvaških, italijanskih in avstrijskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s to problematiko. Njihova dela ocenjuje povsem neobremenjeno ter zaključke primerja s podatki, ki jih je pridobil ob študiju primarnih virov. O tem priča tudi ugleden obseg uporabljenih literature in virov.

Celotno delo je razdeljeno v štiri večje sklope. Prvi sklop predstavlja teoretični uvod, kjer so predstavljeni tudi vsi problemi, na katere je avtor naletel. Ne zdi se mu neprijetno opozoriti na težave in še nerešena vprašanja, saj ne išče nekjih dokončnih rešitev za vsako ceno. Ob tem se uveljavi njegovo širše poznavanje gospodarske in socialne politike srednje in južne Evrope 18. stoletja.

V drugem sklopu spregovori o medsebojni vzročni povezanosti sprememb v 18. stoletju v prometu in v tedanji družbi. To je bil čas, ko so se v prometu začele uveljavljati strukturne spremembe. Za dobro razumevanje problema najprej kratko predstavi prometni sistem Notranje Avstrije in sosednjih dežel okrog leta 1700. Sem sodi seveda tudi predstavitev geografskih pogojev in poti tega časa, prav tako tudi kratek pregled cestne mreže 16. in 17. stoletja, predstavitev vodnih poti, prevoznih sredstev kot tudi prevoza blaga, ljudi in pošte v začetku 18. stoletja. Iz prvotnega cestnega sistema, ki ga avtor v času Karla VI. in začetkov modernizacije cestne gradnje in gradnje prekopov primerja s sistemom pajkove mreže, ko se vse glavne ceste stekajo na Dunaj, je sama logika razvoja družbe in države zahtevala prehod na sistem mreže. To se je začelo dogajati v času vladanja naslednice Karla VI. Marije Terezije. Temu sta se morala prilagoditi tako cestni kot poštni promet v avstrijskem delu države. V tem sklopu je najprej predstavljen prometni sistem Notranje Avstrije in sosednjih dežel od 16. do 18. stoletja, ko se začne gradnja cest, pripravljane in popravljane plovnihih rek ter gradnja rečnih kanalov, kar v alpskem svetu sicer ni imelo večjega učinka, spodbudilo pa je fantastične načrte. Gospodarske razmere, ki so zahtevale vse boljše komunikacije, so pomagale pokopati staro stanovsko upravo, ki novim zahtevam ni bila kos. Nove prometne možnosti in zahteve so omogočile in olajšale uveljavljanje centralizma na političnem in gospodarskem področju. To je zelo nazorno prikazano v poglavjih o gradnji in vzdrževanju glavnih (cesarskih, komercialnih, poštinih) cest. V tej igri sta bili najprej pomembni cesarski cesti Dunaj-Trst oziroma Reka ("via Carolina") kot tudi komercialna cesta od Broda do Reke, Bakra in Kraljevice ("via Louisiana"). Nato sledi predstavitev pomembnejših povezovalnih cest ter opis njihove usode. Kot primer je predstavljena vezna cesta Trst-Reka, ki se je kljub drugačnim predvidevanjem in izračunom izkazala kot precejšnja polomija. Med stranskimi cestami so predstavljene ceste proti Istri in v Istri ter njihova zapletena problematika. Kot primera pomembnih pa zelo slabih cest sta predstavljeni cesti Železniki-Škofja Loka in tovorna pot od Čabra do Bakra. Skupno jima je bilo, da sta z večjim krajem povezovali železarske kraje.

V tem sklopu je predstavljeno tudi delo cestnih inženirjev in delavcev od prvih skromnih začetkov

pa do tehnično vse zahtevnejših podvigov, ki jih je zahteval razvoj voz, pa tudi pričakovanja vse večje varnosti, točnosti in hitrosti prometa. V tej luči sta predstavljena tudi razvoj in pomen poštne službe.

Kot pika na i so v tretjem sklopu predstavljeni uporabniki cestne mreže. Boljše ceste so prispevale k večji gibljivosti prebivalstva, to pa je s seboj prineslo tudi modernizacijo življenjskih razmer, kar pa predvsem v odmaknjenih okoljih ni bilo vedno dobro sprejeto. Med uporabniki predstavi avtor najprej furmanc, njihovo delo, težave in zahteve, nato pa sledi še predstavitev postilijonov. Končno se bralec dokoplje do zanimivejše in lahkotnejše strani ugodno oblikovane cestne mreže, namreč potovanj "raziskovalcev". Najprej so bili to plemiči, ker je to sodilo k njihovi vzgoji, ob koncu 18. stoletja pa se pojavijo že tudi bogati meščani. Njihovi opisi potovanj, krajev in ljudi ter njihovih navad in običajev so zelo zanimivi in značilni za to dobo, bralca spodbudijo včasih v smeh, včasih pa ga tudi razjezijo. Opisane so težave pri pridobivanju potnih listin, nadutost malih lokalnih uradniških bogov, pa tudi vzvišen odnos potujočih do domačinov, včasih pa osuplo nezadovoljstvo, predvsem v potopisih nenemških plemičev in plemkinj, da se vozniki na cestah prav nič ne ozirajo na njihov plemiški naslov ter jim ne dajejo nikakršne prednosti. Prav tako jih je jezilo obnašanje ljudi v gostilnah, ki so pozimi dosledno zapirali okna, ki so jih oni odprli. Na splošno jih je motilo, da se jim domačini ne priklanjajo dovolj.

Čprav je to poglavje pisano bolj v stilu "pri-povedovanja", pa so potopisi, ki jih je avtor izbral, dobro komentirani. Prav tako je primerno predstavljeno tudi okolje, iz katerega je izšel posamezen pisec; predstavljen je njegov odnos do potovanja in do ljudi, ki jih je ob tem srečeval. Tako nam avtor predstavi tudi popotnike, ki so vso pot v kočiji in v gostilnah govorili le o svojih problemih ali pa o svojih filozofskih pogledih na svet, kaj se je dogajalo okoli njih, jih ni zanimalo ali pa jih je celo motilo. Njihov glavni cilj je bil biti na potovanju in poučevati ter prepričevati o svoji resnici vse, ki so jih morali poslušati. Avtor je izbral potopise potnikov, ki so potovali čez naše ozemlje, pa naj so šli od severa proti jugu do Benetk ali pa v obratni smeri. Poti, ki so jih ubirali popotniki čez naše kraje, so šle večinoma po državni poštni cesti. Nekateri so se napotili še do rudnika živega srebra v Idriji ali pa do Cerkniskega jezera, cilj večine pa je bil Trst in nato plovba po morju do juga Istre. Za tako organizirana potovanja so potniki najemali kočije in kočijaže, ki so bili z doma tudi po več dni. Takšna poučna pot od Dunaja do Trsta je trajala nekako 5 dni in pol. Na Dunaju so se te vrste kočijaži zbirali na posebej določenih mestih, ki so bila odvisna od tega, kam je želel kdo potovati. Večini predstavljenih potopisov, pa naj

so jih pisali plemiči ali pa bogati meščani (in tu je to še bolj izrazito), je skupen dokaj nestrpen odnos do nenemško ali neangleško govorečih. Če govorijo domačini italijansko, jih to ne moti tako zelo kot če govorijo katerega od slovanskih jezikov. Avtor ta sklop zaključuje z začetki turizma.

V zaključnem četrtem sklopu spregovori avtor o začetkih uvajanja železnice, ki bo omogočala potovanje tudi tistim, ki so do tedaj potovali peš.

Delo zaključuje obsežen seznam virov in literature, ki dokazuje avtorjevo razgledanost in poglobljen študij razvoja evropske družbe v 18. stoletju, katere pomemben element in generator je bil promet. Kot se za tako delo spodobi, ima knjiga tudi osebni in krajevni register. Slovenski bralec bo razočaran nad razmeroma slabimi zemljevidi, potolažil pa se bo lahko ob zelo povednih tabelah.

Eva Holz

Milan Trobič: Furmani po cesarskih cestah skozi postojnska vrata do morja in naprej. Logatec : Občina 2003, 182 strani.

O prometu, ki je v preteklih stoletjih potekal čez naše ozemlje od severa proti jugu ter od zahoda proti vzhodu in v obratni smeri, je bilo v zgodovinskih napisanih že več člankov in razprav. Ena od osnovnih značilnosti tako tovornikov kot tudi kasnejših furmanov je bila, da so se na vse načine izogibali t.i. enosmernega prometa, vedno so želeli tovor v obe smeri.

Knjiga Milana Trobiča se loteva čisto konkretnih ljudi, ki so se ukvarjali z eno od oblik prometa, s prevozništvom ali furmanstvom. O furmanih in njihovi dejavnosti je bilo predvsem na področju etnologije napisanega že precej. V pričujoči knjigi je predstavljen le tisti del slovenskega ozemlja, na katerem so se zelo zgoščeno pokazale vse prednosti in slabosti tega poklica. Delo je zastavljeno tako, da lahko iz njega izluščimo tudi neke splošne značilnosti dobe zadnjih 250 let. Vzpon furmanstva pri nas je bil pač vezan na gospodarski in družbeni razvoj habsburške monarhije, predvsem njenega avstrijskega dela, od razglasitve svobodnih pristanišč Trsta in Reke. Tovorništvo se je zaradi gospodarskega napredka umaknilo s cest, ki so zato morale postajati vse boljše, ter jih prepustilo voznikom. Zanimiv bi bil odgovor na vprašanje, koliko tovornikov se je postopoma prelevilo v furmane ali v njihove pomočnike ali je to dopolnilo kmečko dejavnost za-

delu usoda, ki se ji dobrih 200 let kasneje tudi vozniki niso mogli izogniti.

Prvi vtis od branja knjige je, da je bil promet do uveljavitve železnice na predelu, ki ga avtor opisuje, zelo živahen. K temu vtisu doda svoje tudi ugledno število furmanskih gostiln, ki so morale imeti na razpolago tudi hleve za nekaj deset konj in lope za vozove. Na vso to maso, ki se je pomikala po cesarski cesti s severa proti Trstu in nazaj, se je navezovala vrsta "postranskih dejavnosti", od različnih obrtnikov in spretnožev do cestnih razbojnikov.

Med furmani tega področja so se izoblikovale prave dinastije nekaterih zelo spretnih družin, ki jim je ta dejavnost pomenila zelo donosen poklic. Nekaterim se je posrečilo, da so obogateli, drugi so si uredili domačijo. Podobni primeri so znani tudi z drugih predelov monarhije. Tako je Hubert Lendl (v *Blätter für Heimatkunde* 43, Graz 1969 na straneh 59-61) objavil pismo nekega vinskega furmana iz prve polovice 19. stoletja, ki ga je ta na starost pisal svojim otrokom. V njem je opisal svojo življenjsko pot od 12-letnega volovskega hlapca do dokaj uspešnega vinskega furmana z vsemi vzponi in padci. V pismu je poudarjeno trdo delo in trpljenje ter bogaboječnost; vendar pa je bil možakar tako uspešen, da se mu je posrečilo kupiti posest, ki jo je nato še širil. Zanimivo je tudi dejstvo, da je bil mož pismen. Če ostanemo še za trenutek na Štajerskem, velja omeniti, da se je na tem področju razvilo špediterstvo že v drugi polovici 16. stoletja, svoj višek pa doseglo v 17. in 18. stoletju. V 17. stoletju je bil to že neke vrste poklic, ki se je ukvarjal s posredovanjem in organiziranjem prevozov. S tem so se ukvarjali tudi ljudje, ki niso sami vozili, v 17. in 18. stoletju se je ta dejavnost na Štajerskem razvila že tako daleč, da so bili od teh posrednikov odvisni tako tisti, ki so potrebovali prevoz, kot tudi sami prevozniki (Franz Pichler: *Fuhrherren. Ein Beitrag zur Geschichte des Transportwesens. Blätter für Heimatkunde* 46, Graz 1972, str. 24-32).

V Trobičevem delu lahko sledimo razvoju te gospodarske panoge od začetnih težav do časa, ko so bili vozniki kralji na cesarskih cestah in nato tudi njihovem postopnemu propadanju. Avtor začne svojo pripoved s predstavitvijo razmer v drugi polovici 18. stoletja. V dveh krajših začetnih poglavjih tako bralec spozna začetke merkantilističnega vpliva na razvoj razmer pri nas. Temu sledi kratek opis francoske okupacije in takratnih razmer v Ilirskih provincah.

Osrednje poglavje knjige pa govori o furmanih na daljše razdalje, torej o času, ko so furmani kraljevali na cesarskih cestah na Kranjskem. V njem so predstavljene tako ceste kot tudi razmere na njih in ob njih. Podrobneje so predstavljeni furmani in njihov način žitja in bitja, križi in težave, s

katerimi so se ubadali, pa tudi njihova zabava in kratkočasje. Zanimivo so opisani njihovi sopotniki gostilničarji, sedlarji, kovači, kolarji, padarji, mitničarji in biriči ter rokovnjači in njihovi pomagači. Železnica je pokopala ali pa vsaj zmanjšala tako furmanstvo kot tudi dejavnost vseh spremljevalnih obrti. To se ni zgodilo čez noč. Furmani so se novostim upirali, čeprav niso mogli pričakovati, da bodo v tej tekmi zmagali. Novim razmeram so se prilagodili tako, da so se osredotočili na vožnje na krajše razdalje, na vožnje od železniške postaje do nekega določenega mesta in nazaj. To seveda ni bilo več staro furmanstvo, pač pa le še neka dopolnilna dejavnost, ki je zacvetela tam, kjer so bile železniške postaje in postajališča odmaknjena od večjih krajev ali pa obrtnih in industrijskih obratov, n.pr. žag. Posledica tega je bila, da so propadali tisti kraji ob cesarski cesti, ki so zrasli in se razvijali zaradi furmanstva, pomembnejši pa so postajali drugi, do tedaj manj znani kraji.

Zanimive so reakcije na to dogajanje, predvsem pisanje posameznih anonimnežev v časopisju. Iz njihovih dopisov pa tudi pesmic veje precejšnja mera privoščljivosti, da se bodo morali ti ljudje, ki se jim je uspelo izmotoviliti iz ozkih spon vaških skupnosti, vrniti tja, kamor spadajo in se podrediti splošnim vzorcem obnašanja, ki so se spodobili za vaško prebivalstvo. Slavljenje prihoda železnice na eni strani, na drugi pa prizadevanje, da bi se razvoj na vasi zaustavil, je paradoks, značilen za slovensko miselnost v drugi polovici 19. stoletja.

V delu je zbranega veliko slikovnega gradiva, risbe rekonstrukcij voz in vpreganja, sedaj že dokumentarni posnetki nekaterih furmanskih gostiln ali pa njihovih ostankov, poseben pečat pa dajejo delu tudi pripovedi informatorjev. Delo odgovarja na nekatera vprašanja, odpira nova in kliče po primerjalni študiji, ki bi zajela ves slovenski prostor.

Eva Holz

Dragan Matić, Nemci v Ljubljani : 1861-1918. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002 (Historia ; 6), 464 strani.

Matićeva knjiga je že šesti zvezek znanstvene zbirke *Historia*, ki jo v zadnjih letih dokaj redno izdaja Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Prvi zvezek v tej zbirki je izšel leta 1997 in tudi v nadaljnje si bo Oddelek za zgodovino prizadeval, da ob finančni in organizacijski pod-

pori nekaterih drugih ustanov vztrajno zapolnjuje vrzeli slovenskega zgodovinopisja.

Delo Dragana Matića, ki obravnava Nemce v Ljubljani (in delno na Kranjskem) od začetka ustavne dobe do propada monarhije, zagotovo dovolj kvalitetno zapolnjuje eno od črnih lukenj slovenskega zgodovinopisja. Nemci na Slovenskem so namreč bili do nedavno nekakšna tabu tema slovenskega zgodovinopisja. Le redko se je naše zgodovinopisje potapljal v njih, če pa se je že, je bilo bolj kratkega diha. Obravnavani so bili površno, lahko bi rekli celo stereotipno. Vpričo ideološke obremenjenosti, ki jo je stopnjevala tragika druge svetovne vojne in skozi historično stvarnost vpetosti Nemcev na slovenskem ozemlju, se Nemcem na Slovenskem nikakor ni bilo moč ogniti. Toda Nemci so namesto kompleksne slike družbene ali politične strukture večinoma nosili le enovito podobo nasprotnikov Slovencev oziroma slovenskega narodnega razvoja. Slovensko-nemški odnosi in njihuni nacionalni boji so se reducirali na pravljlični boj dobrega z zlim, ne glede na razlike, ki so obstajale med posamezniki in okolji. Takšen model se je še zlasti uveljavil v lokalnem zgodovinopisju. Vasilij Melik ob robu Cvirnove knjige *Trdnjavski trikotnik* celo omenja nekakšen strah, da bi se razpravljalo o Nemcih v naših mestih.

Če so torej ljubljanski Nemci izginili kot Avari, kot se slikovito izrazi Matić že v prvem stavku predgovora, zato je to še ne more biti razlog, da se z Nemci kot integralnim delom slovenske kulture in zgodovine ne bi resneje ukvarjali. Nasprotno. Nemška kultura in omika kot tudi njihova politična dejavnost, ki je glavni predmet obravnave dela, so v času Dvojne monarhije presegali v Ljubljani in na Kranjskem vpliv, ki ga je nemštvo po deležu prebivalstva dosegalo. Po Valenčičevi analizi ljubljanskega popisa iz leta 1880 je bilo po občevalnem jeziku nemško opredeljenih 23% Ljubljancev, od katerih naj bi bilo rojenih Nemcev 16%. Zanimivo je torej to, da se nacionalna pripadnost ni ravnala po materinem jeziku oziroma poreklu. Po popisu iz leta 1910 je bilo v Ljubljani po občevalnem jeziku opredeljenih nemško okrog 14% Ljubljancev. Odstotki niso zanemarljivi glede na aktivnosti ljubljanskih Nemcev, saj je njihov vpliv na političnem, gospodarskem, kulturnem in športnem področju presegal delež, razviden iz popisov prebivalstva. Celotna podoba Ljubljane je bila, sodeč po več memoarskih zapisih, še v začetku ustavne dobe pretežno nemška. Tudi na ravni vsakdanjega življenja so se v društveno življenje po nepisanem pravilu skoraj vedno kot prvi vpisali Nemci. Šele potem, ko so društva prevzela vlogo generatorjev nacionalizma, so se po vzoru nemških kulturnih in športnih društev največkrat oblikovala društva z enako dejavnostjo tudi v slovenskih okvirih.

Oba tabora sta se po mrtvili neoabsolutizma politično oblikovala kmalu po obnovi ustavnega življenja v letu 1861. Da je stvar že v šestdesetih letih postajala nacionalno vroča, kaže usoda ljubljanskega župana Ambroža, ki se je bil vpriču svoje narodne "mlačnosti" že leta 1863 prisiljen umakniti z magistrata. Ambrož, ki je na prvih občinskih volitvah kandidiral na nacionalno neopredeljeni listi skupaj z nekaterimi nemškimi liberalci, je postal tarča napadov ozračja, ki sta ga z nacionalnim bojem stopnjevala Laibacher Zeitung (z radikalnim urednikom Issleibom) in Novice. S primerom Ambroža se je pokazalo, da za politike poti nazaj ni več. Identiteta prednacionalnega je zanje izgnila. Medtem ko se je prebivalstvo ob vsakih volitvah prepustilo toku in dajalo glas tistemu, ki bi utegnil bolje vplivati na njihovo ugodje, so bili vodični politiki pred dilemo. Prej ali slej se je bilo treba odločiti za stran, ki bi jo zagovarjali. V teh razmerah je prihajalo tudi do nenadnih zasukov, izmed katerih je v slovenskem zgodovinopisju največ pozornosti nase povlekel Dragotin Dežman, ki se je v letu 1861 prelevil v Karla Deschmanna. Najbolj znan prehod v slovenski tabor pa je izvedel Etbin Henrik Costa, ki je v letu 1864 zasedel ljubljanski magistrat.

Z županovanjem Coste se je za Ljubljano začelo novo obdobje, ko je začela spreminjati svojo podobo najjužnejšega nemškega mesta. Simbolno je bila na magistrat prvič obešena slovenska trobojnica. Na slovensko politiko so ugodno vplivale tudi notranjepolitične razmere, saj je slovenskem taboru po padcu liberalno centralističnega Schmerlinga mnogo bolj ustrezal prihod Belcredija. Matič pogosto poudari, da je bilo glasovanje ljubljanskih trgovcev, obrtnikov in uradnikov močno odvisno od notranjepolitične situacije, saj so ti vpriču skrbi za svojo existenco pretežno glasovali provladno. Vzpon in prevlada Slovencev sta trajala do leta 1867, ko pride zaradi nepredvidljivih dogodkov in tudi nespretnosti slovenskega tabora do preobrata. Eksces v Šantlovi veži leta 1867 obrne stvari na glavo. Pretep med sokoli in turnarji, v katerega se je vpletel celo župan Costa, je povzročil ostro ofenzivo, ki je vodila v nemško politično zmago.

Primer pretepa v Šantlovi veži ni bil prvi in niti zadnji izgred, saj so Slovenci in Nemci v svojih navijaško huliganskih izpadih še večkrat napenjali mišice. Napadi demagogije in kamenja, ki so stopnjevali nacionalno vzdušje, so ob ekscesu v Šantlovi veži prinesli Slovincem katastrofalne posledice, saj so sodna obravnava in kasnejše volitve slovenske narodnjake odpihnili z oblasti. Maja 1868 so dobili nemški ustavoverci v Ljubljani večino. Konec šestdesetih let se je tako začelo obdobje nemške Ljubljane, ki je trajalo skozi vsa sedemdeseta leta. Če ocenjujemo obdobje le po ljubljanskem županovanju, se nemško obdobje raztegne

na 13 let, saj je šele leta 1882 magistrat zopet zasedel župan slovenske stranke. V obdobju, ki ga je v nemški ustavovorni stranki najbolj zaznamovala Deschmannova dejavnost, je spet igrala močno vlogo politična situacija v monarhiji, saj je bila najprej Beustova, kasneje pa Lasser-Auerspergova vlada nemški oblasti v Ljubljani naklonjena. Volivci pa so se obnašali spet pragmatično. Navkljub neuspehim akcijam na deželi, kjer so si zaman prizadevali pridobiti naklonjenost, je nemški stranki v sedemdesetih letih ob vladni podpori in ob (za današnje razumevanje) nedemokracičnem volilnem redu uspelo izvesti dolgi pohod, ki je v drugi polovici sedemdesetih let pripeljal do prevlade na deželni ravni. Nemška stranka si je v razpravah občinskega sveta in deželnega zbora najbolj prizadevala v svoj prid reševati šolsko vprašanje. Močno so se namreč zavedali dolgoročnega pomena učnega jezika in izobraževalnega sistema v kulturno-nacionalni podobi mesta in dežele.

Po letu 1870 so stališča nemških ustavovercev postala odkrito velikonemška. Protifederalizem in antiklerikalizem, ki sta bili prej njihovi glavni paroli, sta postajali senca nemškega nacionalizma. Ideološki spremembi so botrovale predvsem pruske vojne zmage nad Francozi. Velikonemška vznesenost se je najvidnejše manifestirala v člankih Laibacher Tagblatta, kjer se je kazala tudi protislovenska drža ob bosanskem vprašanju. Matič pokaže, da je zunanjepolitična situacija vplivala tudi na razlike znotraj nemškega tabora. V navidezno enotnem taboru so se namreč že kazale predvsem generacijske razlike.

Do novega zasuka pride šele s prihodom Taafeejeve vlade. Slovenci šele tedaj zopet pridejo v ofenzivo. Obdobje do leta 1882 je čas strmega padca nemške ustavoverne stranke. V letu 1880 dobijo Slovenci na Kranjskem prvič deželnega predsednika. Baron Andrej Winkler je nastopal do Nemcev brezkompromisno. Nemci so svoje pozicije izgubljali tako hitro kot nikoli prej. Slovenci s Petrom Grasselijem dobijo ljubljansko županstvo. Od leta 1883 je kranjski deželni zbor večinsko slovenski. Nemški ustavoverci kot le navidezna nadnacionalna stranka doživijo več šokov, od katerih si do srede devetdesetih let le stežka opomorejo. Zunanja podoba Ljubljane je dobila z napisi bolj slovensko lice. Do padca Taafeejeve vlade so Nemci v agoniji, ko jim ideološke opore v liberalizmu, razsvetljenstvu, antiklerikalizmu, obrambi Kranjstva prav nič ne pomagajo. Ustavovorno društvo kot branitelj interesov nemštva ni bilo kos razmeram. Moralo je priti do preobrazbe.

V letu 1894 pride v nemškem taboru do organizacijske in programske preнове. Ustanovljeno je bilo Nemško društvo, ki v imenu obrambe interesov in posestnega stanja združi vse struje ljubljanskih Nemcev. Pod skupnim imenovalcem na-

cionalizma so se mlajši generaciji velikonemcev pridružili starejši liberalno usmerjeni nemški politiki. Fuzijo bi lahko poosebljali dve figuri, radikalno schönerejansko usmerjeni Josef Binder, ki je svojo vizijo skušal udejanjati na terenu z aktivnim društvenim delovanjem (Laibacher Turnverein, kasneje Deutscher Turnverein, Carniola, Laibacher Bicycle Klub) in baron Josef Schwegel, ki je spretno plul v kranjskih političnih vodah.

Schwegel, ki se je po Deschmannovi smrti (1889) uveljavil kot vodja kranjskih Nemcev, je verjetno najzaslužnejši za sklenitev koalicije s slovenskimi liberalci. Nemci so do tedaj že izgubili toliko, da so bili prisiljeni iskati zaveznike pri Slovencih, saj jim je le to lahko omogočilo utrjevanje ali vsaj ohranjanje posestnega stanja. Koalicija z Narodno napredno stranko je bila sklenjena leta 1895. Toda kljub temu, da je pakt z liberalci Nemce vrnil v aktivno politiko, se to v vsakdanjem življenju ni vidneje pokazalo, saj so navidezno slogo v klopch zelo krhali spopadi v časopisu in po ulicah. Sporazuma med Nemci in slovenskimi liberalci je konec ob razpravah o deželnozborski volilni reformi ob koncu leta 1905. Njihova koalicija je tako mrtva že tedaj in, kot ugotavlja Matić, ne šele 1908, kot je moč prebrati v nekaterih delih. Položaj Nemcev se še poslabša po znamenitih septembrskih dogodkih 1908, ko so stvari oblastem povsem ušle iz rok in je v ekscesu prišlo do dveh žrtev.

Nemci na Kranjskem so novo reorganizacijo izvedli leta 1908, ko so po zgledu drugih kronovin ustanovili Nemški narodni svet za Kranjsko. Ta nadstrankarska organizacija, ki je vodila Nemce na Kranjskem, je odpravila notranje nesloge ob razpravah o državnozborski volilni reformi 1906 in je relativno zelo uspešno ščitila nemške narodne interese. V posestnem stanju so, kot je bilo to mogoče, zategovali ročno zavoro slovenskim prevzemom, v političnem pa jim je uspelo obdržati državnozborski mandat. Zahvaljujoč novemu občinskemu redu v letu 1911 spet pridejo v ljubljanski občinski svet.

S prilagajanjem so si Nemci pridobili relativno ugodna izhodišča za ohranjanje interesov in posestnega stanja, toda situacijo je prekinila vojna in razpad monarhije. Nove razmere so bile njim najslabši obeti. Kot je zapisal sicer tendenciozni Oscar Plautz, eden važnejših Matičevih virov, je bil po razpadu monarhije politični, gospodarski in kulturni pomen nemštva na Kranjskem uničen.

Knjiga *Nemci v Ljubljani*, ki je po prelomnicah kronološko razdeljena na sedem poglavij, je avtorjeva dopolnjena doktorska disertacija. Navkljub obsegu v njej ne manjka poskusov sintetičnega obravnavanja posameznih poglavij kot tudi celote. Pripovednost delu večja nepregledno število citatov, ki bralcu pred oči živo predstavijo razmere v

določenem prostoru in času. Stalnica dela je tudi to, da avtor nenehno ponuja poglede z različnih perspektiv. Vseskozi smo med branjem bombardirani z zrcalnimi slikami ocen ali obtoževanj med slovenskim in nemškim taborom. Šele nato avtor na podlagi zgodovinarjevega sita prečisti pogosto prenapeto čustveno gledanje na nasprotni tabor in ga na podlagi primerjave med časopisnimi, arhivskimi in memoarskimi viri ter zgodovinskimi študijami bralcu ponuja kot zgodovinarjevo sintetično analizo političnega življenja Nemcev v Ljubljani.

Matičeva knjiga pa ne utegne biti zanimiva le političnim zgodovinarjem Dvojne monarhije, ampak tudi še komu drugemu. Ker je zelo berljivo čtivo, se nam v plejadi različnih navedb odpirajo najrazličnejša razmišljanja, tudi asociacije z današnjim življenjem. Ena od teh je gotovo primerjava med pojmovanjem demokracije tedaj in danes. Najsi gre tu za volilno propagando, ki je bila nekoč usmerjena presenetljivo nasilno in osebno ali pa za parlamentarno življenje, ko so poslanci med klopi včasih prihajali oboroženi tudi z ragljami, piščalkami, rogovi, kravjimi zvonci...

Borut Batagelj

Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije. Ljubljana : Zavod sv. Stanislava, 2002, 129 strani.

Iz okna svoje delovne sobe vsak dan vidim nad drevjem streho in stolpiček zdajšnje škofijske gimnazije, zato naj, čeprav nisem ravno poklican, spravim na papir tale zapis. Osmega novembra 2001 je v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu pri Ljubljani potekal simpozij z gornjim naslovom. Začetek gradnje prve popolnoma slovenske klasične gimnazije (delno slovenska je bila tudi realna gimnazija v Idriji) je tako velika stvar, lahko bi rekli tudi podjetje, da si vsekakor zasluži spominski simpozij. Zamisel in izvedba te gradnje in nato tudi te šole je bila v celoti skrb tedanjega ljubljanskega (knezo) škofa Antona Bonaventure Jegliča. Ko se je razvedelo za zamisel, je liberalno časopisje uprizorilo pravo gonjo proti temu, da bi škofijska gimnazija stala na ljubljanskem mestnem ozemlju (v okolici šempetrske cerkve) in je moral zidavo zastaviti tedaj še "na deželi" v Šentvidu nad Ljubljano, kar se je izkazalo za zelo dobro. Od začetka pa do prve mature in še pozneje se je moral bosti z deželnimi in državnimi oblastmi, kar je dovolj dobro znano. Manj znano pa je, kake denarne težave je moral premagati, da je postavil tako impozantno šolsko stavbo z internatom. Več-

krat je omenil, da brez dohodkov iz gornjegrajskega škofijskega veleposestva kljub podpori številnih dobrotnikov, tudi darov ubogih vdov, tega ne bi zmožel. Posebej pomembno je, da je to veleposestvo služilo kot jamstvo za veliko hipotekarno posojilo. To je dobro vedeti, ko si Cerkev zdaj v denacionalizacijskih postopkih prizadeva prav za pridobitev gornjegrajskih gozdov v ponovno last, da njihovi dohodki niso bili in tudi v prihodnosti ne bodo porabljeni za sprotne cerkvene potrebe, ampak za kako narodno in cerkveno koristno stvar.

Po pozdravnih besedah ljubljanskega nadškofa in metropolita dr. Franca Rodeta ter direktorja Zavoda sv. Stanislava dr. Antona Jamnika je sledil referat prof. Borisa Bovhe Arhitekt Josip pl. Vancaš (str. 9-22). Rojen je bil v hrvatsko zavedni družini v Sopronu, pozneje pripojenem madžarski državi, kjer je bil oče višji poštni uslužbenec. Ta je 1865 postal ravnatelj pošte v Zagrebu, kjer je Josip obiskoval osnovno šolo in realko in opravil maturo. Ves čas se je udeleževal tudi na glasbenem področju. Leta 1876 se je odločil za študij arhitekture na Tehniški visoki šoli na Dunaju, ki ga je končal leta 1881. Bil je tako dober učenec in diplomant, da mu je njegov profesor, še ne 25-letnemu, prepustil naročilo za stolnico v Sarajevu. Ustabilil se je v Sarajevu, kjer je ostal dobrih 37 let in se je tam in na Hrvaškem zelo uveljavil. Kot cerkveni arhitekt je prišel v stik s kanonikom in poznejšim tamkajšnjim pomožnim škofom Jegličem. Ko je zamisel o škofovih zavodih dozorela, je Jeglič povabil Vancaša za arhitekta. Ta pa je po potresu 1895 že delal tudi v Ljubljani. Samo izvedbo sta seveda nadzorovala Vancaševa sodelavca.

Dr. Damjan Prelovšek je pripravil referat Arhitekt Vancaš in stavba škofovih zavodov (str. 23-28). V njem opisuje prizadevanja za preobrazbo na pol vaške Ljubljane po potresu 1895 v moderno deželno prestolnico. Opisano je ozadje, zakaj je bil za arhitekta izbran ravno Vancaš, ki pa pri projektiranju ni imel povsem prostih rok. Škof Jeglič je namreč imel predstavo o nekaterih podobnih ustanovah v Avstriji, dlje pa njegovo obzorje ni seglo. Nikakor ni šlo za neko globljo umetnostno ambicijo. Arhitekt kot tujec seveda ni poznal umetnostnega izročila okolja, v katerem je gradil. Njegova stavba bi zato lahko stala kjerkoli na ozemlju nekdanje avstro-ogrske monarhije.

Doc. dr. Jurij Perovšek je orisal Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje (str. 29-47). Poudaril je, da je v omenjenem obdobju v tedanjem slovenskem političnem življenju potekal proces idejne in politične razdelitve na troje tradicionalnih, v Evropi uveljavljenih političnih taborov: katoliškega, liberalnega in socialnodemokratskega. Proces so sprožili na Kranjskem, kjer se je začelo moderno slovensko večstrankarsko politično življenje.

Akademik prof. dr. Janko Kos je orisal Kulturne razmere na prelomu stoletij (str. 49-56). Uvodoma so opisane razmere v ljubljanski škofiji, ki so jo od 1860 do nastopa Jegliča vodili škofje Jernej Vidmar, Janez Pogačar in Jakob Missia, ki so si vsi prizadevali za širjenje vere z ustanavljanjem novih župnij. Prvi je bil vnet zagovornik slovenskega jezika v Cerkvi, drugi si je prizadeval za izobrazbo duhovnikov, tretji je bil pri tem še bolj zavzet, saj je za ljubljansko bogoslovje želel oskrbeti kvalitetne profesorje. Zato je kar nekaj duhovnikov poslal na višje študije v Rim, na Dunaj in v Innsbruck. Jeglič je zastavil svoje delo še bolj na široko, zlasti še s svojo gimnazijo, kjer naj bi nadarjeni učenci, tudi iz siromašnih narodnih plasti, pridobili klasično srednješolsko izobrazbo, iz njih pa naj bi se rekrutirali tako kandidati za duhovniške kot tudi laične akademske poklice. To mu je tudi odlično uspelo.

Prof. dr. Metod Benedik je opisal Razmere v slovenski cerkvi na prehodu v 20. stoletje (str. 57-76). Ta referat se uvodoma navezuje na prejšnjega, le da zajema vse slovensko ozemlje. Seveda obravnava bolj cerkvene zadeve, kakor so pastoralni program, katehetsko, liturgično in ekumensko gibanje, Marijine družbe in kongregacije, misijsko misel ter krščansko socialno delovanje. Obdelana je še vrsta zanimivih stvari od katoliškega shoda (1892), ki pa jih podrobneje ne kaže naštevati.

Doc. dr. Andrej Vovko je orisal Slovensko šolstvo na prehodu iz 19. v 20. stoletje (str. 77-85). Na kratko obravnava najpomembnejše šolske zakone, ki so uravnavali osnovno in srednje šolstvo ob koncu habsburške monarhije, zakonska določila o učnem jeziku, o pospeševanju ali zaviranju prizadevanj za uvajanje in ohranjanje slovenščine kot učnega jezika ter daje osnovni pregled po posameznih stopnjah. Seveda ne izostane prikaz pomena slovenske škofijske gimnazije.

Prof. dr. Janko Prunk je imel referat Škof Jeglič in ustanovitev Zavoda sv. Stanislava (str. 87-94). Avtor predstavlja škofa Jegliča kot veliko, morda največjo osebnost novodobnega katoliškega gibanja, ki je bil dejaven na številnih področjih, od teološkega, pastoralnega, političnega, socialno in kulturno prisvetnega. Avtor se pri svojem prikazu zlasti glede ustanovitve Zavoda sv. Stanislava sklicuje na Jagodicev Jegličev življenjepis (Celovec, 1952), na svoj opis in analizo Jegličevega političnega delovanja (Kronika, 1971), na Jegličev zbornik Slovenske teološke akademije s simpozija v Rimu (1990 oz. 1991) in na Zbornik ob srebrnem jubileju zavoda leta 1930, torej še za Jegličevega življenja. Prunk obravnava predvsem osebne dileme in stiske, s katerimi se je spopadal Jeglič od prve zamisli za ustanovitev omenjenega zavoda do konca prve svetovne vojne.

Mag. Stane Okoliš je imel referat Gradnja Zavoda sv. Stanislava (str. 95-121). Opisana je utr-

ditev ideje "škofovih zavodov", prvi načrti teh zavodov, ovire in nasprotovanja, od sv. Petra k Šentvidu, priprave na zidanje v Šentvidu, zidanje zavoda, stroški izgradnje in kritje stroškov. Navedeni so tudi dragoceni številčni podatki.

Sklepni referat akademika prof. dr. Staneta Gabrovca se je glasil Škofijska klasična gimnazija v doživetju in presoji nekdanjega študenta (str. 123-129). V njem ni prav dosti strogo osebnih doživetij, je bolj kratek repetitorij zgodovine tega zavoda, posebej še od časa, ko ga je pisec obiskoval. O strogosti šole veliko povesta dva podatka. Od 1905 do 1944 je bilo vanjo sprejetih 3.136 gojencev. Pri 32 maturah (1913 do 1945) pa je bilo maturantov le 742. Pisec navaja ugledne profesorje te gimnazije, ki so bili posebej delavni pri pripravi srednješolskih učbenikov, ki so bili v Avstriji sploh pogoj, da so se lahko odpirali nadaljnji gimnazijski razredi, s tem pa so profesorji nadaljevali tudi po letu 1918. Omenja tudi znane umetnike, ki so bili člani profesorskega zbora ali nekdanji dijaki, kakor npr. Stane Kregar, Tone Kralj, Lojze Mežan, skladatelji Lojze Mav, Matija Tomc in Vilko Ukmar. Omenja tudi, da so ugledni nekdanji učenci, med njimi tudi ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar, leta 1980 organizirali proslavo 75-letnice te gimnazije, ki pa so jo vsa slovenska javna občila razen tednika Družine zamolčala.

Jože Maček

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Gabrovec : ob priliki stoletnice Društvene gostilne v Gabrovcu = in occasione del centenario della trattoria sociale di Gabrovizza (ur. Luisa Antoni in Tomaž Rustja. V Gabrovcu : Društvena gostilna, = Gabrovizza : Trattoria sociale, 2002, 293 strani.

"Ko zgodovino odkriješ v gostilni"

Ko so se za pobudnike italijanskega imperIALIZMA – definiramo jih lahko v kroni, vojski in kapitalu – leta 1918 več kot uresničile vse klavzule tajnega londonskega sporazuma, s katerim so Italijo premamili k zamenjavi zavezništev v 1. svetovni vojni, je ta sredozemska kraljevina, da bi zabrisala sledi krvi in zemlje, na pridobljenih ozemljih Južne Tirolske (Alto Adige) in Slovenskega Primorja (Venezia Giulia) začela spreminjati bistvene lastnosti tamkajšnjega avtohtonega prebivalstva. S prepovedjo njihovega jezika in nasilnim italijančenjem imen, priimkov, krajev, toponimov in molitev je Italija kršila njihove osnovne človekove pravice in se celo spogledovala z genocidom. Tako so ljudje, ki niso imeli ničesar skupnega ne z italijansko državo ne z njeno kulturo, naenkrat, vsaj navidezno morali postati Italijani.

Raznarodovanje primorskih Slovencev, ki so ga v Trstu preizkušali že od začetka 19. stoletja, se je po prvi svetovni vojni razširilo do orografske ločnice Triglav – Reka. Od leta 1918 do leta 1943 je Italija to počenjala povsem nekaznovano na področju jezika, šolstva, in toponomastike. Kot v kolonijah je več kot pol milijona Slovencev postalo drugorazredni material, ki ga je bilo potrebno preoblikovati. Za to početje je Italija uporabila vsa

sredstva od streljanj do nasilnega izгона in od zapiranja do konfinacije. Opustošenje skoraj tretjine narodnega telesa je bilo katastrofalno, saj so Slovencem v Primorju sistematično uničili vse, kar so s trudom ustvarili na poti do realizacije zgodovinskega naroda.

Leta 1945 so Primorci, kljub dvajsetletnem zatiranju, v ugodnejših okoliščinah spet zasedli svoj etnični teritorij, čeprav so jim v drugem dejanju te drame odščipnili večja mesta s pripadajočo okolico. Tu so najprej zahodni zavezniki, po letu 1954 pa Italijani, spet uvedli nedemokratsko prakso preimenovanja originalnih imen, priimkov in toponimov. Te prakse niso prekinili skoraj do današnjih dni in povsem slovenski kraji še danes nosijo popačena italijanska imena. Sgonicco, Basovizza, Zdraussina, Prepotto, Gabrovizza naključnega obiskovalca prepričujejo, da je vse to italijansko ne le po državni ampak celo po nacionalni plati. Da ni tako, te opozori blagovzveneneča slovenska govorica, ki jo slišiš za tamkajšnjimi šanki, ko te v Zgoniku, Bazovici, Zdravščini, Praprotu ali Gabrovcu pozdravijo v domačem narečju. Prav tu je slovenščina še posebno živahna, saj so v Gabrovcu slovensko Društveno gostilno ustanovili že daljnjega leta 1902. V njej so ob svojem primarnem poslanstvu vedno skrbeli tudi za kulturno in gospodarsko rast svojih vaščanov. V ta namen in v edifikacijo zgodovinskega spomina so leta 2002 ob njeni stoletnici izdali 293 strani obsegajoč slovesko – italijanski dvojezični zbornik "Gabrovec", pri katerem je sodeloval cvet slovenskih tržaških zgodovinarjev.

Vas Gabrovec leži z mnogimi drugimi slovenskimi naselji na obširni kraški planoti, ki jo na severu in jugu omejujeta dva izrazita grebena. Za severni greben so značilne vzpetine Grmada, Kosten, Sv. Lenart, Gradec in Volnik, za južnega pa Devin, Sv. Primož in Kontovel. Za južnim grebenom se breg strmo spušča v jadransko morje, kjer so plule čupe in tonarce. Na vseh omenjenih vrhovih so v prazgodovini stala utrjena naselja, za katera se je v stroki udomačilo ime kaštelirji (castellieri). Kjer kaštelirjev ni bilo, so tamkajšnji prebivalci od srednje kamene dobe dalje uporabljali številne jame. Ob poljedelstvu in živinoreji so se preživljali tudi s trgovino, ki je tekla med Mediteranom in Podonavjem. Arheološke dokaze o tem hranijo lokalni muzeji, medtem ko so in situ ostala mogočna obzidja, ki se kot ogrlica dragih kamnov vijejo po tamkajšnjih gričih.

O arheološki preteklosti tržaškega Krasa sta v uvodni razpravi spregovorila Stanko Flego in Matej Župančič. Njun članek *Arheološka topografija zahodnega Krasa s posebnim ozirom na vas Gabrovec* obravnava vprašanje, kdo so bili takratni prebivalci tržaškega Krasa in s čim so se ukvarjali. Oba priznana arheologa sta ugotovila, da razen nekaj

izjemnih eksponatov grškega izvora ta prostor tudi v času Rima ni pustil dosti ostankov, čeprav je tu tekla izredno pomembna cesta Oglej-Trst.

Ker so bile gospodarske danosti zahodnega Krasa vedno bolj skope, nas ne preseneča, da je tudi tu po antiki, kot je zapisal Montesquieu, prišlo do izrazitih pojavov depopulacije. Gmajna je zarasla polja in za nekaj stoletji se je na te kraje spustil zastor kakršnegakoli dogajanja. Od zgodnjega srednjega veka so opazni znaki repopulacije zahodnega Krasa, kar je stroka zabeležila z določenimi težavami, ki so sad nekaterih interpretacij italijanskega zgodovinarstva o poreklu novih naseljencev. Boris Kuret je z razpravo *Uporaba toponomastike v katastrskih mapah* skušal ugotoviti realno ozemeljsko – populacijsko zaledje obravnavanega prostora, saj se je v senci kaštelirjev oziroma ob istih njivah in istih vodnih virih naseljevalo novo prebivalstvo, ki je te kraje preimenovalo po svoje. Ugotavljanje izvora in pomena posameznih topografskih besed naj bi razkldilo megle tendencioznih interpretacij in dalo natančno sliko o narodnosti tistih, ki so pokrajino kolonizirali, imenovali ledine, skale, potoke, jame, vrhove in poti. To prvobitno poimenovanje, ki ne dopušča dvomov o tem, kdo je to zemljo krčil, se je leta 1750 uzakonilo s terezijanskim in kasneje z jožefinskim katastrom. Še kasneje (1819) so ta imena z izdelavo katastrskih map dobila uradni pomen in bila na njih napisana. Od takrat, še bolj pa od druge polovice 19. stoletja, ko so šla ta imena v zemljiško knjigo (tavolare), se ti slovenski maks in mikrotoponimi uporabljajo v vseh kupoprodajnih pogodbah, oporokah, merjenjih in klasifikacijah in ostajajo živa pripoved o resničnih kolonizatorjih zahodnega tržaškega Krasa.

Podobnih vprašanj se je v zborniku dotaknil tudi Matjaž Rustja, ki je pisal o vasi *Gabrovec od začetkov do leta 1900*. Kot dokaz, da se je kolonizacija tega prostora začela v 13. stoletju, je avtor objavil dva vira, ki omenjata Zgonik (1275) in Gabrovec (1308) in sta po provenienci oglejska dokumenta. Ker ni bil zahodni Kras nikdar del tržaške občine, ampak je najprej pripadal Ogleju, kasneje devinskim, še kasneje pa pokneženim gorriško-gradiščanski grofiji, se je lahko organiziral v župo z določeno samoupravo. O tem govori dokument iz leta 1494, iz katerega izhaja, da je bila gabrovska župa, tako kot sosednje kraške župe, lastnik srenjske zemlje (skupna vaška lastnina za pašo, gozd itd.) in da je bila tu, kljub piramidalni državni upravi, vseskozi v veljavi vzporedna vaška samouprava, ki se je izražala tudi v gospodarskem izkoriščanju srenjske zemlje. Sistem skupnosti upravičencev, ki so lahko izkoriščali skupno premoženje ene ali več vasi, je omogočal preživetje in samopomoč na gospodarsko revnih površinah. Vsi sistemi uprave od fevdalizma na-

prej so priznavali sistem srenjskega oziroma jusarskega sistema uprave. Čeprav so si prebivalci Gabrovca donosnejše parcele razdelili, sta jusarska zemlja in posamezno gospodarstvo postala nedeljiva celota. Zgodovina sistema srenjske zemlje nam pove, da je sistem tamkajšnjih srenj, potem, ko so jo kmetje odkupili od devinskih grofov, uredila Marija Terezija. Od tedaj se je pravica do uporabe srenjske zemlje prenašala iz roda v rod, vpisali so jo v zemljiško knjigo (gmajna, paša, gozd, krma, vodnjaki, mlake, apnenice in kamnolomi), prebivalstvu pa je omogočala dostojno življenje. Na gospodarsko dokaj revnem zahodnem Krasu, še posebej Gabrovcu, kjer je manjkalo vode, kjer je bila rodnost tal na minimumu, kjer so pridelali le revna žita, kjer ni bilo poti, kjer je bilo veliko omejene posesti in kjer ni rasla vinska trta, so ljudje težko preživel. Še posebej slednje je prebivalce Gabrovca zelo prizadelo, saj so vseosednje vasi z izmenjavo vinskih tržnih viškov lahko vsaj nekaj zaslužile. Ker pijače ni bilo niti za lastno uporabo, so jo nabavljali drugje, kar je bil kasneje tudi eden izmed vzrokov za ustanovitev Društvene gostilne.

Pogoji splošne bede so bili generatorji pojavov, ki vaški skupnosti niso bili v ponos. Statistika, ki je sistemizirala družbene pojave v drugi polovici 19. stoletja, je bila za vas Gabrovec porazna. Nepismenost, otroška umrljivost, konstantno izseljevanje, dražbe hiš in posestev ter zadolženost celotnega vaškega gospodarstva so bili vsakdanji pojavi. Kot je omenjal davčni izterjevalec za Gabrovec v letih 1823-1830 Giuseppe Vittori, "tej vasi bogu za hrbtom ni bilo pomoči, saj ji ne pomagata ne občina ne država". Ko je Nabrežina leta 1850 postala občina in prevzela zahodni del zgoniških vasi in ko je leta 1857 na progi Dunaj - Trst dobila še veliko ranžirno postajo in najdaljši viadukt v Evropi, sta občina Zgonik in z njo Gabrovec postala povsem depri-privilegirana kraja. Prav zaradi tega se je sistem srenjske zemlje, ki ga ni načela niti uvedba centralizirane državne uprave guvernerja Ilirskih provinc Bertranda leta 1811 (17 vasi od Prečnika do Ferne-tičev z 2342 prebivalci), moral ohraniti.

Sara Perini je v prispevku *20. stoletje* obravnavala podobne teme. Njen prispevek govori o revščini in izseljevanju, ki sta bili posledici slabih klimatskih in agrarnih danosti vasi Gabrovec. Ta je imel včasih več glav živine kot ljudi, kar pa ni bilo najboljše ob pogostih sušah, ko so lahko opravili le po eno košnjo letno. V glavnem so prebivalci Gabrovca na njivah, ki so jih iztrgali kraškemu kamnu, pridelovali krompir, pšenico, ajdo in ječmen. Preživetju je od druge polovice 19. stoletja naprej veliko pripomogla bližina Trsta, kjer so ženske prodajale povrtnino, mleko in rože, medtem ko so se moški zaposlovali v pristanišču in na železnici. Predvsem ta in delo v kamnolomih sta

prvič prinesla v vas gotovino. Vas Gabrovec enostavno ni imela pogojev, da bi preživela več kot nekaj sto ljudi in prav zato je bilo vseskozi veliko izseljevanja v čezmorske dežele in v Trst.

Vloga cerkve v zgodovini vasi je naslov prispevka, ki ga je napisal zgoniški župnik Jože Markuža (Gabrovec ne premore niti cerkve). Začenja z bližino samostana benediktincev v Štivanu, kjer so okrog leta 1000, ko je bila vključitev bližnje in daljne okolice v cerkveni sistem že opravljena, ostala izpisana imena bližnjih kraških vasi, med njimi tudi Gabrovca. Od 16. stoletja se je meja med mestom Trst in devinskim gospostvom tudi za cerkvene zadeve ustalila na Devinščini pri Proseku. Po ukinitvi Oglejskega patriarhata leta 1751 je njegovo ozemlje na Krasu zasedla goriška škofija. Do naslednje spremembe meje je prišlo šele po drugi svetovni vojni in sicer leta 1958, ko je goriško in tržaško škofijo razmejila železniška proga Trst - Ljubljana. Pražupnija v Štivanu je upravljala s cerkvami v Šempolaju, Zgoniku, Mavhinjah, Doberdobu in Nabrežini. Župnik Markuža je navedel, da je bilo v zgoniški krstni knjigi prvič zabeleženo ime nekega Gabrovčana daljnega leta 1636, ko je bil krščen Gregor.

S tematiko *Gabrovca v drugi svetovni vojni* se je spoprijel Franc Fabec, mladi zgodovinar iz Mavhinj. V svojem članku je uporabil pisne in ustne vire, kar je pisanju dalo posebno vrednost. Po okvirni predstavitvi splošnega stanja v Slovenskem Primorju je avtor povzel nekaj tem iz lokalne zgodovine NOB. Gabrovec je bil pomemben predvsem zaradi bližine železniške proge in zaradi močne nemške postojanke, ki jo je varovala. Fabec je predstavil tudi socialno strukturo prebivalcev Gabrovca v drugi svetovni vojni, ki je bila prvašnja za skoraj 100% sodelovanje prebivalstva v odporu. Stare ilegalne zveze med Trstom in Krasom so postale aktualne tudi po letu 1942, ko so v Gabrovcu izvedli prvo partizansko akcijo na italijanske jurišnike. Stara pot, ki je povezovala Gabrovec s Prosekom, Kontovelom in Barkovljami, je bila obvezna pot marsikaterega ilegalca, ki se je pridružil mlekaricam, ki so nosile mleko v Trst. Po padcu fašizma se je v vas vrnilo veliko mladih, ki so bežali iz italijanske vojske. Zaradi nevzdržnega položaja v vasi so odhajali v partizane in se tam izkazali kot dobri vojaki. Zaradi nemške postojanke in zaradi tega, ker je v vsaki hiši spal nemški vojak, so prve volitve v krajevni NO odbor Gabrovca marca 1944 potekale v strogi ilegali. Odnosi med civilnim prebivalstvom in vojaki so bili korektni, saj je vsaka stran razumela, da bi vsako zaostrovanje ali atentat v njihovem rajonu imel hude posledice. Od tega kondominija so imeli korist tako vaščani kot nemški vojaki. Prvi so dobili nekaj gotovine, drugi pa garancijo, da se v Gabrovcu ne bo zgodilo nič hudega. Nekateri par-

tizanski obveščevalci, večši nemščine, so iz Trsta prihajali v vas po informacije. Kljub temu sozvočju so Nemci februarja 1944 vdrli na Kras in iz 19 vasi odpeljali v kacetje 672 mož.

O praznikih in običajih je v zborniku pisala Ketty Furlan, ki je združila cerkvena in laična vaška praznovanja, še posebej pa praznik prve majne, ki so ga praznovali od prve svetovne vojne. Člani Zadružne gostilne in njihovi prijatelji so prireditveni prostor opremili z "brjarjem", ki so ga ogradili z vejami, da se nisi izmaknil plačilu. Tarifa za ples z živo glasbo (igrala je skupina iz Križa) je bila splošna in sicer 3 krogi 10 lir. Skupen je bil tudi "brjar", ki je po Gabrovcu potoval na "fešto" v Bajto, Salež, Zgonik itd. Ker je Furlanova izdelala celotno etnološko študijo po letni kronologiji od novega leta do pusta, je razumljivo, da je zadnja in tudi najpomembnejša figura, figura sina pokojnega pusta, ki mu je bilo ime Fuks Armando.

Milan Pahor, ravnatelj Narodne in študijske knjižnice Trst, je na osnovi društvenega arhiva opisal *Sto let delovanja zadruga v Gabrovcu (1902-2002)*. V uvodu je Pahor opisal vzroke nastajanja zadrug, nato pa orisal nastanek tega gibanja na Tržaškem. Tu se je po prvobitni fazi individualističnega kopičenja kapitala s strani slove(a)nskega meščanstva začela razvijati tudi neka solidarnost, ki naj bi okrog ožjega kroga izbrancev strnila še ostale dele narodnega telesa. To v tistem času niti ni bilo tako maloštevilno, če že ni bilo kar večinsko. Slove(a)nska ekonomska elita si je mislila, da ji je to dovoljeno, saj so podobno na leto 1848 reagirale tudi druge narodnosti v Trstu. Najem elitne dvorane Tergesteo v revolucionarnem letu ni bil torej le akt narodnega prebujenja kar tako, ampak želja po vzpostavitvi ravnotežja pri odločanju o mestni politiki. Na valu gesla svoji k svojim se je taborsko gibanje prevesilo v zadružništvo, kamor so se kot gobe po dežju po letu 1864 včlanjevale zadruga, društva, posojilnice in hranilnice. Od ustanovitve prvega gospodarskega (pogrebnege) društva v tržaškem predmestju Rocol (1864) do ustanovitve Jadranske banke v Trstu (1905) je minilo skoraj 50 let in v tem času so tamkajšnji Slovenci absolvirali iz nezgodovinskega v zgodovinski narod. Iz Trsta se je to gibanje v koncentričnih krogih širilo tudi v tržaško okolico, Istro in Kras. Pobude, vezane na finančno solidarnost, so omogočale ne le večjo gospodarsko gotovost Slovencev, ampak tudi njihovo kulturno in politično rast.

Smer razvoja zadružništva, ki je tekla proti Proseku – to je bila ena večjih kraških vasi, kjer je deloval narodnjaški prvak Ivan vitez Nabergoj – je implimentirala tudi druge vasi zahodnega Krasa. Iskra je preskočila v Zgonik, nato v Salež in končno so tudi v Gabrovcu ustanovili Konsumno in kmetijsko društvo. Kot ostale slovenske zadruga se je tudi ta včlanila v Zadružno zvezo, ki je štela

več kot 600 enot. Zadružniki so sledili utečenemu postopku ustanavljanja zadrug z overovitvijo društvenih pravil (v slovenščini) notarju Joahimu Zenkovichu, z vlogo na c. kr. Trgovinsko in pomorsko sodišče (v slovenščini) in z vpisom v tamkajšnji register (v italijanščini). Ob ustanovitvi je zadruga štela 34 oseb, ki so v zadrugo vložile 20 kron deleža v petih obrokih po 4 krone. Da je bilo srce zadruga vedno v društveni gostilni, ne gre dvomiti, saj je bilo pitje na kredo takrat zelo razširjeno. Kljub zaupanju so si člani zastavili mejo, da se lahko zakreditirajo na vino le do polovice vložene zneska. Iz bilanc, ki jih hrani Zadružna zveza Slovenije v Ljubljani, izhaja, da je največ dobička prihajalo prav iz preprodaje vina, ki je bila alfa in omega vsega društvenega udejstvovanja.

Prva svetovna vojna je zamajala delo gabrovske zadruga, saj je večji del denarja ostal v Ljubljani, starega je bilo treba zamenjati in na novo ustanoviti zadružni center v Trstu. To je Primorskim Slovincem tudi uspelo, saj so svoj krog poslovanja s 35 denarnimi in 32 konsumnimi zadrugami razširili od Krasa do Cresa. Zvezo zadrug s sedežem v Trstu, ki je štela 47.000 članov in obračala vsako leto 110 milijonov takratnih lir, je Italija leta 1926 vzela na piko in jo 8. februarja s prefektovim dekretom tudi ukinila. Takrat je štela 133 članic. Če je hotela Zadružna gostilna v Gabrovcu preživeti, se je morala podrediti novi zakonodaji. Ta je predpisovala italijanščino kot edini jezik poslovanja. In tako je zapisnik postal verbale, odbornik Petkovšek pa Polduzzi. Tudi prvi povojni občni zbor gabrovskega društva leta 1945 se je odvijal v italijanščini, le da je zapisnik krasil vzklik Evviva Tito.

Zadružna gostilna je v svoji stoletni zgodovini imela različne težave, ki so imele svoj izvor v spreminjanju zakonodaje, v spreminjanju državnih meja in sistemov. Najbolj travmatična je bila vsakoletna izbira novega upravnika. Ta statutarna zahteva je vedno izzvala konflikte, ki so se v vasi kuhali v celi mandatni dobi. Najčeseje so oskrbnika obtoževali mešanja vode z vinom in prikrivanja prometa, vendar teh obtožb bilanca poslovanja ni nikdar potrdila. Čeprav za predstavitev odličnega zbornika ni bistveno, kako je v zadnjih desetletjih poslovala društvena gostilna, naj povemo, da je leta 1954 upravljanje z njo prevzela Marija Rustja (Marija Mora), ki je poslovanje postavila na trdno osnovo. Še danes nam njena hči Savina postreže z odlično kraško kuhinjo in izvrstnim vinom v pristnem kraškem narečju. Ker je zbornik Gabrovec I zanimiva lokalna kronika, ki zajema čas do konca druge svetovne vojne, svetujemo vsakemu, ki bi zgodovino rad spoznal v gostilni, da jo nemudoma obiše, saj izvodov knjige ni več na pretek.

Boris Gombač

Gabrovec : ob 30-letnici postavitve spomenika NOB = in occasione del trentennale del monumento ai caduti (ur. Boris Štreklj). V Gabrovcu : Društvena gostilna, = Gabrovizza : Trattoria sociale, 2003, 107 strani.

Po odmevnosti, ki jo je zbudila publikacija Gabrovec – ob priliki stoletnice društvene gostilne, so člani tamkajšnje zadruga sklenili, da se s podobno publikacijo spomnijo tudi postavitve vaškega spomenika NOB. Pri teh jubilejih ne gre pozabiti, da so za kraje za mejo ti dogodki v nekem smislu mejniki tamkajšnjega dogajanja. Zato je spomin na pretekle čase v nekem smislu bodrilna misel za bodoče dni in obenem počastitev starejše generacije. Tako je v založbi Društvene gostilne v Gabrovcu in pod uredništvom Borisa Štreklja izšla publikacija Gabrovec – ob 30. letnici postavitve spomenika NOB.

Po predgovoru župana Mirka Sardoča in uvodnih besedah urednika Borisa Štreklja se prvi članek ukvarja z umetniško in zgodovinsko vrednostjo spomenika. Franc Fabec nam v članku *Postavitev spomenika 1973* predstavlja to dejanje z obširnimi intervjuvanjem takratnih protagonistov. Postavitev spomenika je bila od zamisli do realizacije posejana z veselimi in manj veselimi dogodki. Med slednje avtor prišteva lom kraške skale, ki je bila namenjena osrednjemu delu spomenika. Ob njenem dviganju se je namreč skala razpolovila in načrtovalce postavila v nevšečen položaj ponovnega definiranja primerne kraške stele. Iz članka je razvidna nesebična pomoč vsega prebivalstva, ki si je na vse načine prizadevalo, da bi tudi v Gabrovcu postavili spomenik NOB. Ta zamejska posebnost, da si je vsak kraj želel svoj spomenik NOB, ni izhajala iz nekih direktiv, ki bi želele monopolizirati zgodovino, temveč je bila posledica političnih okoliščin v takratni Italiji. Obujanje spomina na splošno udeležbo kraškega prebivalstva v antifašističnem boju naj bi bilo branik pred ponovnim oživljanjem fašizma v Italiji. To obujanje se je izražalo v destabilizacijskih poskusih desnice, ki je vedno znova poskušala z državnim udarom tlakovati svojo pot na oblast. Sklicevanje na rezistenco in postavljanje spomenikov sta bila edini možni odgovor na rovarjenje ob meji, ki so ga zaznamovali atentati, provokacije in najdbe orožja. Odgovor celotne prizadete skupnosti je bil tako enovit, da si načrtovalci puča niso mogli več domišljati, da rovarijo v praznem prostoru.

Franc Fabec je tudi avtor prispevka *Druga svetovna vojna*. V njem je predstavil socialni razrez Gabrovca, ki je leta 1941 štel 50 hiš s 175 prebivalci. Trst in komunikacije, ki so vodile do njega,

so bile za vsakega, ki je upravljal z območjem severnega Jadrana, neprecenljive vrednosti. Zato so bile zaščitne mere na celotnem teritoriju vedno na zelo visoki ravni in nekatere so se zaradi proge Trst – Dunaj posredno dotaknile tudi Gabrovca. V njem so se že zelo zgodaj namestili italijanski bersaljerji, ki so stražili progo, vendar so jih partizani presenetili in že junija 1942 minirali tire Na ravni. Vas se je znašla sredi vojne vihre. Eni so se za vedno odselili v Trst, drugi pa so se, tako kot v drugih vaseh tržaškega Krasa, odločili za odločnejše sodelovanje z OF. To naj bi jim prineslo možnost nacionalnega in socialnega odkupa pred zgodovino. Ko so se septembra 1943 po kapitulaciji Italije mnogi vračali domov, jim pot v partizane ni bila nepoznana. Formiral se je Kraški bataljon, ki je kmalu štel 200 borcev. 25. septembra 1943 je stekla prva nemška ofenziva, ki je Kras in tržaško okolico stisnila v primež postojank in utrdb. Mesta, večje in manjše vasi ter komunikacije so bile spet v rokah okupatorja, ki je na vsako partizansko akcijo odgovoril z represaljami in internacijami civilnega prebivalstva. Najhuša med njimi je bila izvedena februarja 1944 pod šifro Bober, ko so Nemci, domobranci, ruski kvizlingi in italijanski fašisti iz 19 vasi na Krasu odpeljali v nemško internacijo 672 mož med 16. in 60. letom starosti. Vse to ni okrnilo delovanja organov OF v kraških vaseh. Od avgusta 1944 dalje, ko je evidentiran prvi zapisnik Krajevnega narodnoosvobodilnega odbora Gabrovec, se je delo organov ljudske oblasti nadaljevalo do konca vojne in po njej.

Povojno obdobje je v članku *Krajevni narodnoosvobodilni odbor Gabrovec 1945-1947* opisala Metka Gombač. Prikazala je piramidalno ureditev Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora, ki je upravljal ozemlje slovenskega Primorja s približno 750 krajevnimi NO odbori. Avtorica je na osnovi arhivskega gradiva PNOO iskala odgovore na dramatična vprašanja, ki so se takrat postavljala prebivalstvu zahodnega Krasa. Ugotovila je, da se je meja, ki so jo določili zahodni zavezniki, začrtala dosti zahodnejše prav zaradi velikega angažiranja tamkajšnjega prebivalstva. Historiat delovanja PNOO in njegovih okrožnih, okrajnih in krajevnih odborov govori o velikem delu, ki so ga ti organi opravili od septembra 1944 do konca leta 1947. Vmes je bilo seveda nekaj izrednih datumov, ki so pogojevali status in delo organov ljudske oblasti. Če je bilo pred 1. majem 1945 delo narodnoosvobodilnih odborov ilegalno in vezano le na obrobja, se je po tem datumu več kot mesec dni odvijalo javno in v glavnih mestnih središčih. Po 9. juniju 1945, ko so bivšo Julijsko krajino razdelili na dve coni, se je marsikaj vrnilo v stare tirnice, le da so bile zasedbene enote tokrat zavezniške.

V teh pogojih je tudi krajevni NO odbor Gabrovec delal povsem v sozvočju z ostalimi NO

odbori in zagovarjal jugoslovansko opcijo. To sicer ni bilo dovolj, da bi ga priključili k matični domovini, ampak je zadostovalo le za vmesno dejanje, za ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja. Tam so pristale vse vasi zahodnega Krasa, čeprav so bile 100% slovenske.

V ta zvezek je urednik uvrstil tudi serijo pričevanj o vojnih in povojnih dogodkih, ki so jih prizadeti posredovali mlajšim izpraševalcem. Zgodba, ki iz njih izhaja, je edinstvena in govori o človeškem trpljenju v pogojih vojne vihre. Skupnost 200 oseb, ki je tvorila srž kraške vasi Gabrovec, je vojna hudo razmetala. Mnogi so odšli v bližnja mesta, veliko se jih je izselilo v čezmorske dežele, mnogi so izgubili stik s skupnostjo in se ji odtujili. Kljub vsemu so tudi ti ljudje še vedno del skupne vaške zavesti in njene kronike. Družijo jih

spomini, prijatelji in sorodniki, ki izhajajo iz istega jedra, vasi Gabrovec, ki se spominja skoraj vseh s sezname padlih v vojni, s sezname deportirancev, s sezname članov krajevnih odborov in kot člane družabnih srečanj in javnih prireditev. Mnogi med njimi so v obilici slikovnega in dokumentarnega gradiva tudi prepoznavni. Čeprav štejejo lokalno zgodovino v odnosu do svoje pomembnejše sestre včasih za manj pomembno, lahko ob recenziji dveh zvezkov Gabrovca rečem, da je ta mikrostudija pomembna ne le za prizadete krajanje, ki prebirajo kroniko lastnega kraja. Zgodovina Gabrovca je obenem zgodovina Trsta in njegovega zaledja, kar jo eksponira kot eno zanimivejših zgodovin.

Boris Gombač

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska polna stran, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, po možnosti tudi naslov elektronske pošte ali telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo na hrbtni strani označene z legendo. Legenda (podnapisi k prilogam) z navedbo nahajališča vira naj bo priložena posebej.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. V njih uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo ime fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, (skrajšani) naslov in številke strani.

* **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – **monografije** – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – **članki** – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

* **Prispevke** naj avtorji pošljejo na sedež uredništva *Kronike* (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku *Kronike* (Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (Ales.Gabric@inz.si) ali tehnične urednice (Medit@siol.net).

Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tiff formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

R dp
KRONIKA
2003

908

120030094,3

COBISS •

Vojko Pavlin
Irena Žmuc
Matija Žargi
Jurij Šilc
Vladimir Vilman
Sergej Vrišer
Rok Glavan
Borut Koloini

KRONIKA